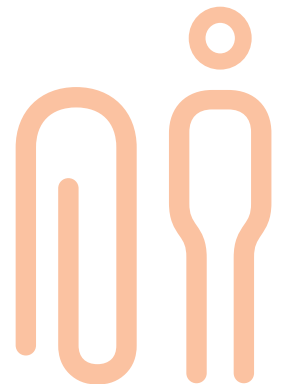

OPERACIJA:GRAD

PRIRUČNIK ZA ŽIVOT U NEOLIBERALNOJ STVARNOSTI

OPERACIJA:GRAD

**PRIRUČNIK
NEOLIBERAL**

ZA ŽIVOT U NOJ STVARNOSTI

ZAGREB, PROSINAC 2008.

OPERACIJA:GRAD PRIRUČNIK ZA ŽIVOT U NEOLIBERALNOJ STVARNOSTI

Izdavači Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade
Multimedijalni institut
Platforma 9,81 - Institut za istraživanja u arhitekturi
BLOK - Lokalna baza za osvježavanje kulture
SU Klubtura / Clubture

Urednici Leonardo Kovačević
Tomislav Medak
Petar Milat
Marko Sančanić
Tonči Valentić
Vesna Vuković

Lektura Tonči Valentić

Izvršni urednik Tomislav Domes

Dizajn Ruta

Karikature Oton Reisinger

Tisak Tiskara Reprint

Donatori Tiskanje ove publikacije omogućeno je temeljem financijske potpore Nacionalne zaklade za razvoj civilnoga društva. Mišljenja izražena u ovoj publikaciji su mišljenja autora i ne izražavaju nužno stajalište Nacionalne zaklade za razvoj civilnoga društva.

Nacionalna zaklada za razvoj civilnoga društva, Zagreb, Kušlanova 27
<http://zaklada.civilnodrustvo.hr>

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport Grada Zagreba
European Cultural Foundation
Veleposlanstvo Kraljevine Nizozemske u RH

Naklada 1000 primjeraka

Cijena 99 kuna

ISBN 978-953-95317-2-8

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 685391.

Publikacija je objavljena u sklopu projekta Operacija:grad 2008

www.operacijagrad.org

Zagreb, prosinac 2008.

P

ublikacija koju držite u rukama proizvod je nastao na Operaciji:grad 2008 – trotjednom nizu događanja kojim se sažima zajedničko djelovanje zagrebačke nezavisne kulturne scene na poljima kulturne produkcije, urbanog razvoja, prostorne politike, kulturne politike i građanske participacije.

Program Operacije:grad 2008 sastavljen je od tri glavna dijela: međunarodne konferencije “Poprišta neoliberalizma: Urbani sukobi u postsocijalističkim društvima”, umjetničkih intervencija u javnom prostoru naslovljenih “Ako ih sretnete na cesti, pridružite im se” te dokumentacijske izložbe “Grad gradi grad”. Više o pobudama da organiziramo ta pojedinačna događanja možete pročitati u uvodnim tekstovima svakog od segmenata ovog priručnika.

Na ovom bi pak mjestu, uvodno, trebali nešto reći o karakteru ove tiskovine, to jest zašto smo je nazvali upravo priručnikom za život u neoliberalnoj stvarnosti. Naslov koji u prvi mah djeluje preuzetno i reklamerski, isuviše naglašavajući neposrednu iskoristivost nabačenih pojmova i imena. Ništa nam pak zasigurno nije više strano od takva podrazumjevućeg i samouvjerenog stava, utoliko što procese koji su dokumentirani u ovom priručniku smatrano kontinuiranim, kritičkim i eksperimentalnim propitivanjem ustaljenih obrazaca mišljenja i ponašanja. Priručnik tako shvaćen nije tek instrumentalizacija dostignutih uvida, već ponajprije stalni podsjetnik da svaka kulturna proizvodnja, na ovaj ili onaj način, postavlja društveno obvezujuće zahtjeve. Relevantne zahtjeve koji iziskuju odgovornost što nadilazi vlastite direktne interese, struke i životne stilove.

Operacija:grad 2008 može se stoga tumačiti kao opetovani poziv na intelektualnu odgovornost na nesigurnom terenu u kojem se presjecaju silnice globalizacije i post-socijalističke tranzicije, kao korak koji u istodobnom pogledu unatrag i unaprijed pokušava definirati osnovne intelektualne parametre za orijentaciju u našoj specifičnoj neoliberalnoj stvarnosti.

Fraza “neoliberalna stvarnost” zvuči ponešto visokoparno i rasplinuto, no čim se ta stvarnost konkretnije sagleda pa je opišite kao refeudalizaciju javnih prostora i dobara, pitanja koja nas ovdje zanimaju gube svoju prividnu nedužnost i postaju oruđe u borbama za stvaranje i očuvanje prostora javnog i kolektivnog djelovanja. S onu stranu kulturnih i političkih *kruha i igara*, nadamo se da će vas ovaj priručnik potaknuti da postavite u pitanje novi društveni konsenzus, koji vam kao jedine dvije opcije ostavlja trijumfalizam i viktimizaciju.

OPERACIJA:GRAD

5 Uvod

1. POPRIŠTA NEOLIBERALIZMA

10 Petar Milat: Najmanje i najviše - uvodne napomene

Prostor, proizvodnja, pravo

16 Henri Lefebvre: Pravo na grad

30 Michel Foucault: O drugim prostorima

40 David Harvey: Pravo na grad

60 Neil Smith: Novi globalizam, novi urbanizam:
gentrifkacija kao globalna urbana strategija

Pedagogija i kritika

86 Don Mitchell: Nova vladavina kapitala, pedagogija ulice

92 Jason Hackworth: Kritika neoliberalnog grada

Urbani narativi

104 Richard Sennett: Otvoreni grad

114 Keller Easterling: Kriva priča

127 Svjetska povelja o Pravu na grad

2. GRAD GRADI GRAD

146 Marko Sančanin: Kapitulacija zagrebačkog urbanizma

150 Zagrebačke panorame

177 Organigrami planiranja Zagreba (do 2008.)

196 Fedja Vukić: Identitet, plan i tradicija

PRIRUČNIK ZA ŽIVOT U NEOLIBERALNOJ STVARNOSTI

3. AKO IH SRETNETE NA CESTI, PRIDRUŽITE IM SE

209 Uvod

210 Rosalyn Deutsche: Agorafobija

220 Chantal Mouffe: Umjetnički aktivizam i agonistički prostori

230 Nemanja Cvijanović: Aplauz!

232 Igor Grubić: 3 akcije iz 366 rituala oslobađanja

234 Sanja Iveković: Nada Dimić 08

235 Sanja Iveković: Tko su bile sestre Baković?

236 Siniša Labrović: Dodiplomsko obrazovanje

238 Kristina Leko: Suprematistička kompozicija br. 1, Crno na sivom

240 Dalibor Martinis: Zagrebački projekt socijalne stanogradnje (za ptice)

242 Marko Pašalić: tggt zg '08

(Transitional Gossiping Tourist Tour Zagreb '08)

244 Lina Rica: Pozdrav iz budućnosti

246 Mladen Stilinović: Za Marie-Antoinette '68, 2008.

248 Škart i 3 vezilje (Lenka Zelenović, Brigita Međo, Mirjana Boksan):
Kako jeste - moje kuvarice

250 Slaven Tolj: Volim Zagreb

252 Slivio Vujičić: Prikaza

254 Zagrebački zbor pritužbi

256 Prisvajanje autoriteta. Strategije intervencije kao naslijeđe feminizma.
Razgovor sa Sanjom Iveković

264 Iza zastora. Razgovor sa Silvijom Vujičićem

NEOLIBERALIZMA

DOPRIŠTÁ

PETAR MILAT

NAJMANJE

I NAJVIŠE

– UVODNE NAPOMENE

Konferencijom koja se bavi neoliberalizmom i Istočnom Evropom preuzeli smo određeni rizik, već na retoričkoj razini. Metodološki rizik utoliko što spajamo dva imena koja označavaju najviše i najmanje. Naime, s jedne strane imamo označitelj sa skoro nepreglednim opsegom: neoliberalizam tako danas označava sve od mjera popravaka razbijenih prozora u gradskim četvrtima ili svakodnevnog stresa na poslu pa do mešetarenja globalnih visokih financija i političkog intervencionizma. S druge pak strane Istočna Evropa – regija čija poslovično pretpostavljena manjkavost i deficijentnost pozitivno, pa možda čak i bilo kakvo, određenje čine naizgled nedostižnim.

Najviše i najmanje, sve i ništa. Nije li to retoričko-logička konvergencija koja Istočnu Evropu i neoliberalizam dovodi u vezu, kako prenapregnutost značenjskih određenja pojma “neoliberalizam” u jednom trenutku rezultira da taj skup svim mogućih značenja ne objašnjava ama baš ništa?

Čini nam se da je upravo to slučaj i da takva konvergencija neoliberalizma i Istočne Evrope u značenjsku neodredljivost i analitičku neupotrebljivost tjera da se dislociraju prihvaćeni modeli tumačenja i djelovanja.

Za ogledni primjer uzeli smo gradski prostor kao paradigmatički slučaj neoliberalnih strategija i otpora istima. To nije jedini mogući način da se praksa neoliberalizma dovede u pitanje, no – nama se barem čini – to je vjerovatno najbrži put da se u cjelini sagledaju divergentne strategije neoliberalizma.

Dok je u procesu društvene modernizacije u gradskim tkivima bila postignuta krhka, ali ipak nekakva ravnoteža između javnih i privatnih interesa – koja se shodno tome reflektirala i na prostorno uređenje grada stvaranjem tzv. javnog prostora – neoliberalna je doktrina za svoj proklamirani cilj odabrala upravo izvlašćenje javnog gradskog prostora i njegovu posvemašnju privatizaciju.

No, za razliku od uobičajenog tumačenja neoliberalnih globalizacijskih procesa koji će faktički utjecaj globalizacije na konkretna lokalna društva tumačiti ‘odozgo’, tj. kao proces u kojem dominiraju transnacionalni, globalni akteri (bilo da je riječ o kompanijama ili o internacionalnim organizacijama), privatizacija se javnog gradskog prostora može tumačiti i rječnikom Saskije Sassen koja o globalizaciji govori kao denacionalizaciji. Naime, denacionalizacija u ovom slučaju označava onu vrstu fenomena u kojima su upravo sama lokalna društva ta koja svojim vlastitim mjerama i načinima društvene regulacije rastaču klasični okvir nacionalne države – rezultirajući u nekoj vrsti globalizacije ‘odozdo’.

Ukoliko je dakle globalizacija složena i difuzna rezultanta procesa ‘odozgo’ i ‘odozdo’, u sličnoj je mjeri kompleksan i difuzan pojam javnog prostora.

Javni gradski prostor koji je bio zamašnjak društvenog razvoja i modernizacije danas je dakle stješnjen procesima globalizacije 'odozgo' i denacionalizacije 'odozdo', te je određen još nedovoljno shvaćenim odnosom fizičkog i digitalnog. Jasni neoliberalni odgovor na takvo hibridno i difuzno stanje je totalna privatizacija javnog prostora.

KOMPRIMIRAJMO NEOLIBERALIZAM

Parametar brzine i urgentnosti kojeg smo naveli u vezi sa opisom neoliberalizma i sam je u upisan u neoliberalnu retoriku ekonomičnosti, što samo dodatno pokazuje u kojoj su mjeri linije otpora postale propusne i kako otpadnička praksa itekako može biti instrument postizanja prinudnog društvenog konsenzusa.

Operacija:grad, kako glasi naslov događanja čiji je ova konferencija dio, ističe razlikovanje koje nam se čini bitnim: operacija-grad naspram intervencija u grad. Operativnost i operacionalizacija kao otvoreni, kolektivni procesi osmišljavanja, odlučivanja i djelovanja nasuprot stihijskog intervencionizma ekspertske-ekskluzivističkih politika. Problem, i to ne samo metodski, kojeg smo svjesni i kojeg naglašavamo jest da operativnost o kojoj govorimo nije jednoobrazno i jednim isključivim ciljem određeno postavljanje nadjelo raznorodnih nastojanja i želja, već da se radi o artikulaciji čitavog kolopleta zahtjeva koji isprva niti ne moraju obećavati (da će se iscrpiti tj. realizirati tokom vlastite operacionalizacije).

Operativnost uzeta kao norma potražuje odgovornost i dosljednost, pravovremenost i odmjerjenost, no jednako tako i ludizam pa čak i ignoranciju ili tvrdoglavost. Uzeta kao norma ili djelatni stav ona transverzalno presjeca struke, životne stilove i društvene grupe – kreirajući solidarnost jednog zaista političkog djelovanja suprotstavljenog privatizaciji i refeudalizaciji.

NEOLIBERALIZAM, NEOLIBERALIZMI?

Koliko zapravo postoji neoliberalizama? Pitanje je to koje se ne tiče samo definicije ili taksonomije oblika neoliberalne stvarnosti, već se radi o pitanju same srži onoga što nazivamo neoliberalizmom. Neoliberalizam kao pojam, s jedne strane, čini se uvriježenim tehničkim terminom no on je u osnovi pežorativan pa time i polemičan. Govor o neoliberalizmu stoga, htjeli mi to ili ne, već unaprijed svrstava. Ali drugi aspekt tog samog pojma čini se karakterističnijim i važnijim: neoliberalizam je tu oznaka za mjesto ili procese gdje se sistemčke kategorije transferiraju i prevode u geografsko-prostorne kategorije. Može se reći da neoliberalizam shodno tome nije isključivo niti odjeliti skup praksi i koncepata, ni nekakav opis novog globalnog poretka već je riječ o fenomenu u čije pojmovno određenje bitno spada njegova prostorna ekstenzija, kao što u geografskom smislu neoliberalizam ne predstavlja jednu novu geopolitičku intuiciju već se radi o opisu novih prostornih konstelacija koje su određene posve konkretnim mjerama.

Navedeno neoliberalizam čini nečim zaista novim: to da je neoliberalizam sistem-prostor ili pojam-prostor i da ga se stoga ne može odbaciti pozivajući se na klasične matrice ideologije ili svjetskog poretka.

Na pitanje koliko neoliberalizama postoji, tj. na pitanje njegove jednoobraznosti i/ili mnoštvenosti, možemo odgovoriti analizirajući mjeru u kojoj su preklapljeni sistem i prostor.

Ako neoliberalizam uzmemo kao uniformni globalni narativ gdje se sistem i prostor skoro u cjelosti preklapaju, radi se o skupu različitih mjera koje su u konačnici doveli do rastakanja modela moderne socijalne države. Neoliberalizam tako, na primjer, podstiče potpunu slobodu tržišta, privatizaciju javnih dobara te isključivo ograničenu državnu intervenciju u gospodarstvo.

Takav neoliberalni model svoju punu afirmaciju postiže početkom 90ih godina, novim valom globalizacije. Od tog se momenta neoliberalne gospodarske mjere oslanjaju na već postojeći neujednačen nivo razvoja svjetskih regija i društava, te se time ionako već velika razlika u bogatstvu naroda samo još više produbljava. Faktička sloboda prometa roba i kapitala – za što se zalažu zagovornici neoliberalizma – ne dovodi i do slobode kretanja ljudi. Dapače, deklarativna sloboda izbora za mnoge je ljude svedena na izrabljivački rad koji nije dostatan ni za zadovoljenje elementarnih potreba, čak niti u zemljama bogatog Sjevera (tzv. working-poor fenomen). Za elite pak nov način upravljanja ekonomijom donosi ekstra-profite, koji su nemalim dijelom utemeljeni i na golemom razvoju informacijskih tehnologija koje su premrežile i spojile čitav globus – ili barem onaj njegov dio koji je u posjedu i koji upravlja tim informacijskim tokovima.

Neoliberalizam, opisan tako, dovodi do stanja u kojem samo malobrojni uživaju blagodati sve zahuktaliijeg tehnološkog razvoja, dok je velika većina svjetske populacije osuđena na život u trajnom siromaštvu na rubovima megalopolisa, u slamovima. David Harvey to izjednačava sa procesom prvobitne akumulacije nazvavši neoliberalno društveno uređenje “akumulacijom putem otimačine”.

No, ako se preklapanje sistema i prostora sagleda manje totalno, dobijamo priču, bolje rečeno, nebrojene priče o neoliberalizmu koje su skoro pa neprevodive i nerazumljive izvan konteksta vlastita nastajanja. Hrvatsko je društvo, primjerice, učinke neoliberalne ekonomske politike u pravom smislu te riječi iskusilo sa zakašnjenjem tek posljednjih godina – dijelom zbog rata, a dijelom i zbog istovremenog procesa ekonomske tranzicije (tzv. pretvorba i privatizacija) koji se, iako sličan nekim neoliberalnim postavkama, ipak razlikovao od širih, globalnih procesa. U hrvatskom slučaju također i značaj turističke industrije istočno-jadranski prostor specifično smješta u nove globalne geografije.

U ovakvom, labavom narativu neoliberalizam je prije iznimka no pravilo i događa se u strogo definiranim prostornim džepovima. Neoliberalne prakse ovdje parazitiraju na već postojećim infrastrukturama, i ekstra-profit stvaraju računajući sa diferencijalom različitih regija i prostora.

Neoliberalizam: to je istodobno ime za novu historijsku fazu kapitalizma, no to je i jedna teško odredljiva praksa koja parazitira između već postojećih modela, iskorištavajući i produbljujući postojeće razlike.

I kao što je na globalnoj razini mnoštvo alter-globalističkih inicijativa i glasova prije desetak godina počelo glasno artikulirati svoje neprihvatanje neoliberalističkog društvenog razvoja koji sve mjeri uskim ekonomskim parametrima, tako su i u Hrvatskoj sve zamjetnije građanske inicijative koje se suprotstavljaju nepravdama i kršenjima prava koje takav ekonomski razvoj donosi.

Ali u uvjetima kada je osnovna društvena solidarnost skoro pa nestala, kada je državni aparat izgubio svoje nekadašnju ulogu glavnog medijatora društvenih konflikata i kada je tehnološki razvoj doveo do fragmentacije javnog (medijskog) prostora i dosadašnji oblici građanstva te građanskog angažmana postali su sami upitni.

Stoga kritičko propitivanje neoliberalizma ujedno znači i bitnu redefiniciju pojma građanstva. Zagovaranje socijalne solidarnosti zbog složenog i fragmentiranog institucionalnog okvira ne može tako više biti jednoznačno, niti se može oslanjati na uniformirane obrasce društvenog angažmana.

Novo, kritičko građanstvo koji se želi suprotstaviti praksi sveopće privatizacije javnih dobara i razvlašćivanja u interesu nekolicine tako mora iznaći nove načine samo-organiziranja i artikulacije interesa od općeg značaja.

HENRI LEFEBVRE

PRAVO

NA GRAD

izvorno objavljeno u *Le Droit a la ville*,
ed. Anthropos, Pariz, 1971. /
str. 115-133

Teorijsko promišljanje prinuđeno je redefinirati ekonomske, političke, kulturalne i ostale gradske oblike, funkcije i strukture kao i društvene potrebe inherentne urbanom društvu. Dosada su individualne potrebe, sa svojim motivacijama obilježenim takozvanim potrošačkim društvom (birokratsko društvo vođeno potrošnjom), bile samo razmatrane i s njima se uostalom više manipuliralo, nego što ih se poznavalo i priznavalo. Društvene potrebe imaju antropološko utemeljenje; međusobno suprotstavljene i komplementarne, one obuhvaćaju potrebu za sigurnošću i za otvaranjem, za izvjesnošću i pustolovinom, za organizacijom rada i organizacijom igre, potrebe za predvidljivošću i nepredviđenim, za jedinstvom i razlikom, za izdvajanjem i susretom, razmjenama i ulaganjima, neovisnošću (tj. za samoćom) i komunikacijom, za neposrednošću i dugoročnom perspektivom. Ljudsko biće također ima potrebu za akumulacijom energije i za njezinu potrošnju kao i za tim da je spiska u igri. Ono ima potrebu da vidi, čuje, dotakne, isproba i potrebu da te percepcije iznova ujedini u jedan "svijet". Tim antropološkim potrebama društvene uporabe (nekad razdvojenima, nekad povezanim, ovdje smanjenima, ondje hipertrofiranim), pridružuju se specifične potrebe koje ne zadovoljavaju trgovinske ili kulturne opskrbe, potrebe koje urbanisti više-manje škrto razmatraju. Riječ je o potrebi za stvaralačkom aktivnošću, za djelom (ne samo za materijalnim i potrošivim proizvodima i dobrima), o potrebama za informacijom, simbolizmom, za imaginarnim i ludičkim djelatnostima. Takva temeljna žudnja živi i preživljava pomoću tako razvrstanih potreba, pri čemu su igra, seksualnost, tjelesna djelatnost kao što je sport, stvaralačka aktivnost, umjetnost i spoznaja njezine djelomične manifestacije i **trenuci** koji više ili manje nadilaze parceliziranu podjelu poslova. Naposljetku, potreba za gradom i za urbanim životom slobodno se izražava samo u perspektivama koje ovdje pokušavamo osloboditi otvarajući im obzor. Neće li specifične urbane potrebe biti potrebe za određenim mjestima simultanosti i susreta, mjestima na kojima se razmjena neće smatrati razmjenskom vrijednošću, trgovinom i profitom? Ne podrazumijeva li ta potreba i potrebu za vremenom tih susreta i razmjena?

Analitička znanost grada, po svojoj naravi nužna, danas se nalazi tek u povojima. Pojmovi i teorije koje se počinju izrađivati mogu se unaprijediti samo zajedno s urbanom stvarnošću u razvoju, s (društvenom) **praksom** urbanog društva. Nadilaženje ideologija i praksi koje su zakrivale obzor, koje su predstavljale tek zagušeno grlo znanja i djelovanja te prag koji treba prijeći, danas se ne izvršava bez muke.

Znanost o gradu kao svoj predmet ima grad. Ta znanost svoje metode, postupke i pojmove posuđuje od različitih znanosti. Sinteza joj dvostruko izmiče. Najprije, utoliko što želi biti cjelovita, a

s obzirom na analitičnost može se sastojati samo u sistematizaciji i strateškom programiranju. A potom zato jer se izobličuje grad kao njen predmet, kao dovršena stvarnost. Povijesni grad kao spoznaja koja se nalazi pred njom i koju treba raščlaniti na fragmente i ponovno sastaviti, već je transformiran. Taj se povijesni grad kao društveni tekst više suvislo ne nadovezuje na neke propise, on nema ništa više s uporabom vremena povezanom sa simbolima, s nekim stilom. Taj tekst uzmiče. On poprima oblik nekog dokumenta, izložbe, muzeja. Povijesno oblikovani grad više ne živi, on praktički više nije dokučiv. On je tek predmet kulturne konzumacije za turiste, estetizam željan spektakla i pitoresknog. Grad je mrtav čak i za one koji ga žarko žele razumjeti. Pa ipak, ono “urbano” ustraje, u trenutnom rasplinutom i otuđenom stanju, kao klica, kao virtualnost. Ono što oči i analiza zamjećuju na terenu, u najboljem slučaju može se smatrati sjenom budućeg predmeta na svjetlosti izlazećeg sunca. Nemoguće je zamisliti obnovu starinskog, već samo izgradnju nekog novog grada, na drugim osnovama, na drugoj ravni, u drugim uvjetima, u drugom društvu. Nalog glasi: ni povratak prema nazad (prema tradicionalnom gradu) niti bijeg prema naprijed, prema kolosalnim i bezobličnim aglomeracijama. Drugim riječima, kada je grad u pitanju, predmet znanosti nije zadan. Ono prošlo, sadašnje i ono moguće ne razdvajaju se. To je **virtualni predmet** kojeg proučava mišljenje koje priziva nove mjere.

Stari klasični humanizam već je odavno okončao i loše završio svoju karijeru. On je mrtav. Njegov je leš mumificiran, balzamiran, težak i ne miriše dobro. On zauzima mnogo javnih mjesta koja se u ljudskim prilikama transformiraju u kulturna groblja: muzeji, sveučilišta, različite publikacije. Sve je više novih “cités”-a i urbanističkih časopisa. Trivijalnost i površnost prekrivaju se takvom ambalažom. “Po mjeri čovjeka”, kao što se kaže. A mi moramo preuzeti brigu za prekomjernost, i stvoriti “nešto” po mjeri svijeta.

Taj je stari humanizam svoju smrt pronašao u svjetskim ratovima, tijekom demografskog porasta koji slijedi velika krvoprolića, pred grubim zahtjevima gospodarskog rasta i kompetitivnosti kao i pred uzletom tehnike kojom se loše upravljalo. On čak nije više ni ideologija, i jedva da je tema službenih govora.

Kao da se smrt klasičnog humanizma izjednačila sa smrću čovjeka, pa odnedavno počinjemo vrištati: “Bog je mrtav, čovjek također”. Nema ništa novog u tim formulama rasprostranjenim po bestsellerima koje izdaju neodgovorni izdavači. Nietzschevo razmatranje počelo je (ima već jedno stoljeće) oko rata iz 1870-71, kao loš znak za Europu, njezinu kulturu i civilizaciju. Navijestivši smrt Boga i čovjeka, Nietzsche nije ostavio nikakav zjapeći procijep; on tu prazninu nije začepio s materijalima sreće, s jezikom i lingvistikom. Navijestio je također Nadčovjeka za kojeg je mislio da će se

pojavit. On bi trebao prevladati dijagnosticirani nihilizam. Autori koji su sa stoljećem zakašnjenja unovčili tu teorijsku i poetičku monetu, opet su nas vratili u nihilizam. Nakon Nietzschea, opasnosti nadljudskog javile su se s okrutnom očiglednošću. S druge strane, “novi čovjek” kojeg gledamo kako se rađa iz industrijske proizvodnje i planske racionalizacije, previše je obmanut. Pa ipak, otvara se još jedan put, onaj urbane društvenosti i onog ljudskog kao djela u tom društvu, koje će biti djelo, a ne proizvod. Ili istodobno prevladavanje stare “društvene životinje” i starinskog gradskog čovjeka, urbane životinje prema urbanom, polivalentnom, polisenzornom čovjeku, sposobnim za složene i providne odnose sa “svijetom” (okolinom i njim samim) ili nihilizam. Ako je čovjek mrtav, zašto ga izgrađivati? I kako ga izgraditi? Nije važno je li grad nestao ili nije, treba li ga iznova promisliti, rekonstruirati ga na novim temeljima ili ga prevladati. Nije važno što vlada teror, hoće li se lansirati atomska bomba ili će Zemlja eksplodirati. Što je važno? Tko misli, tko djeluje, tko još govori i za koga? Ako su smisao i svrha nestali, i ako se čak više ne možemo deklarirati nekom praksom, više ništa nije važno i zanimljivo. I ako se sposobnosti “ljudskog bića”, tehnika, znanost, imaginacija, umjetnost ili njegova bit izdižu u autonomne snage, a refleksivno se mišljenje zadovoljava tom tvrdnjom o odsutnosti “subjekta”, kako na to dogovoriti? Što učiniti?

Stari humanizam uzmiče, nestaje. Nostalgija za njim jenjava, a mi mu se sve rjeđe okrećemo kako bismo se osvrnuli na njegove raširene oblike na svom putu. Bila je to ideologija liberalne buržoazije. Ona se oslanjala na narod, na ljudske patnje. Ona je prekrivala i podržavala retoriku lijepih duša, velikih sentimentata, dobre svijesti. Sastojala se od grčko-latinskih citata prekrivenih judeo-kršćanstvom. Odvratan koktel, mješavina za povratiti. Samo je još nekoliko intelektualaca (“ljevice” – no, postoje li uopće desničarski intelektualci?) još uvijek voljelo taj tužni napitak koji nisu htjeli ni revolucionari niti otvoreni reacionari, ni dionizijevci niti apolinijevci.

Znači, moramo se usmjeriti i uprijeti prema novom humanizmu, odnosno prema novoj praksi i drugačijem čovjeku, čovjeku urbanog društva. Izmičući mitovima koji prijete toj volji, razorne ideologije nas odvrćaju od tog projekta kao i strategije koje nas od njega odmiču. Urbani život još nije počeo. Danas završavamo s inventarom naplavina jednog tisućljetnog društva u kojem je selo vladalo gradom, čije su ideje i “vrijednosti”, tabui i pravila velikim djelom po podrijetlu bili agrarni, uglavnom ruralni i “prirodni”. Jedva da je iz oceana sela izronio neki grad. Ruralno je društvo bilo (i još uvijek jest) društvo ne-obilja, oskudice, prihvaćenog ili odbijanog odricanja, sporazumnih zabrana i reguliranih lišavanja. Među tim regulacijama bila je i ona o svečanostima, no taj najbolji oblik sela nije zadržan, i njega danas treba obnoviti, a ne mitove

i ograničenja! Ključna napomena: krizu tradicionalnog grada prati svjetska kriza agrarne civilizacije, podjednako tradicionalne. Te dvije krize idu rukom pod ruku te se čak i podudaraju. Na “nama” je da razriješimo tu dvostruku krizu, osobito tako da stvaranjem novog grada stvorimo i novi život u gradu. Revolucionarne su zemlje predvidjele razvoj društva utemeljen na industriji (među kojim je SSSR to predosjetio već deset ili petnaest godina nakon Oktobarske revolucije). No, to se samo naslućivalo.

U prethodnim rečenicama ovo “mi” samo naginje metafori. Ono se odnosi na zainteresirane. Ni arhitekt niti urbanist, ni sociolog niti ekonomist, ni filozof ili politika ne mogu iz ništavila dekretom izvući nove oblike i odnose. Da budemo precizniji, kao što ni arhitekt nema čudotvorne moći, isto tako nema ih ni sociolog. Nijedan ni drugi ne stvaraju društvene odnose. U određenim povoljnim okolnostima oni pomažu da se formuliraju tendencije (da poprime oblik). Samo društveni život (praxis) u svojoj globalnoj mogućnosti posjeduje takve moći. Ili je možda ne posjeduje. Gore imenovani ljudi, uzeti zasebno ili zajedno, mogu prokrčiti put; mogu također predložiti, pokušati, pripremiti oblike, ali iznad svega i inventirati stečeno iskustvo, izvući pouke iz neuspjeha, pomoći stvaranju mogućega majeutikom hranjenom znanošću.

Sada dolazimo do točke kada moramo upozoriti na žurnost preobrazbe intelektualnih puteva i instrumenata. Preuzimajući formulacije koje su bile korištene na drugim mjestima, neki još uvijek manje poznati mentalni postupci čine se neophodnima.

A) Transdukcija. To je intelektualna operacija koja se može izvoditi metodički i koja se razlikuje od indukcije, od klasične dedukcije kao i od običnog iskazivanja hipoteza. Transdukcija izrađuje i gradi teorijski predmet, **mogući** predmet, uzimajući u obzir informacije koje se tiču stvarnosti, kao i problematiku koju ta stvarnost postavlja. Transdukcija pretpostavlja trajni *feedback* između empirijskih opažanja i uporabljenog konceptualnog okvira. Njezina teorija (metodologija) oblikuje određene spontane mentalne radnje urbanista, arhitekata, sociologa, političara, filozofa. Ona u invenciju uvodi strogost, a u utopiju spoznaju.

B) Eksperimentalna utopija. Što danas nije **utopijsko**? To su samo usko specijalizirani praktičari koji rade po naredbi, bez podvrgavanja traženih normi i prinuda i najmanjem kritičkom ispitivanju; samo takve ne osobito zanimljive osobe izmiču utopizmu. Svi su utopisti, pa čak i futurolozi, tvorci planova koji rade na projekcijama Pariza 2000. godine, inženjeri koji su sagradili Braziliju, itd. No, ima nekoliko vrsti utopizama. Nije li najgora ona vrsta koja ne izriče svoje ime, koja se skriva iza pozitivizma, koja time nameće najgrublje prinude i najpodrugljiviju odsutnost tehničnosti?

Utopija se treba razmatrati eksperimentalno, proučavajući na terenu njezine implikacije i posljedice. One mogu iznenaditi.

Koja su i koja će biti društveno uspješna mjesta? Kako ih detektirati? Po kojim kriterijima? Kakva se vremena i kakvi ritmovi svakodnevice upisuju, ispisuju, propisuju u tim “uspjelim”, odnosno sreći sklonim prostorima? Eto, to je ono što nas zanima.

Drugi intelektualno neizbježni postupci: razlučiti, ali bez razdvajanja, tri temeljna teorijska pojma: strukturu, funkciju, formu. Upoznati njihove uloge, njihovu vrijednost, njihove granice i recipročne odnose – uvidjeti kako čine cjelinu, ali da elementi te cjeline imaju određenu neovisnost i relativnu autonomiju; ne privilegirati nijedan od tih elemenata, u suprotnom bi bila riječ o ideologiji odnosno o dogmatskom sustavu i zatvorenim značenjima: strukturalizam, formalizam, funkcionalizam. Rabiti podjednako te elemente jedan po jedan, kako za analizu stvarnoga (analizu koja nikada nije iscrpna i bez ostataka) tako i za tzv. operaciju “transdukcije”. Shvatiti da se neka funkcija može izvršiti posredstvom različitih struktura, da nema jednoznačne veze među terminima. Da funkcija i struktura preuzimaju oblike koji otkrivaju i skrivaju i da trostrukost tih vidova sačinjava “cjelinu” koja je više od tih vidova, elemenata i dijelova.

Među intelektualnim alatima kojima raspolažemo postoji jedan koji ne zaslužuje ni prezir ni apsolutnu povlasticu, to je **sustav** (ili bolje, **podstav**) značenja.

Politike imaju svoje sustave značenja (ideologije) koji im omogućuju da njima nadahnutim društvenim činima i događajima podvrgnu svoje strategije.

Skromni stanovnik ima svoj sustav značenja (ili bolje, svoj podstav) na ekološkoj razini. Činjenica stanovanja ovdje ili ondje obuhvaća recepciju, prisvajanje i prijenos jednog takvog sustava, na primjer, stanovanje u kući. Sustav značenja stanovnika izražava njegove pasivnosti i aktivnosti; on je prihvaćen, ali je u praksi modificiran. On je zamijećen.

Čini se da su arhitekti ustoličili i dogmatizirali skup značenja koji je kao takav loše eksplicitiran i postavljen u različite pojmove: “funkcija”, “forma”, “struktura”, ili preciznije: funkcionalizam, formalizam, strukturalizam. Oni ih ne izrađuju uzimajući u obzir značenja koja su zamijetili i proživjeli oni koji negdje stanuju, nego počevši od činjenice stanovanja koju oni tumače. Taj je skup značenja verbalan i diskurzivan, smjera prema metajeziku. On je grafizam i vizualizacija. Premda ti arhitekti čine društveno tijelo, premda se povezuju s institucijama, njihov sustav teži zatvaranju, nametanju, izbjegavanju svake kritike. Mjesto formuliranja tog sustava postavljalo bi se često ekstrapolacijom u **urbanizmu**, bez ikakve druge procedure ili upozorenja.

Teoriju koju bismo mogli legitimno nazvati “urbanizmom”, koja bi si iznova pridružila značenja stare prakse koju nazivamo “stanovanje” (odnosno ljudsko stanovanje), koja bi tim parcijalnim činjenicama dodala opću teoriju urbanog **prostora-vremena**

i ukazala na novu praksu proisteklu iz takve elaboracije: takav urbanizam postoji virtualno. On se može zamisliti samo kao praktična implikacija jedne cjelovite teorije grada i urbanog koja nadilazi trenutne rascijep i podjele, a osobito rascjep između filozofije grada i znanosti (ili znanosti u množini) o gradu, između parcijalnog i globalnog. U tom slučaju, trenutni urbanistički projekti mogu imati važnu ulogu, ali samo posredstvom neumoljive kritike njihovih ideoloških i strateških implikacija.

Sve dok ga možemo definirati, naš predmet (ono urbano) nikada neće biti u potpunosti prisutan i aktualan pred našim današnjim promišljanjem. Više nego bilo koji drugi predmet, njegovo je obilježje krajnje složena cjelina, istodobno aktualna i potencijalna, cjelina koja poziva na istraživanje, postupno se otkriva, i koja se može samo sporo iscrpljivati, a možda nikada posve iscrpiti. Smatrati taj "predmet" stvarnim, kao istinsku danost, predstavlja ideologiju, mitsku radnju. Spoznaja mora iznaći znatan broj metoda da bi proniknula u taj predmet da se ne fiksira ni na jedan postupak. Analitička će raščlanjivanja što je više moguće morati pratiti unutarnje artikulacije te "stvari" koja nije jedna stvar; one će biti praćene a njihove rekonstrukcije nikada neće biti dovršene. Opisi, analize i pokušaji sinteze nikada se neće moći smatrati iscrpljenima ili konačnima. Svi će pojmovi i čitav komplet koncepata ući u akciju: forma, struktura, ravan, dimenzija, ovisne ili neovisne varijable, korelacije, totalitet, skup, sustav, itd. Tu se kao i drugdje, no više nego drugdje, najvažnijim pokazuje ostatak. Svaki će izgrađeni "predmet" biti zasebno podvrgnut kritičkom propitivanju. U onoj mjeri u kojoj je to moguće, on će biti ostvaren i podvrgnut eksperimentalnoj verifikaciji. Znanost o gradu zahtjeva povijesno razdoblje samouspostave i orijentacije društvene prakse.

Iako je nužna, ta znanost nije dostatna. Dok shvaćamo njezinu nužnost, zamjećujemo njezine granice. Urbanistička refleksija predlaže uspostavljanje ili obnavljanje (lokaliziranih) društvenih jedinica koje su posve originalne, partikularizirane i centralizirane, čije će sveze i napetosti iznova uspostaviti urbano jedinstvo s unutarnjim složenim poretom, ne bez strukture, ali s mekom strukturom i hijerarhijom. Još preciznije, sociološka refleksija cilja na spoznaju i na obnavljanje urbanih integrativnih kapaciteta kao i uvjeta za praktičnu participaciju. Zašto ne? Pod jednim uvjetom: nikada ne sustezati svoje podijeljene, dakle parcijalne pokušaje od kritike, od praktične verifikacije i globalne preokupacije.

Dakle, spoznaja može izgraditi i predložiti modele. Svaki predmet u tom smislu nije ništa drugo nego model urbane stvarnosti. Pa ipak, nikada takva "stvarnost" neće biti izvediva kao neka stvar, nikada neće biti instrumentalna, čak ni za najdjelotvorniju spoznaju. Želimo li da grad opet postane ono što je nekada bio, čin i djelo nekog kompleksnog mišljenja, mišljenja koje ga ne bi željelo? No, tako bismo ostali na razini želja i aspiracija, tako se ne

određuje **urbana strategija**. Ona ne može a da s jedne strane ne uzme u obzir postojeće strategije, a s druge strane stečene spoznaje: znanost o gradu, spoznaju koja teži planiranju rasta i ovladavanja razvojem. Tko govori o “strategiji” govori o hijerarhiji varijabli koje se moraju uzeti u razmatranje, od kojih neke imaju strateški kapacitet, a druge ostaju na taktičkoj ravni – on govori također o snazi koja tu strategiju može ostvariti na terenu. Samo grupe, klase ili frakcije društvenih klasa sposobne za revolucionarne inicijative mogu preuzeti odgovornost i rješenja urbanih problema odvesti do potpunog izvršenja; obnovljeni grad bit će djelo takvih društvenih i političkih snaga. Riječ je najprije o tome da se razvrgnu prevladavajuće strategije i ideologije postojećeg društva. Činjenica da ima više grupa ili više strategija koje se razilaze (na primjer, između države i privatnog sektora), ne mijenja situaciju. Od pitanja o zemljišnom vlasništvu do problema segregacije, svaki projekt **urbane reforme** postavlja u pitanje strukture postojećeg društva, strukture neposrednih (individualnih) i svakodnevnih odnosa, ali i strukture koje prinudnim i institucionalnim putem pokušavamo nametnuti ostatku urbane stvarnosti. Budući da je **reformistička** sama po sebi, strategija urbane obnove neizbježno postaje revolucionarna, ne po sili stvari, nego protiv postojećeg stanja. Da bi postala djelatna, urbana strategija utemeljena na znanosti o gradu ima potrebu za društvenom podrškom i političkim snagama. Ona ne može djelovati sama po sebi. Ona ne može bez oslanjanja na prisutnost i djelovanje radničke klase koja jedina može okončati segregaciju koja se ponajprije vodi protiv nje same. Samo ta klasa, ukoliko je klasa, može odlučno pridonijeti rekonstrukciji središta uništenog strategijom segregacije koju iznova pronalazimo u prijetećem obliku “središta odlučivanja”. To ne znači da će samo radnička klasa sačinjavati urbano društvo, nego da ono bez nje nije moguće. Integracija bez radničke klase nema smisla, a dezintegracija će se nastaviti pod maskom nostalgije za integracijom. Nije tu riječ samo o jednom izboru, nego i o obzoru koji se otvara i zatvara. Kada radnička klasa šuti, kada ne djeluje i kada ne može ispuniti ono što teorija definira kao njezinu “historijsku misiju”, tada nedostaje “subjekt” i “objekt”. Reflektirajuće mišljenje potvrđuje tu odsutnost. To znači da treba izraditi dva niza prijedloga:

a. Politički program urbane reforme koja se ne definira po okvirima i mogućnostima postojećeg društva, nepodčinjenog “realizmu”, premda utemeljenom na proučavanju stvarnosti (društim riječima: tako shvaćena reforma ne ograničava se na reformizam). Dakle, taj će program imati posebno, pa čak i paradoksalno obilježje. On će biti uspostavljen kako bi se predložio političkim snagama, tj. strankama. Možemo čak dodati da će se on predati prije svega strankama “ljevice”, političkim formacijama koje predstavljaju ili žele predstavljati radničku klasu. No, on se neće uspostaviti u funkciji tih snaga i formacija. U odnosu na njih, taj će pro-

— Oprostite, ali ja ovdje živim!

gram imati specifično obilježje koje dolazi iz spoznaje. On će dakle jednim djelom biti znanstven. On će biti **predložen** (i oni koji su preuzeli odgovornost za njega, neće ga više moći mijenjati). Neka političke snage preuzmu svoju odgovornost. U tome području koje se odnosi na budućnost modernog društva i budućnost proizvođača, neznanje i nerazumijevanje privlači odgovornosti pred poviješću na koju se pozivamo.

b. Posebno isticati **urbanističke projekte** koji obuhvaćaju "modele", prostorne forme i urbana vremena, ne baveći se odviše njihovom naravi trenutne ostvarivosti ili neostvarivosti, utopičnosti ili neutopičnosti (odnosno, da budemo jasniji, njihovom "utopijskosti"). Ne izgleda da ti modeli mogu rezultirati bilo pukom studijom gradova i vrstama postojećih urbanosti bilo pukom kombinacijom elemenata. Vremenski i prostorni oblici, osim suprotnog iskustva, bit će iznađeni i predloženi praksi. Neka se razvija imaginacija, ne imaginarno koje omogućuje bijeg i izbjegavanje, koje posreduje ideologije, nego imaginarno koje se ulaže u **prisvajanje** (vremena, prostora, fiziološkog života, žudnje). Zašto vječnom gradu ne suprotstaviti prolazne gradove, čvrstim središtima pokret na središta? Dozvoljene su sve odvažnosti. Zašto te prijedloge ograničiti samo na morfologiju prostora i vremena? Nije isključeno da se ti prijedlozi odnose na životni stil, na vrstu života u gradu i urbani razvoj na tome planu.

Društvo u kojem živimo čini se usmjereno prema ispunjenju ili barem prema cjelini (trajne stvari i dobra, količina, zadovoljstvo, racionalnost). Ono se zaista može beskonačno crpiti; u tom bezdanu djeluju ideologije, razlijevaju se retoričke magle. Jedan od najvećih ciljeva koje može predložiti aktivno mišljenje, proizašlo iz spekulacije i kontemplacije, također je i fragmentarno raščlanjivanje i djelomična spoznaja, to je ispunjavanje te praznine, ne samo jezikom.

U vremenu u kojem ideolozi neprestano brbljaju o strukturama, destrukturacija grada manifestira dubinu fenomena (društvene, kulturalne) dezintegracije. To društvo koje se smatra globalnim otkriva svoje **praznine**. Između podsustava i struktura koje su konsolidirane različitim sredstvima (prisila, teror, ideološko uvjeravanje), nalaze se rupe, a ponekad i bezdani. Te praznine nisu slučajne. One sadrže lebdeće ili rasplinute elemente, ali ne i snagu koja se može povezati. Štoviše: strukturirajuća djelovanja i moć društvene praznine pokušavaju zabraniti akciju i običnu prisutnost jedne takve snage. Instancije mogućeg mogu se javiti samo tijekom neke radikalne preobrazbe.

U toj konjunkturi, ideologija pokušava "znanstvenosti" podariti obilježje apsolutnosti, pri čemu se znanost odnosi na stvarnost koju raščlanjuje, pa ponovno sastavlja i samim time odstranjuje ono moguće zaprečujući mu put. No, znanost (tj. parcijalne znanosti) u toj konjunkturi može biti samo **programatska**. Ona

jednom programu dodaje elemente. Prihvatimo li da ti elementi već čine neki totalitet, i želimo li doslovno izvršiti taj program, već tada virtualni predmet smatramo tehničkim predmetom. Ispunjavamo tada neki projekt bez kritike i samokritike, a taj projekt, projicirajući ga na nekom terenu, ostvaruje određenu tehnokrat-sku ideologiju. Iako je nužno, programiranje nije dostatno. Ono se transformira tijekom realizacije. Samo društvena snaga koja može uložiti samu sebe u urbanost tijekom nekog dugog političkog iskustva, može preuzeti odgovornost za ostvarenje programa koji se tiče urbanog društva. Shodno tome, znanost o gradu toj perspektivi pridonosi teorijskim i kritičkim temeljem, nekom pozitivnom osnovom. Utopija koju nadzire dijalektički um služi kao ograda od tobožnjih znanstvenih fikcija, od imaginarnog koje bi se urušilo. S druge strane, taj temelj i ta osnova onemogućuju refleksiji da se izgubi u čistom programiranju. Ovdje se dijalektički pokret predstavlja kao odnos između znanosti i političke snage, kao dijalog koji aktualizira “teorijsko-praktične” odnose i “pozitivno-negativnu kritiku”.

Nužna, ali i nedostatna poput znanosti, **umjetnost** pridonosi ostvarenju urbanog društva svojim trajnim razmišljanjem o životu kao drami i užitku. Štoviše, umjetnost iznad svega obnavlja osjećaj za djelo; ona nudi mnogostruke **prisvojene** figure vremena i prostora: i to figure neprihvaćene i nepodčinjene pasivnoj rezignaciji, koje se u procesu ostvarenja mijenjaju. Glazba pokazuje prisvajanje vremena, a slikarstvo i kiparstvo prisvajanje prostora. Ako znanosti otkrivaju djelomične determinizme, onda umjetnost (a i filozofija) pokazuju kako se iz djelomičnih determinizama rađa neki totalitet. Društvenoj snazi koja je sposobna za ostvarenje urbanog društva treba dati djelatno i učinkovito jedinstvo (“sintezu”) umjetnosti, tehnike, spoznaje. Kao i znanost o gradu, tako i umjetnosti i povijest umjetnosti ulaze u to promišljanje urbanog koje želi slike koje ga nagovješćuju učiniti djelatnima. To bi promišljanje usmjereno prema ostvariteljskom djelovanju bilo stoga i utopijsko i realistično, nadilazeći time njihovu razliku. Čak je moguće smatrati da će se maksimumu utopizma pridružiti optimum realizma.

Među karakterističnim proturječjima vremena, postoje i ona (osobito teška) između društvenih stvarnosti i civilizacijskih činjenica koje se u nju upisuju. S jedne strane genocid, a s druge (medijske i druge) izvedbe koje omogućuju da se spasi neko dijete ili da se produži neka agonija.

Jedno od posljednjih, no ne i najmanje važnih proturječja bilo je čak i ovdje objelodanjeno: proturječje između **socijalizacije društva** i **opće segregacije**. Ima tu i mnogih drugih, na primjer, proturječje između etikete **revolucionara** i privrženosti kategorijama prevladanog produktivističkog racionalizma. Usred društvenih učinaka podvrgnutih pritisku masa, individualac ne umire,

nego se afirmira. **Prava** krče svoj put; ona ulaze u običaje ili u manje ili više poštivane propise, a znamo kako ta konkretna “prava” nadopunjuju apstraktna prava čovjeka i građanina koje je demokracija upisala u zabate zgrada početkom svoje revolucije: prava dobi i spola (žena, dijete, starac), prava na uvjete (proleter, seljak), prava na poučavanje i na obrazovanje, pravo na rad, kulturu, odmor, zdravlje, smještaj. Unatoč golemim razaranjima, svjetskim ratovima, prijetnjama, nuklearnim užasom, ili baš zbog njih. Pritisak radničke klase bio je i ostaje nužan (ali nedostatan) za priznavanje njegovih prava, za prihvatanje njegovih navika, njegovo upisivanje u zakone, još itekako manjkave.

Dosta je neobično da **pravo na prirodu** (na selo i na “čistu prirodu”) u društvenu praksu ulazi od prije nekoliko godina kao sklonost **dokolici**. Ušao je tako posredstvom banalnih napada na buku, na umor, na “koncentracijski” svijet gradova (dok grad trune ili se raspršuje). Neobičan put, rekli bismo: priroda postaje razmjenskom vrijednošću i robom; ona se kupuje i prodaje. Komercijalne, industrijalizirane, institucionalno organizirane dokolice uništavaju tu “prirodnost” kojom se toliko bavimo da bismo njome trgovali. “Priroda” ili ono što pretendira njome biti, što pod tim imenom opstoji, postaje getom dokolice, mjestom odvojenim od zadovoljstva, povlačenjem “kreativnosti”. Oni urbani prenose urbano sa sobom, makar im urbanost i ne pripadala! Selo je kolonizirano njima izgubilo kvalitete, svojstva i draž seoskog života. Ovi urbani pustoše selo; to se urbanizirano selo suprotstavlja razvlaštenoj ruralnosti, ekstremnom slučaju velike bijede svojih stanovnika i njihova boravišta. Ne uništavaju li pravo na prirodu i pravo na selo sami sebe?

Pred tim pravom ili pseudo-pravom, **pravo na grad** se navješćuje kao poziv, kao zahtjev. To pravo se polako troši iznenađujućim zastranjenjima – nostalgija, turizam, povratak u središte starinskog grada, prizivanje postojećih ili novoizrađenih središta. Zahtjev za prirodom, želja da se u njoj uživa odvrća nas od prava na grad. Ovaj se posljednji zahtjev neizravno izriče kao sklonost bijega od istrošenog i neobnovljenog grada, od urbanog života otuđenog od njegova prijašnjeg “istinskog” postojanja. Potreba i “pravo” na prirodu suprotstavlja se pravu na grad, a da ga nije uspio mimoići. (To ne znači da ne treba sačuvati ogromne “prirodne” površine pred množenjem razbijenih gradova).

Pravo na grad ne može se shvatiti kao obično pravo na posjetu ili na povratak u starinske gradove. Ono se može formulirati samo kao **pravo na urbani život** – transformiran i obnovljen. Nije toliko važno što urbano tkivo obuhvaća selo i ono što je preživjelo od seoskog života, samo ako ono “urbano”, mjesto susreta, prvobitnost uporabne vrijednosti, upisivanje vremena u prostor promaknutog na najvišu ravan od svih obara, nalazi svoju morfološku osnovu, svoje praktično-osjetilno ostvarenje. To pretpostavlja

integralnu teoriju grada i urbanog društva, rabeći izvore iz znanosti i umjetnosti. Samo radnička klasa može postati društvenim čimbenikom, nositeljem ili podrškom tog ostvarenja. Tu još uvijek, kao i prije sto godina, ta klasa samom svojom egzistencijom nije će i osporava strategiju vodeće klase usmjerenu protiv nje. Kao i prije sto godina, iako u drugim uvjetima, ona okuplja interese (koji nadilaze ono neposredno i površno) čitavog društva, a prije svega onih koji **stanuju**. Oni s Olimpa i nova buržujaska aristokratska klasa (tko to ne zna?), više ne stanuje. Oni idu od palače do palače ili od dvorca do dvorca; oni upravljaju nekom flotom ili zemljom iz jahte; oni su posvuda i nigdje. Otuda fascinacija njima kod ljudi uronjenih u svakodnevicu; oni transcendiraju svakodnevicu, posjeduju prirodu i puštaju da *murja* stvara kulturu. Je li nužno nadugo opisivati stanje mladih i mladeži, studenata i intelektualaca, vojske radnika s ili bez bijelih ovratnika, ljudi iz provincije, koloniziranih ili ne-koloniziranih na različite načine, svih onih podčinjenih itekako ustrojenoj svakodnevici, je li nužno ovdje prikazivati podrugljivu i ne tragičnu bijedu stanara, ljudi iz predgrađa, onih koji borave u rezidencijalnim getima, u trulim središtima starih gradova i umnoženim uništenim središtima daleko od tih gradova? Dovoljno je otvoriti oči da bismo razumjeli svakodnevni život onih koji od svog prebivališta trče do daljeg ili bližeg kolodvora, do pretrpanog metroa, pa do ureda ili tvornice da bi se navečer vratili istim tim putem i sutra ga opet započeli. Slika te opće bijede ne ide bez slike “zadovoljstava” koji ju rasplinjuju i koja postaju sredstva mimoilaženja i bijega od te bijede.

preveo s francuskog **Leonardo Kovačević**

MICHEL FOUCAULT O DRUGIM PROSTORIMA

izvorno objavljeno u *Dits et écrits* (svezak br. 4),
Gallimard, Pariz, 1984. /
str. 752 - 762

Kao što je dobro znano, veliki i opsesivni strah XIX. stoljeća bila je povijest i njezine teme razvoja i stagnacije, krize i ciklusa, akumulacije prošlosti, viška mrtvih i pogibelji zahlađenja koja prijeti svijetu. Devetnaesto je stoljeće bit mitova kojima je raspolagalo našlo u drugom zakonu termodinamike.

S druge pak strane, izgleda da je naše doba zapravo doba prostora. Živimo u stoljeću jednovremenog, usporednog, bliskog i dalekog, susjednog i raštrkanog. U razdoblju u kojemu se, prema mom mišljenju, svijet stavlja na kušnju, ne toliko kao jedan veliki život predodređen razvijati se tijekom vremena, nego kao mreža koja povezuje točke i stvara vlastiti nered. Moglo bi se reći da stanoviti ideologijski sukobi koji leže u osnovi kontroverzi našega doba nastaju između pobožnih potomaka vremena i tvrdokornih stanovnika prostora. Strukturalizam je (ili barem ono što je sabrano pod tim poprilično neodređenim nazivom) pokušaj da se među elementima koji su možda tijekom vremena bili razdvojeni uspostavi jedan skup odnosa koji ih postavlja u usporedan položaj, protustavlja ili povezuje kako bi se obrazovala neka vrsta konfiguracije. Zapravo, nije toliko posrijedi negiranje vremena koliko određen odnos spram onoga što nazivamo vremenom i povezujemo pod imenom povijesti.

Prvo, prostor koji se sada pomalja na obzorju naših razmišljanja, naših teorija i sustava nije novina u zapadnjačkoj povijesti zato jer i sam ima povijest. Ne može se negirati ni njegova usudna veza s vremenom. U vrlo grubom pregledu te povijesti moglo bi se reći da je u srednjovjekovlju postojao jedan hijerarhijski sustav mjesta: ona su bila sveta ili profana, zaštićena ili naprotiv nebranjena, urbana ili ruralna (u svakom slučaju, namijenjena stvarnom životu ljudi). U kozmologijskoj teoriji postojala su nadnebeska mjesta, nasuprot nebeskom koje se, sa svoje strane, razlikovalo od zemaljskog; bilo je mjesta na kojima su se stvari nalazile zato što su tamo prispile nasilno i drugih gdje su, naprotiv, one našle svoj prirodni položaj i mir. Ta hijerarhija, kontrast i prožimanje mjesta činili su ono što bi se, tek približno, moglo nazvati srednjovjekovnim prostorom, to jest prostor lokalizacije.

Taj je prostor lokalizacije otvorio Galilei, budući da prava sablast koju je izazvalo Galilejevo djelo nije bilo iznašašće ili ponovno iznašašće da se Zemlja okreće oko Sunca, nego afirmacija jednog beskrajnog i beskrajno otvorenog prostora u kojemu se prostor srednjovjekovlja donekle rasplinuo. Mjesto na kojemu se neka stvar nalazila zapravo nije bilo ništa više doli točka u njezinom kretanju, njezino zaustavljanje tek beskonačno usporeno kretanje. Drugim riječima, od Galileja naovamo, od XVII. stoljeća lokalizaciju je zamijenilo prostiranje.

Danas raspoređivanje dolazi na mjesto prostiranja koje je nekoć zamijenilo lokalizaciju. Ono je određeno odnosima bliskosti

između točaka i elemenata koji se formalno mogu opisati kao niz, drvo i mreža. S druge pak strane, vrlo dobro nam je znano kakav značaj ima problem raspoređivanja u suvremenoj tehnologiji: pohranjivanje podataka i parcijalnih rezultata proračuna u memoriji stroja; kretanje diskretnih elemenata s nasumičnim izlazima (automobili, primjerice, pa čak i zvukovi koji se prenose telefonskim linijama); položaj obilježenih ili šifriranih elemenata u okviru nasumično podijeljenog skupa ili skupova koji je razvrstan prema univokalnom ili plurivokalnom sustavu, itd.

Na još konkretniji način čovjek se s problemom raspoređivanja suočava i u demografskom smislu. Pitanje raspoređivanja stanovnika Zemlje ne svodi se samo na to hoće li biti dovoljno mjesta za sve – problem koji je, u svakom slučaju, od prvorazredna značaja – nego je ono i takvo da treba znati kojim odnosima blizine, kakvoj vrsti pohranjivanja, kretanja, označavanja i razvrstavanja se mora dati prvenstvo, u ovoj ili onoj situaciji, ovisno od cilja kojemu se teži. U našem dobu prostor nam se ukazuje u obličju obrasca raspoređivanja.

Bilo kako bilo, mislim da je današnji nemir bitno povezan s prostorom, puno više nego s vremenom: ovo potonje vjerojatno izgleda samo jedan od mnogobrojnih mogućih obrazaca raspodjele elemenata raštrkanih u prostoru.

Sada može biti da suvremeni prostor još nije izgubio one sakralne značajke (koje je vrijeme zacijelo izgubilo u XIX. stoljeću) unatoč svim tehnikama koje ga opsjedaju i mreži znanja koja omogućuje njegovo određenje i formaliziranje. Naravno, teorijska desakralizacija prostora čiji početak je označilo Galilejevo djelo, već se dogodila: ostaje vidjeti jesmo li njegovu desakralizaciju realizirali u praksi. Moguće je, zapravo, da našim životima još upravlja određen broj nepopustljivih oprečnosti koje običaji i praksa nemaju smjelosti razoriti. Tu mislim na oprečnosti koje se podrazumijevaju, kao što su kontrast između javnog i privatnog prostora, obiteljskog i društvenog, kulturnog i utilitarnog, prostora zabave i prostora rada – sve su to oprečnosti koje i dalje izaziva jedna prikrivena sakralnost.

Bachelardovo golemo djelo i opisi fenomena naučili su nas da ne živimo u homogenom i praznom prostoru, nego u prostoru zasićenom svojstvima, koji je možda čak obavljen jednom sablasnom austom. Prostor naše primarne percepcije, naših snova i strasti ima gotovo intrinzična svojstva: on je lak, eteričan, proziran, ili je mračan, nejednak i pretrpan. To je još i prostor visina, vrhova ili naprotiv dubina, kala; prostor koji teče kao izvorska voda ili nepomičan, kao kamen i kristal. U svakom slučaju, ove se analize, ma kako ključne za suvremenu misao, ponajprije odnose na unutarnji prostor. A ja bih sada želio govoriti o izvanjskom prostoru.

Prostor u kojemu živimo, u koji izlazimo iz sebe, baš onaj u kojemu se događa erozija naših života, našeg vremena, naše povi-

— *To nam je dodatni trošak kojeg nismo unijeli u troškovnik.
Tu zbog inspekcije skrivamo radnike na crno!*

jesti, taj prostor koji nas slama i troši i sam je raznorodan. Drugim riječima, mi ne živimo u nekoj vrsti vakuuma u kojemu se mogu nalaziti osobe i stvari, nego u nekakvom skupu odnosa koji određuje položaje koji se ne mogu izjednačiti niti na bilo koji način hijerarhizirati.

Naravno, čovjek bi mogao pokušati opisati različite rasporede tražeći onaj skup odnosa koji ih određuje. Primjerice, tako što bi opisao skup odnosa koji određuje raspored prijelaza, putova, vlakova (kad je riječ o vlaku, zamislite to klupko odnosa koje predstavlja stvar kroz koju možete proći, pomoću koje prelazimo s jedne točke na drugu i koja je i sama sposobna prelaziti). Preko skupa koji ih određuje, čovjek bi mogao opisati rasporede privremenog zaustavljanja: kafići, kina, plaže. Bilo bi preko njihovih mreža odnosa također moguće odrediti rasporede odmora, zatvorene ili polu-otvorene, od kojih se sastoji kuća, spavaća soba, krevet itd. No, mene zanima samo poneki od ovih rasporeda, točnije rečeno, oni koji su obdareni tim neobičnim svojstvom da budu povezani sa svima ostalima, ali na takav način da ukidaju, obesnažuju ili preokreću skup odnosa koji sami oblikuju i koji se u njima ogledaju ili odražavaju. Ti prostori koji su na neki način povezani sa svima ostalima, a ipak u opreci s njima, dijele se na dva glavna tipa.

Prije svega, utopija. To su rasporedi koji nemaju pravog prostora. Rasporedi koji, općenito uzevši, stupaju u odnos direktne ili obrnute analogije sa stvarnim prostorom ili društvom. Oni predstavljaju samo društvo dovedeno do savršenstva ili njegovo naličje, a u svakom slučaju utopije su prostori koji su po svojoj biti nestvarni.

Postoje, također, i to vjerojatno vrijedi za sve kulture i sve civilizacije, stvarni, efektivni prostori, obrisi kojih se naziru u svakoj ustanovi društva, ali koji predstavljaju neku vrstu obrnutog rasporeda u odnosu na istinski ostvarenu utopiju i u kojem su svi stvarni rasporedi ili svi drugi rasporedi koji se mogu naći u društvu, istovremeno predstavljeni, osporeni i preokrenuti: mjesto koje se nalazi izvan svakog mjesta, a položaj kojega se ipak može odrediti. Naspram utopija, ta mjesta koja apsolutno predstavljaju nešto drugo u odnosu na sve rasporede koje odražavaju i o kojima govore mogla bi se opisati kao heterotopije. Između ovoga dvoga ja bih tada postavio onu vrstu kombiniranog doživljaja koji ima odlike oba tipa lokacije: zrcalo. Ono je, naposljetku, utopija po tome što predstavlja mjesto bez mjesta. U njemu se vidim tamo gdje nisam, u jednom nestvarnom prostoru koji se potencijalno otvara s onu stranu svoje površine, tu se nalazim tamo gdje me nema, kao neka sjena koja mi vlastitu pojavu čini vidljivom, koja mi omogućuje da se vidim tamo gdje ne postojim: utopija zrcala. Istodobno, imamo posla i s heteronomijom. Zrcalo doista postoji i ima neku vrstu povratnog učinka na mjesto koje zauzimljem: pošavši od njega ja zapravo zamjećujem da sam odsutan s mjesta na kojemu jesam,

jer se vidim tamo, u njemu. Počam od tog pogleda koji mi se u stanovitj mjeri vraća, iz dubina toga virtualnog prostora s druge strane zrcala, ja se okrećem sebi, polako svraćajući pogled na sebe, rekonstruirajući se na mjestu na kojem se stvarno nalodim. Otuda zrcalo funkcionira kao heterotopija budući da, kad god se pogledam u njemu, mjesto koje zauzimljem biva i sasvim stvarnim – ono je zapravo u svezi s cjelokupnim okolnim prostorima – i sasvim nestvarno, jer, da bi bilo zamijećeno, ono nužno mora proći kroz tu virtualnu točku koja se nalazi tamo, u zrcalu.

Što se tiče heterotopija u pravom smislu riječi, kako ih možemo opisati? Kakvo je njihovo značenje? Mogli bismo postulirati, ne znanost, to je danas odveć rabljena riječ, nego neku vrstu sustavnog opisa. U odnosu na dano društvo, njegov bi cilj bio proučavanje, analiza, opis i “čitanje”, kako je to danas moderno reći, tih različitih prostora, tih drugih mjesta u nekoj vrsti mitskog i istodobno stvarnog nadmetanja s prostorom u kojemu živimo. Takav bi se opis mogao nazvati heterotopologijom.

Njegovo je prvo načelo da vjerojatno ne postoji nijedna kultura u svijetu koja nije sačinjena od heterotopija. One su stalno obilježje svih ljudskih skupina. Bjelodano je, međutim, da su oblića koja heterotopije poprimaju različiti do te mjere da jedno univerzalno obliće možda uopće ne postoji. Bilo kako bilo, mogu se podijeliti na dva glavna tipa.

U takozvanim se primitivnim društvima javlja određena vrsta heterotopije koju bih opisao kao heterotopiju krize; ona sadrži povlaštena ili sveta ili zabranjena mjesta namijenjena pojedincima koji se nalaze u stanju krize glede društva ili okolice u kojoj žive: adolescenti, žene tijekom menstrualnog perioda ili porodaža, starci itd. U našem društvu ove heterotopije krize polako nestaju, iako neki njihovi ostaci i dalje opstaju. Primjerice, takvu ulogu igrali su internati za mladiće u obliku kakvog su imali u XIX. stoljeću ili vojna obuka, omogućili su da se prva znamenja muške seksualnosti očituju “drugdje”, izvan obitelji. Za djevojke je do sredine XIX. stoljeća postojala tradicija “medenog mjeseca” ili “voyage de nocés” (bračno putovanje). Defloracija djevojke se u to vrijeme nije smjela dogoditi “nigdje”, vlak ili hotel bili su to mjesto koje se nije nalazilo nigdje, heterotopija bez zemljopisnih koordinata.

Ipak, ove heterotopije krize danas nestaju, kako mi se čini, samo stoga da bi bile zamijenjene drugima koje bi se mogle opisati kao heterotopije odstupanja koje zauzimaju pojedinci čije ponašanje odstupa od uobičajenoga prosjeka ili norme. To su prihvatilišta, psihijatrijske klinike i naravno zatvori, a ovomu se popisu nedvojbeno moraju dodati i starački domovi koji se u stanovitom smislu nalaze na granici između heterotopija krize i odstupanja. To je stoga što se u društvu poput našega u kojemu je zadovoljstvo pravilo, neaktivnost starosti ne drži krizom nego odstupanjem.

Drugo načelo mojega opisa: tijekom svoje povijesti društvo može na vrlo različite načine primjenjivati jednu istu heterotopiju koja nikada ne prestaje postojati. Zapravo, svaka heterotopija ima jasnu i točno određenu ulogu u društvu i jedna ista heterotopija, u ovisnosti od sinkronije kulture u kojoj se nalazi, može imati različitu ulogu.

Uzmimo, primjerice, neobičnu heterotopiju groblja. Ono je svakako “drugo” mjesto u odnosu na obične kulturne prostore, ali je, ipak, u svezi sa svim lokacijama grada, društva, sela i tako dalje, budući da svaka obitelj tu ima ponekog srodnika. Moglo bi se reći da ta heterotopija oduvijek postoji u zapadnjačkoj kulturi. A ipak, preživjela je značajne promjene. Do XVIII. stoljeća groblje se nalazilo u samom srcu grada, pored crkve. Tu je postojala hijerarhija svih mogućih vrsta grobova. Bilo je kosturnica u kojima su mrtvi gubili i zadnje tragove individualnosti, bilo je pojedinačnih grobova kao i grobova u samoj crkvi koji su obično podizani prema dva modela, jednostavna mramorna ploča ili grobnica sa statuama itd. Groblje, smješteno u sveti prostor crkve, poprima sasvim drukčije obilježje u modernoj civilizaciji. Zanimljivo je da je u doba koje se vrlo grubo određuje kao “ateističko” u zapadnjačkoj kulturi nastao takozvani kult mrtvih.

Naposljetku, sve dok su ljudi doista vjerovali u uskrснуće tijela i besmrtnost duše, bilo je prirodno da se zemnim ostacima ne pridaje veliki značaj. Naprotiv. Od trenutka kad ljudi više nisu bili tako sigurni u zagrobni život, postalo je logično da se puno veća pozornost poklanja posmrtnim ostacima koji su, naposljetku, jedini trag našeg postojanja u svijetu i u riječima. Bilo kako bilo, od XIX. stoljeća naovamo svatko od nas ima pravo na vlastitu malu kutiju za vlastito malo raspadanje ali je tek u XIX. stoljeću počelo premještanje groblja na periferiju grada. Usporedo s ovom individualizacijom smrti i građanskim prisvajanjem groblja javlja se opsjednutost smrću kao “bolešću”. Pretpostavlja se da mrtvi prenose bolest na žive i da njihovo prisustvo u blizini kuća i crkve, gotovo nasred ulice, sije smrt. Taj veliki strah od širenja bolesti zarazom koja potječe od groblja počeo se uporno javljati krajem XVIII. stoljeća, ali su tek tijekom XIX. stoljeća groblja bila preseljena u predgrađa. Otada ona više nisu bila sveti i besmrtni dah grada nego “drugi” grad u kojemu je svaka obitelj imala svoj sumorni dom.

Treće načelo. Heterotopija ima moć da na jednom stvarnom mjestu postavi u usporedan odnos različite prostore i lokacije koji su međusobno nespojivi. Tako se u kazalištu, na pravokutniku pozornice, smjenjuju nizovi mjesta koja su jedna drugima strana, tako kino predstavlja vrlo neobičnu pravokutnu prostoriju iz pozadine koje se trodimenzionalni prostor projektira na dvodimenzionalni ekran. Vrt predstavlja vjerojatno najstariji primjer ovih heterotopija u obliku nespojivih lokacija. Nemojmo zaboraviti da je

ova začudna, drevna tvorevina na Istoku imala veoma duboka značenja i da su ona, po svemu sudeći, bila superponirana. Tradicionalni je perzijski vrt bio sveto mjesto koje je u okviru svojega pravokutnika trebalo sadržavati četiri odvojena dijela koji su predstavljali četiri strane svijeta, kao i jedan prostor, još svetiji od ostalih, središte svijeta dovedeno u vrt (tu se nalazio bazen s vodom ili fontana). Sva je vegetacija bila koncentrirana u toj zoni, kao u nekoj vrsti mikrokozmosa. Glede čilima, oni su prvotno predstavljali reprodukciju vrta, budući da je vrt bio čilim na kojemu je sveukupni svijet dostigao simbolično savršenstvo, a čilim neka vrsta pokretnog vrta u prostoru. Vrt je najsitniji djelić svijeta i on u isto vrijeme predstavlja njegovu sveukupnost, obrazujući na taj način jednu vrstu sretne i univerzalne heterotopije (iz koje su izvedeni naši zoološki vrtovi).

Četvrto načelo. Heterotopije su uglavnom u svezi s fragmentima vremena, to jest, one se otvaraju kroz ono što bismo mogli odrediti kao čistu simetriju heterokronizma. Heterotopija posve obavlja svoju funkciju od trenutka kad se ljudi nađu u nekoj vrsti posvemašnjeg prekida svojega tradicionalnog vremena. Tada je lako vidjeti do koje je mjere groblje heterotopijsko mjesto po tomu što počinje s tim čudnim heterokronizmom koji za ljudsko biće predstavlja gubitak života i ta navodna vječnost u kojoj se ono ipak ne prestaje rastakati i nestajati.

Općenito uzevši, u društvima poput našeg heterotopija i heterokronizam organizirani su i raspoređeni na relativno složen način. Ponajprije, postoje heterotopije vremena koje se akumulira ad infinitum, kao što su muzeji i biblioteke. Ovo su heterotopije kod kojih se vrijeme ne prestaje akumulirati, nalazeći se, da tako kažemo, na vlastitom vrhu. Ipak, do XVII. stoljeća one su još bile izražaj pojedinačnog izbora. Naprotiv. Ideja skupljanja svega, želja da se sva vremena, sva razdoblja, oblića i stilovi okupe na jednom mjestu, zamisao da se sva vremena pretvore u jedno mjesto, ali mjesto koje je ipak izvan vremena, zaštićeno od posvemašnjega propadanja, prema jednom planu gotovo neprestane i neograničene akumulacije u okviru jednog nepokretnog mjesta, sve ovo posve pripada našem modernom pogledu na svijet. Muzeji i biblioteke su heterotopije karakteristične za zapadnjačku kulturu XIX. stoljeća.

Pokraj ovog tipa, vezanog za akumulaciju vremena, postoje i heterotopije glede vremena u njegovom površnijem, prolaznijem i nestalnijem vidu, vremena koje se doživljava kao svetkovina. To su tada heterotopije koje ne naginju vječnom. One su apsolutno ovisne o vremenu. Ovoj klasi pripadaju sajmišta, ti čudesni prazni prostori izvan gradskih granica koje dva puta godišnje ispune šatre, tezge, najrazličitiji predmeti, hrvači, žene-zmije, gatare itd. Nedavno je izmišljen jedan novi oblik vremenske heterotopije, naselje za odmor: neka vrsta polinezijskog sela koje stanovnicima gra-

dova nudi tri tjedna primitivne i vječne golote. Lako se uočava, s druge strane, da se ova dva tipa heterotopije, heterotopija svetkovine i vječnosti vremena koje se akumulira, približavaju jedan drugom: kolibe na otoku Džerba su na neki način srodne bibliotekama i muzejima. I zar se, ponovnim otkrivanjem polinežanskog načina života, vrijeme zapravo ne ukida upravo u trenutku u kojemu je ponovno nađeno? U tomu je sadržana cijela priča o ljudskom rodu koja seže pravo do pra-početka, kao neka vrsta velikog i neposrednog znanja.

Peto načelo. Heterotopije vazda pretpostavljaju jedan sustav otvaranja i zatvaranja koji ih čini nedostupnim i istodobno omogućuje da se u njih prodre. Čovjek na heterotopijsku lokaciju obično ne dolazi svojevrijedno. On je ili prisiljen na to, kao kad ide u vojku ili u zatvor, ili se mora podvrgnuti obredu čišćenja. Tamo se može dospjeti samo uz posebnu dozvolu ili nakon obavljanja određenoga broja radnji. Postoje i heterotopije posvećene isključivo obredima očišćenja, značaj kojih je upola religiozan – upola higijenski (muslimanski haman), ili bjelodano samo higijenski (skandinavске saune).

Druge heterotopije, naprotiv, izgledaju kao čista otvaranja, iako obično kriju čudna isključenja. Svatko može doći na jednu od ovih heterotopijskih lokacija, ali one su zapravo obična varka: vi mislite da ste ušli, ali vas sâm čin ulaska isključuje. Mislim, primjerice, na one znamenite sobe kakvih je bilo na velikim farmama u Brazilu i općenito diljem južne Amerike. Ulazna vrata nisu vodila u glavni dio kuće u kojemu je živjela obitelj, tako da je svatko tko bi tuda prolazio, svaki putnik-namjernik imao pravo da ta vrata otvori, uđe u sobu i u njoj prenoći. Sada su te sobe bile tako raspoređene da onaj tko bi u njih ušao nije nikada mogao doprijeti do središta obiteljskog života: više nego ikada slučajni prolaznik, nikada pravi gost. Ovaj bi se tip heterotopije, koji je danas gotovo posve nestao iz naše civilizacije, mogao možda prepoznati u američkoj “moteljskoj” sobi u koju čovjek ulazi u svojem vozilu i sa svojim partnerom i gdje je nezakoniti seks posvema skriven i posve zaštićen daleko od svijeta a ipak ne pod otvorenim nebom.

Šesto načelo. Posljednja odlika heterotopija jest da one, u odnosu na ostatak prostora, imaju jednu funkciju koja se realizira između dva oprečna pola. S jedne strane, one imaju zadaću stvaranja prostora pričina koji otkriva kako je sav stvarni prostor, sve te lokacije na koje je podijeljen život, još puno veći pričin. S druge pak strane, one trebaju stvoriti još jedan stvarni prostor, onoliko savršen, besprijekoran i dobro uređen koliko je ovaj naš u neredu, loše zamišljen i manjkav. To nije heterotopija pričina nego kompenzacije, i pitam se nisu li neke kolonije funkcionirale na sličan način. U nekoliko slučajeva one su, na razini organizacije zemljišnog prostora, igrale ulogu pravih heterotopija. Jedan ovakav primjer, iz prvog vala kolonizacije u XVII. stoljeću, mogle bi biti ne-

ke puritanske kolonije koje su Englezi osnovali u Americi i koje su bile apsolutno savršena mjesta. Ili, one izvanredne jezuitske kolonije, osnovane u Južnoj Americi: divne, posvema uređene kolonije u kojima je čovjek stvarno dostigao savršenstvo. Jezuiti su u Paragvaju osnovali naselja u kojima je život bio uređen do najsitnijih pojedinosti. Selo je građeno prema strogom obrascu, oko pravokutnog trga s crkvom na jednom kraju, školom s jedne i grobljem s druge strane i, naspram crkve, ulicom koja je s drugom ulicom činila pravi kut. Sve su obiteljske kuće ležale duž jedne od ovih dviju osa obrazujući na taj način Kristovo znamenje. Tako je kršćanstvo bitno obilježilo prostor i zemljopis američkog svijeta.

Svakodnevni život pojedinaca nije uređivala pištaljka nego zvono: obvezno buđenje u isto vrijeme, obrasci u podne i u pet sati. Potom su ljudi odlazili na spavanje, a u ponoć se zbivalo ono što je znano kao bračno buđenje: na zvuk samostanskog zvona svatko je od njih pristupao svojoj bračnoj dužnosti.

Bordeli i kolonije, to su dva ekstremna tipa heterotopije. Razmišljajte o brodu: to je komad prostora koji pliva, mjesto bez mjesta koje živi za sebe, zatvoreno u sebe, i pluta u isto vrijeme u beskrajnom oceanu, a ipak, od luke do luke, čas ovdje čas tamo, od bordela do bordela, on putuje čak do kolonija u traganju za najdragocjenijom stvari koju kriju njihovi vrtovi. Tada ćete shvatiti zašto je on, za našu civilizaciju, od XVI. stoljeća do današnjih dana, predstavljao ne samo nedvojbeno glavno sredstvo ekonomskog razvoja (u što ovdje ne želim ulaziti) nego istodobno i ponajveće vrelo mašte. Brod je heterotopija par excellence. U civilizacijama koje ga nemaju umjesto avanture postoji špijunaža, umjesto gusara policija.

preveo s francuskog **Mario Kopic**

DAVID HARVEY

PRAVO NA GRAD

izvorno objavljeno u New Left Review
[53. godište, rujan-listopad 2008.], London /
str. 23-40

“PROMIJENIMO SVIJET”, rekao je Marx; “PROMIJENIMO ŽIVOT”, rekao je Rimbaud; za nas su ta dva zadatka identična — André Breton

(Transparent na Plaza de las Tres Culturas u Ciudad de México, poprištu pokolja studenata 1968., siječnja 2008.)

ivimo u razdoblju kada su ideali ljudskih prava dospjeli na središte pozornice, i u političkom i u etičkom smislu. Mnogo političke energije ulaže se u unapređivanje, zaštitu i artikuliranje njihove važnosti za izgradnju boljeg svijeta. Pojmovi koji su u optjecaju uglavnom su individualistički i zasnovani na vlasništvu, i kao takvi ne mogu ugroziti temelje hegemonске liberalne i neoliberalne tržišne logike ni neoliberalne moduse pravnog sustava i djelovanja države. Uostalom, živimo u svijetu u kojemu pravo na privatno vlasništvo i profitna stopa nadjačavaju sva ostala shvaćanja prava kojih se uopće možemo sjetiti. No u nekim prilikama ideali ljudskih prava kreću u kolektivnom smjeru, na primjer kad u prvi plan dolaze prava radnika, žena, homoseksualaca i manjina (naslijede dugogodišnjeg radničkog pokreta i pokreta za građanska prava iz 1960-ih u Sjedinjenim Državama, koji je bio kolektivan i imao odjeka u svijetu). Te borbe za kolektivna prava povremeno daju rezultate (npr. to što su žena i crnac ozbiljni kandidati za američkog predsjednika). Ovdje želim istražiti drugu vrstu kolektivnog prava, naime pravo na grad. To je važno zato jer je došlo do obnove zanimanja za ideje Henrija Lefebvrea o toj temi, ideja koje je artikulirao u vezi s pokretom 1968. u Francuskoj, dok razni društveni pokreti u svijetu danas zahtijevaju pravo na grad kao svoj cilj. Dakle, što bi pravo na grad moglo značiti?

Kako je jednom napisao ugledni sociolog urbanizma Robert Park, grad je:

“čovjekov najkonzistentniji i u cjelini najuspješniji pokušaj da svijet u kojemu živi preobrazi prema svojim željama. No ako je grad svijet koji je čovjek stvorio, to je i svijet u kojemu je otad osuđen živjeti. Tako je čovjek, neizravno i bez jasnog shvaćanja prirode svoga posla, gradeći grad iznova stvorio sebe.”⁰¹

Ako Park ima pravo, onda se pitanje kakav grad želimo ne može odvojiti od pitanja kakvi ljudi želimo biti, kakve društvene odnose tražimo, kakve odnose prema prirodi cijenimo, kakvu svakodnevicu želimo, kakve tehnologije smatramo prikladnima, kakve estetske vrijednosti zastupamo. Pravo na grad stoga je mnogo više nego pravo na pojedinačan pristup resursima koje grad utjelovljuje: pravo na grad je pravo da se mijenjamo mijenjajući grad pre-

⁰¹ Park, R., *On Social Control and Collective Behavior*, Chicago, Chicago University Press, str. 3.

ma svojim željama. Štoviše, ono je više kolektivno nego pojedinačno pravo, jer promjena grada nužno ovisi o ostvarivanju kolektivne moći u procesu urbanizacije. Tvrdim da je sloboda da stvaramo i preinačujemo sebe i svoje gradove jedno od najdragocjenijih ljudskih prava, ali i ono koje je najviše zanemareno.

No, kako upozorava Park, budući da dosad nismo imali nikakav jasan dojam o prirodi svog zadatka, prvo moramo razmisliti o tome kako smo bili stvarani i mijenjani u povijesti, u procesu urbanizacije koji su nametale jake društvene sile. Na primjer, zapanjujući ritam i opseg urbanizacije proteklih stotinu godina promijenio nas je nekoliko puta, a da nismo znali zašto, kako ni s kojim ciljem. Je li to pridonijelo ljudskoj dobrobiti? Je li nas to učinilo boljim ljudima ili nas ostavilo da lebdimo u svijetu bezakonja i alijenacije, gnjeva i razočaranosti? Jesmo li postali puke monade koje baca urbano more? Takva pitanja zanimala su svakojake komentatore, poput Engelsa i Simmela, koji su ponudili prodorne kritike urbanih persona koje su se tada pojavljivale kao reakcija na brzu urbanizaciju.⁰² Danas nije teško nabrojiti svakojake urbane tegobe i tjeskobe usred sve bržih urbanih transformacija. No čini se da nemamo želucu za sistematsku kritiku. Na primjer, što da se radi s golemom koncentracijom bogatstva, povlastica i konzumerizma u gotovo svim gradovima svijeta, usred eksplozije "planeta slamova"?⁰³

Polagati pravo na grad u smislu koji ovdje razlažem znači zalagati se za svojevrsnu oblikovnu moć u procesima urbanizacije, moć nad načinima na koje se naši gradovi grade i preoblikuju, i činiti to na fundamentalan i radikalna način. Od samog početka, gradovi su nastajali na geografskim i društvenim koncentracijama viška proizvoda. Urbanizacija je stoga uvijek bila svojevrsna klasna pojava, jer se višak crpi odnekud i od nekoga (obično od potlačenog seljaštva) dok kontrola nad raspodjelom viška obično leži u nekoliko ruku. Naravno, takva opća situacija opstaje i u kapitalizmu, ali u ovom slučaju postoji bliska veza s trajnom potragom za viškom vrijednosti (profitom) koji pokreće dinamiku kapitalizma. Da bi proizveli višak vrijednosti, kapitalizmi moraju proizvesti višak proizvoda. Budući da urbanizacija ovisi o mobilizaciji viška proizvoda, nastaje bliska povezanost između razvoja kapitalizma i urbanizacije.

Pogledajmo поближе što rade kapitalisti. Počinju dan s određenom količinom novca, a završavaju ga s većom količinom. Sutradan se probude i moraju odlučiti što činiti s viškom novca koji su zaradili jučer. Suočavaju se s faustovskom dilemom: ponovno uložiti da bi dobili još više novca ili potrošiti svoj višak na užitke. Jaki zakoni konkurencije prisiljavaju ih da ponovno ulažu, jer ako netko ne uloži, drugi sigurno hoće. Da bi ostao kapitalist, on mora uložiti neki višak kako bi stvorio još viška. Uspješni kapitalisti obično proizvedu i više nego dovoljno viška kako bi uložili u ekspanziju i zadovoljili svoju potrebu za užicima. Ali rezultat trajnog ponovnog ulaganja

02 Engels, F., *The Condition of the Working Class in England in 1844*, Oxford, Blackwell, 1952 [Položaj radničke klase u Engleskoj, Zagreb, 1952.]; Simmel, G. "The Metropolis and Mental Life," in Levine, D. (ur.) *On Individuality and Social Forms*, Chicago, Chicago University Press, 324-39.

03 Davis, M., *Planet of Slums*, London, Verso, 2006. (Poglavlje iz knjige objavljeno je u *Književnoj republici*, br. 9-12, 2005., str. 66-89.)

— **Kolege, predstoji nam ponovna izmjena urbanističkog plana!
Na dogovor dolazi novi investitor!**

je ekspanzija proizvodnje viška geometrijskom progresijom – odatle sve one krivulje logističkog rasta (novca, kapitala, proizvodnje i stanovništva) koje se povezuju s poviješću akumulacije kapitala. Paralela toga je logistički rast urbanizacije u kapitalizmu.

Na politiku kapitalizma utječe trajna potreba da se pronadu profitabilni teritoriji za proizvodnju i apsorpciju viška kapitala. U tome se kapitalist suočava s određenim brojem prepreka kontinuiranoj i neometanoj ekspanziji. Ako postoji oskudica radne snage i nadnice su previsoke, onda ili treba disciplinirati postojeću radnu snagu (dvije glavne metode su tehnološki inducirana nezaposlenost i napad na organiziranu radničku klasu) ili treba pronaći svježu radnu snagu (imigracijom, izvozom kapitala ili proletarizacijom nezavisnih elemenata stanovništva). Treba pronaći nova sredstva za proizvodnju općenito, a posebno nove resurse. Tako jača pritisak na okoliš u cilju pronalaženja potrebnih sirovina i apsorbiranja neizbježnog otpada. Potrebno je otvoriti nova područja za ekstrakciju sirovina (to je čest cilj imperijalističkih i neokolonijalističkih poduhvata). Jaki zakoni tržišnog natjecanja prisiljavaju i na uvođenje novih tehnologija i organizacijskih oblika, jer kapitalisti koji ostvaruju višu produktivnost mogu nadmašiti one koji primjenjuju inferiorne metode. Inovacije definiraju nove želje i potrebe, skraćuju vrijeme obrta kapitala, ubrzavanjem i smanjivanjem problema udaljenosti koji ograničava geografski doseg unutar kojeg kapitalist može tražiti širu ponudu radne snage, sirovina itd. Ako na tržištu nema dovoljno kupovne moći, onda je nužno pronaći nova tržišta proširivanjem vanjske trgovine, reklamiranjem novih proizvoda i životnih stilova, stvaranjem novih kreditnih instrumenata te državnih i privatnih troškova koje se financira zaduživanjem. Ako je i nakon svega profitna stopa preniska, onda je izlaz u državnoj regulaciji “razorne konkurencije”, monopolizaciji (fuzijama i preuzimanjima tvrtki) te u izvozu kapitala na nova lovišta.

Ako postane nemoguće zaobići neku od navedenih prepreka neprekidnom optjecaju kapitala, onda se akumulacija kapitala blokira i kapitalisti se suočavaju s krizom. Kapital se ne može ponovno uložiti na profitabilan način. Akumulacija kapitala stagnira ili prestaje; kapital gubi vrijednost, a u nekim slučajevima može biti i fizički uništen. Gubljenje vrijednosti može poprimiti brojne oblike. Višku robe može se snižavati cijena ili ga se uništavati, proizvodne kapacitete i opremu može se otpisivati i isključivati iz proizvodnje, a i sam novac se može devaluirati inflacijom. A radna snaga, naravno, gubi vrijednost masovnom nezaposlenošću. Dakle, na koje načine je kapitalistička urbanizacija usmjeravana potrebom da se te prepreke zaobiđu i da se proširi područje profitabilne kapitalističke aktivnosti? Ovdje tvrdim da ona igra aktivnu ulogu (zajedno s drugim pojavama, poput vojnih troškova) u apsorbiranju viška proizvoda koji kapitalisti neprekidno proizvode u potrazi za viškom vrijednosti.⁹⁴

04 Perceptivni kritičari nedvojbeno će primijetiti da svaka od prepreka akumulaciji kapitala nabrojanih u ovom vrlo pojednostavljenom prikazu grubo odgovara jednoj teoriji krize: ograničenja radne snage upućuju na teorije crpljenja profita; ograničenja prirodnih resursa vode prema O'Connorovom “drugom proturječju kapitalizma”; pretjerane ili neuravnotežene tehnološke promjene snižavaju profitnu stopu (i stvaraju razornu konkurenciju); gubitak tržišta upućuje na problem smanjene potrošnje. Moje pojednostavljeno gledište glasi da krize mogu poprimiti i poprimaju sve te oblike u osobitim povijesnim i geografskim situacijama i sve te prepreke katkad mogu biti implicirane, premda bi se jedna od njih mogla istaknuti kao glavni problem s kojim se treba suočiti (kao što su npr. Reagan i Thatcher očito smatrali da je bitno suočiti se s moći radne snage početkom 1980-ih, dok je glavni problem uglavnom u potrošnji zaduživanjem, koja se urušava i prijeti smanjivanjem potražnje).

Razmotrimo na početku slučaj Pariza u Drugom Carstvu. Kriza 1848. bila je jedna od prvih jasnih kriza neuloženog viška kapitala i viška radne snage koja se pojavila u cijeloj Evropi. Posebno teško je pogodila Pariz, a rezultat je bio neuspjela revolucija nezaposlenih radnika i onih buržoaskih utopista kojima je socijalna republika bila protuotrov za kapitalističku pohlepu i nejednakost koje su obilježavale Srpanjsku monarhiju. Republikanska buržoazija nasilno je potisnula revolucionare, ali nije uspjela riješiti krizu. Posljedica toga bio je uspon Napoleona III., koji je 1851. proveo državni udar i 1852. proglasio se carem. Kako bi politički opstao, autoritarni car pribjegao je raširenoj političkoj represiji alternativnih političkih pokreta, ali znao je i da mora riješiti problem viška kapitala, a to je učinio objavivši opširan program ulaganja u infrastrukturu, i u zemlji i u inozemstvu. Ulaganja u inozemstvu obuhvaćala su gradnju željeznica diljem Evrope, na Orijentu, te sudjelovanje u velikim radovima, npr. na Sueskom kanalu. Ulaganja u zemlji odnosila su se na usavršavanje željezničke mreže, građenje luka, isušivanje močvara i slično. No prije svega ona su značila preobrazbu urbane infrastrukture Pariza. Napoleon III. doveo je Haussmanna u Pariz 1853. kako bi preuzeo nadzor nad javnim radovima.

Haussmannu je bilo jasno kako je njegova zadaća da urbanizacijom pomogne riješiti problem viška kapitala i problem nezaposlenosti. Preobrazba Pariza apsorbirala je goleme količine radne snage i kapitala po mjerilima toga doba, a u kombinaciji s autoritarnim potiskivanjem težnji pariške radne snage bila je i osnovno sredstvo stabilizacije društva. Haussmann se oslanjao na utopističke planove (sljedbenika Fouriera i Saint-Simona) za preoblikovanje Pariza, o kojima se raspravljalo 1840-ih, ali s jednom važnom razlikom. Promijenio je razmjere u kojima se zamišljalo proces urbanizacije. Kad je arhitekt Hittorf pokazao Haussmannu nacrt za nov bulevar, Haussmann mu ih je vratio i rekao “nedovoljno je širok... stavili ste širinu od 40 metara, a ja hoću 120”. Haussmann je zamišljao grad u golemim razmjerima, anektirao je predgrađa, preobličio je cijele četvrti (npr. Les Halles), a ne samo neke dijelove urbanoga tkiva. Takoreći, promijenio je grad u kompletu. Da bi to učinio, trebao je nove financijske institucije i instrumente zaduživanja koji su osmišljeni na tragu Saint-Simona (Credit Mobilier i Credit Immobilier). U biti, pomogao je razriješiti problem ulaganja viška kapitala uspostavljanjem gotovo kejnzijskog sustava poboljšanja urbane infrastrukture koji se financirao zaduživanjem.

Taj sustav izvrsno je funkcionirao petnaestak godina i sa sobom nije donio samo preobrazbu urbane infrastrukture nego i stvaranje posve novog načina urbanog života, kao i nastanak nove vrste urbane persone. Pariz je postao “grad svjetlosti”, veliki centar potrošnje, turizma i razonode – kavane, trgovine, modna industrija, velike izložbe – sve to promijenilo je način urbanog života ta-

ko da on uspije apsorbirati goleme viškove putem obilnog i frivolnog konzumerizma (koji je vrijeđao i tradicionaliste i isključene radnike). No 1868. došlo je do kraha tog prenatrnutog i sve spekulativnijeg financijskog sustava i kreditnih struktura na kojima se temeljio. Haussmann je izgubio moć, Napoleon III. u očaju je zaratio s Bismarckovom Njemačkom i izgubio rat, a u vakuumu koji je uslijedio uzdigla se Pariška komuna, jedan od najvećih revolucionarnih događaja u povijesti urbanog kapitalizma. Komuna je nastala dijelom iz nostalgije za urbanim svijetom koji je Haussmann uništio (tragovi revolucije 1848.) i iz želje da se vrati grad u ime onih koji su bili razvlašteni Haussmannovim radovima. Ali Komuna je također artikulirala sukobljene vizije budućih alternativnih socijalističkih moderniteta (suprotstavljenih modernitetu monopolističkog kapitalizma) u kojima su se ideali centralizirane hijerarhijske kontrole (jakobinska struja) suprotstavljali decentraliziranim anarhističkim vizijama organizacije naroda (koje su zastupali sljedbenici Proudhona), što je 1872. dovelo do ogorčenih optužaba za krivnju za pad Komune, te do radikalnog i nesretnog raskola na marksiste i anarhiste koji i danas opterećuje sve vrste ljevičarske opozicije kapitalizmu.⁰⁵

Vratimo se sada na 1942. godinu u Sjedinjenim Državama. Problem ulaganja viška kapitala koji se 1930-ih doimao tako teško rješivim (kao i problem nezaposlenosti koja ga je pratila) bio je privremeno riješen golemom mobilizacijom za ratnu proizvodnju. No svi su se bojali što će se dogoditi poslije rata. Politička situacija bila je opasna. Savezna vlada zapravo je vodila nacionaliziranu ekonomiju, bila je saveznica komunističkog Sovjetskog Saveza, a u 1930-ima nastali su jaki društveni pokreti sa socijalističkim težnjama. Svima nam je poznata tadašnja politika makartizma i hladnog rata (čijih je predznaka bilo već 1942.). Kao i u doba Louisa Bonaparte, vladajuće klase očito su zahtijevale jaku dozu političke represije. Ali što je s problemom ulaganja viška kapitala?

U jednom časopisu za arhitekturu 1942. objavljen je opširan prikaz Haussmannovih djela. Detaljno je dokumentirano što je učinio, provedena je analiza njegovih grešaka, ali Haussmann je rehabilitiran kao jedan od najvećih urbanista svih vremena. Članak nije napisao nitko drugi nego Robert Moses, koji je nakon Drugog svjetskog rata s cijelim New Yorkom i okolicom učinio ono što je Haussmann učinio s Parizom.⁰⁶ Naime, Moses je promišljao proces urbanizacije u novim razmjerima, u okviru sustava (zaduživanjem financiranih) autocesta i infrastrukturnih transformacija, suburbanizacije i totalne pregradnje, ne samo grada nego i cijele metropolitanske regije, apsorbirao je višak proizvoda i tako pomogao razriješiti problem apsorpcije viška kapitala. Da bi se to dogodilo, morao je zagristi u nove financijske institucije i porezne propise (subvencije za posjedovanje kuće) koji su omogućili kreditiranje urbane ekspanzije. Kad je taj proces zahvatio cijelu zemlju, odnosno

⁰⁵ Ovaj prikaz zasniva se na Harvey, D., *Paris, Capital of Modernity*, New York, Routledge, 2003.

⁰⁶ Moses, R., "What Happened to Haussmann?" *Architectural Forum*, 77, 1942, 1-10.

sve velike gradske centre u Sjedinjenim Državama (u još jednoj promjeni razmjera), igrao je glavnu ulogu u stabilizaciji globalnog kapitalizma nakon Drugog svjetskog rata (u tom razdoblju Sjedinjene Države mogle su si priuštiti financiranje globalne nekomunističke ekonomije putem trgovinskog deficita). Suburbanizacija Sjedinjenih Država nije bila samo pitanje nove infrastrukture. Kao i u Parizu Drugoga Carstva, ona je imala za posljedicu i radikalnu preobrazbu životnih stilova i stvorila sasvim nov način života u kojima su novi proizvodi, od stanova, preko hladnjaka do klimatizacije, kao i dva automobila na prilazu, uz golem porast potrošnje nafte, igrali važnu ulogu u apsorpciji viška. Promijenila je politički krajolik kad je subvencionirano vlasništvo srednje klase preusmjerilo zajednicu prema obrani vrijednosti vlasništva i individualiziranih identiteta (okrećući suburbane glasove prema konzervativnom republikanizmu). U svakom slučaju, kako se tvrdilo, zadušeni vlasnici kuća vjerojatno neće štrajkati. Taj projekt uspio je apsorbirati višak i osigurati društvenu stabilnost, doduše po cijeni praznjenja središta gradova i stvaranja takozvane urbane krize s pobunama u mnogim središtima gradova u koja su se naselile manjine (uglavnom afroamerička) kojima je uskraćen pristup novom prosperitetu.

To je trajalo do kraja 1960-ih, kada je izbila nova kriza, upravo kao što se dogodilo i Haussmannu, pa je Moses pao u nemilost i njegova rješenja počelo se smatrati neprikladnima i neprihvatljivima. Prije svega, središta gradova su se pobunila. Tradicionalisti su se okupljali oko Jane Jacobs i zahtijevali da se brutalnom modernizmu Mosesovih projekata suprotstavi estetikom lokaliziranih četvrti. No predgrađa su već bila izgrađena i radikalna preobrazba životnog stila koju je simbolizirala imala je svakojake društvene posljedice; na primjer, vodeće feministice proglašavale su predgrađa i njihov životni stil epicentrom svojih glavnih pritužaba. A ako je Haussmannova preobrazba Pariza igrala ulogu u objašnjavanju dinamike Pariške komune, onda je bezdušna kvaliteta života u predgrađu igrala presudnu ulogu u dramatičnim pokretima 1968. u Sjedinjenim Državama, kad su nezadovoljni studenti iz srednje klase ušli u fazu buntovništva i počeli tražiti saveze s marginaliziranim skupinama koje su zahtijevale građanska prava u središtima gradova te održavale mitinge protiv američkog imperijalizma kako bi stvorile pokret koji bi stvorio drukčiji svijet, koji bi uključivao i drukčije urbano iskustvo. U Parizu je pokret da se spriječi izgradnja autoceste kroz lijevu obalu, a time i invazija središta Pariza i uništenje tradicionalnih četvrti invazijom "divovskih nebodera", čiji su najbolji primjeri Place d'Italie i Tour Montparnasse, bio jaka inspiracija za šire procese pobune '68. U tom kontekstu Lefebvre je napisao svoj proročki tekst u kojem je predvidio, između ostaloga, ne samo da će proces urbanizacije biti ključan za opstanak kapitalizma i stoga će postati žarištem političke i klasne borbe, ne

go i da taj proces postupno briše razlike između grada i sela, i to stvaranjem integriranih prostora u cijeloj zemlji, ako ne i izvan nje.⁰⁷ Pravo na grad moralo je značiti pravo na upravljanje cijelim procesom urbanizacije koji je sve više prevladavao na selu (od agro-biznisa preko vikendica do seoskog turizma).

No uz pobunu '68., koja je dijelom bila nostalgija za izgubljenim, a dijelom pogled unaprijed koji je zahtijevao nastanak drukčije vrste urbanog iskustva, jačala je i financijska kriza kreditnih institucija koje su napajale ekspanziju vlasništva nad nekretninama putem zaduživanja u prethodnim desetljećima. Ta kriza razmahala se krajem 1960-ih i cijeli kapitalistički sustav utonuo je u veliku globalnu krizu koja je počela puknućem napuhanog globalnog tržišta nekretnina 1973., a 1975. uslijedio je stečaj grada New Yorka. Došlo je mračno doba 1970-ih i, kao što se već mnogo puta dogodilo, pitanje je bilo kako spasiti kapitalizam od njegovih vlastitih proturječja, a ako je suditi prema povijesti, u tome će proces urbanizacije igrati važnu ulogu. U tom slučaju, kako je odavno ustvrdio Bill Tabb, rješavanje fiskalne krize New Yorka 1975. utrlo je put prema osmišljavanju neoliberalnog odgovora na probleme održavanja klasne moći i obnove kapaciteta za apsorpiranje viška koji kapitalizam mora proizvoditi da bi opstao.⁰⁸

OPASATI GLOBUS

Vratimo se sada na trenutno stanje stvari. Međunarodni kapitalizam vozi se na toboganu regionalnih kriza i krahova (Istočna i Jugoistočna Azija 1997-8; Rusija 1998; Argentina 2001. itd.) ali zasad je izbjegao globalni krah, premda je suočen s kroničnim problemom ulaganja viška kapitala. Koja je uloga urbanizacije u stabilizaciji te situacije? U Sjedinjenim Državama smatra se samorazumljivom istinom da je tržište kuća i stanova važan stabilizator ekonomije, posebno nakon 2000. (odnosno pada cijena visokotehnoloških dionica krajem 1990-ih), premda je bilo aktivan element ekspanzije tijekom 1990-ih. Tržište nekretnina izravno je apsorbiralo velik dio viška kapitala putem nove gradnje (u središtima gradova, u predgrađima i u novim uredskim prostorima) dok je brza inflacija cijena stanova, uz jak val reprogramiranja hipoteka po povijesno najnižim kamatama napuhala cijene na američkom tržištu roba i usluga. Globalno tržište djelomično se stabiliziralo američkom urbanom ekspanzijom jer su Sjedinjene Države ušle u visok trgovinski deficit s ostalim svijetom, pozajmljujući oko dvije milijarde dolara na dan kako bi zadovoljile svoj nezasićeni konsumerizam i zaduživanjem financirane ratove u Afganistanu i Iraku.

No proces urbanizacije doživio je još jednu transformaciju razmjera. Ukratko, postao je globalan. Zato se ne možemo usredotočiti samo na Sjedinjene Države. Sličan porast tržišta nekretnina u Britaniji i Španjolskoj i mnogim drugim zemljama potpomogao

⁰⁷ Lefebvre, H., *The Urban Revolution*, Minneapolis, Minnesota University Press, 2003 [Urbana revolucija. Beograd, 1974.]; *Writing on Cities*, Oxford, Blackwell, 1996.

⁰⁸ Tabb, W., *The Long Default: New York City and the Urban Fiscal Crisis*, New York, Monthly Review Press, 1982.

je napajanje kapitalističke dinamike na načine koji su donekle slični onome što se događalo u Sjedinjenim Državama. Urbanizacija Kine proteklih dvadeset godina drukčijeg je karaktera (s jakim naglaskom na gradnji infrastrukture), ali još je važnija od one u Sjedinjenim Državama. Njezin ritam naglo se pojačao nakon kratke recesije 1997, tako da Kina nakon 2000. apsorbira gotovo polovicu svjetske proizvodnje cementa. Proteklih dvadeset godina više od stotinu gradova prešlo je granicu od milijun stanovnika, a mala sela poput Shenzena pretvorila su se u metropole sa 6 do 10 milijuna ljudi. Krajolik preobražavaju golemi infrastrukturni projekti (svi se financiraju zaduživanjem) poput brana i autocesta.⁰⁹ Posljedice za globalnu ekonomiju i apsorpciju viška kapitala bile su značajne: Čile cvjeta zbog potražnje za bakrom, Australija napreduje, a čak i Brazil i Argentina djelomice su se oporavili zbog jake kineske potražnje za sirovinama. Je li urbanizacija Kine glavni stabilizator globalnog kapitalizma? Odgovor mora biti djelomično pozitivan. Ali Kina je samo epicentar procesa urbanizacije koji je već postao istinski globalan, dijelom zbog zapanjujuće globalne integracije financijskih tržišta koja se služe svojom fleksibilnošću kako bi zaduživanjem financirala urbane megaprojekte od Dubaija do Sao Paula i od Mumbaia do Hong Konga i Londona. Na primjer, Kineska središnja banka aktivna je na tržištu sekundarnih hipoteka u Sjedinjenim Državama, banka Goldman Sachs mnogo je uložila u bujajuće tržište nekretnina u Mumbaiu, a hongkonški kapital ulaže u Baltimore. Svako urbano područje na svijetu ima svoj građevinski *boom*, usred rijeke osiromašenih migranata koja istodobno stvara planet slamova. Građevinski *boomovi* očiti su u Ciudad de México, Santiagu, Mumbaiu, Johannesburgu, Seoulu, Taipeiju, Moskvi i diljem Evrope (najdramatičnije u Španjolskoj), kao i u gradovima starih kapitalističkih zemalja kao što su London, Los Angeles, San Diego i New York (gdje se odvija više velikih urbanih projekata nego ikad prije, a kao izraz duha vremena postavljena je izložba koja rehabilitira Mosesa kao autora uspona New Yorka, a ne agenta njegova pada, kako ga je prikazao Robert Caro u knjizi objavljenoj 1974.¹⁰). Na Bliskom Istoku na mjestima poput Dubaija i Abu Dhabija nastaju zadivljujući, a u nekim slučajevima i kriminalno apsurdni projekti megaurbanizacije, kao način materijalizacije viška koji nastaje zbog obilja nafte, na najupadljivije, društveno najnepravednije i ekološki najneracionalnije moguće načine (npr. skijalište u dvorani). Tu vidimo još jednu promjenu razmjera, zbog koje je teže shvatiti da je ono što se događa u globalnim razmjerima u načelu slično procesima koje je Haussmann neko vrijeme vješto uspijevaao ostvarivati u Parizu Drugog Carstva.

Taj *boom* globalne urbanizacije ovisi, kao i svi prije njega, o izgradnji novih financijskih institucija i sporazuma kojima se organiziraju krediti potrebni da bi se on održavao. Ključnu ulogu imaju financijske inovacije uvedene 1980-ih, posebno osiguravanje i

⁰⁹ Harvey, D., *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford, Oxford University Press, 2005, pogl. 5.

¹⁰ Caro, R., *The Power Broker: Robert Moses and the Fall of New York*, New York, Knopf, 1974; Ballon, H. i Jackson, K., *Robert Moses and the Modern City: The Transformation of New York*, New York, Norton, 2007.

pakiranje lokalnih hipoteka za prodaju diljem svijeta, i uspostava novih financijskih institucija u svrhu ispunjavanja kolateraliziranih financijskih obaveza. Prednosti tih inovacija su mnogobrojne: tako se raspodjeljivao rizik i omogućavalo se da višak štednje ima pristup višku potražnje za nekretninama, a uz pomoć financijskih koordinacija spuštane su kamatne stope (pri čemu se stvaralo golemo bogatstvo financijskim posrednicima koji su izvodili ta čuda). No raspodjela rizika ne uklanja rizik. Nadalje, činjenica da se rizik može tako naširoko raspodijeliti potiče još rizičnije društveno ponašanje jer se rizik može premjestiti. Bez adekvatne kontrole procjene rizika, tržište hipoteka izmaknulo se nadzoru i ono što se dogodilo banci Pereire Brothers 1867-8. i fiskalnoj rastrošnosti New Yorka početkom 1970-ih danas se pretvorilo u takozvane *sub-prime* hipoteke i krizu vrijednosti nekretnina. Ta kriza prije svega je koncentrirana u američkim gradovima i oko njih, s posebno ozbiljnim implikacijama za Afroamerikance s niskim prihodima i samohrane majke u središtima gradova. Ona pogađa i one koji su, budući da ne mogu platiti podivljale cijene nekretnina u urbanim središtima, posebno na američkom jugozapadu, bili prisiljeni otići na poluperiferiju metropolitanskih središta kako bi kupili na spekulacijama izgrađene kuće u nizovima po cijenama koje su na početku bile niske, ali sada se njihovi kupci suočavaju s rastućim troškovima putovanja na posao, prouzročenim porastom cijene nafte, i sa sve većim otplatama hipoteka zbog primjene tržišnih kamatnih stopa. Ta kriza koja ima ozbiljne lokalne posljedice na urbani život i infrastrukturu, ugrožava i cjelokupnu arhitekturu globalnog financijskog sustava i mogla bi prouzročiti globalnu recesiju. Paralele sa 1970-ima su, blago rečeno, jezovite (uključujući i neposrednu reakciju novčanim intervencijama američke banke Federal Reserve 2007-8, koja će u ne tako dalekoj budućnosti gotovo sigurno generirati jake impulse neobuzdane inflacije, ako ne i stagflacije, kao što se dogodilo 1970-ih nakon sličnih poteza).

Ali situacija je danas mnogo složenija i otvoreno je pitanje može li se ozbiljan krah u Sjedinjenim Državama kompenzirati drugdje (npr. u Kini, premda se čini da se čak i tamo ritam urbanizacije usporava). No financijski sustav je mnogo povezaniji nego ikad prije.¹¹ Kada trgovanje koje se provodi uz pomoć kompjutora u djeliću sekunde izmakne kontroli, uvijek prijeti da će stvoriti neku veliku divergenciju na tržištu (već stvara nevjerojatnu hirovitost na burzi) koja će prouzročiti golemu krizu zbog koje će biti nužno iznova promisliti kako djeluje financijski kapital i tržište novca, uključujući i njihov odnos prema procesu urbanizacije.

VLASNIŠTVO I PACIFIKACIJA

Kao u svim prethodnim fazama, ova najnovija radikalna ekspanzija urbanog procesa sa sobom donosi nevjerojatne preobrazbe životnog stila. Kvaliteta urbanog života postala je roba za one

11 Bookstaber, R., *A Demon of our own Design: Markets, Hedge Funds, and the Perils of Financial Innovation*, Hoboken, NJ., Wiley, 2007.

koji imaju novac, kao što je i sam grad u svijetu u kojem su konzumerizam, turizam, kulturalna industrija i industrija zasnovana na znanju postali glavni aspekti urbane političke ekonomije. Postmodernistička sklonost poticanju stvaranja tržišnih niša, i kad je riječ o izvoru urbanog životnog stila i o potrošačkim navikama, daje suvremenom urbanom iskustvu auru slobode izbora na tržištu, pod uvjetom da imate novca. Kupovni centri, multipleksi i veletrgovine bujaju (njihova proizvodnja postala je velik biznis), kao i tržište brze hrane i obrtničkih proizvoda, kultura butika i, kako to vješto kaže Sharon Zukin, "pacifikacija cappuccinom". Čak i nekoherentna, dosadna i monotona gradnja kuća u nizu u predgrađu koja i dalje dominira na mnogim područjima, danas dobiva protutrov u pokretu "novog urbanizma" koji zastupa prodaju životnog stila malih konzumerističkih zajednica kao građevinskog proizvoda za ostvarivanje urbanih snova. To je svijet u kojem neoliberalna etika intenzivnog posesivnog individualizma i njezin srodnik, političko uskraćivanje podrške kolektivnim oblicima djelovanja, mogu postati predloškom za socijalizaciju ljudske ličnosti.¹² Obrana vlasništva dobiva najveću moguću političku važnost, tako da, kako ističe Mike Davis, udruženja vlasnika kuća u državi Kaliforniji postaju bastioni političke reakcije, ako ne i fragmentiranog suburbanog fašizma.¹³

Međutim, mi sve više živimo u podijeljenim, fragmentiranim gradovima opterećenim sukobima. Kako vidimo svijet i kako definiramo mogućnosti ovisi o tome s koje smo strane pruge i kakvom konzumerizmu imamo pristup. U proteklim desetljećima, neoliberalni zaokret obnovio je klasnu moć bogatih elita.¹⁴ U Meksiku je nakon neoliberalnog zaokreta nastalo četrnaest milijardera i Meksiko se danas može podičiti najbogatijim čovjekom na svijetu, Carlosom Slimom, dok u isto vrijeme prihodi siromašnih stagniraju ili se pak smanjuju. Ti rezultati neizbrisivo su urezani u prostorne forme naših gradova, koji sve više postaju gradovi utvrđenih fragmenata ili zatvorenih, čuvanih zajednica i privatiziranih javnih prostora pod neprekidnim nadzorom. Osobito u svijetu u razvoju, grad se

"dijeli na različite odvojene dijelove, uz očito nastajanje mnogih "mikrodržava". Bogate četvrti opskrbljene su svim vrstama usluga, poput ekskluzivnih škola, igrališta za golf, teniskih terena i privatne policije koja danonoćno patrolira područjem, isprepleću se s ilegalnim naseljima u kojima je voda dostupna samo na javnim hidrantima, nema kanalizacije, struju krađe povlaštena manjina, ceste se kad god kiši pretvaraju u blatne potoke, a život više obitelji u jednoj kući je posve uobičajen. Čini se da svaki fragment živi i funkcionira autonomno, čvrsto se držeći onoga što uspijeva zgrabiti na dnevnom svjetlu kako bi opstao."¹⁵

¹² Nafstad, H., Blakar, R., Carlquist, E., Phelps, J., i Rand-Hendrikson, K., "Ideology and Power: The Influence of Current Neoliberalism in Society," *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 17, 2007, 313-27.

¹³ Davis, M. *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles*, London, Verso, 1990.

¹⁴ Vidi Harvey, D., op. cit., pogl. 2.

¹⁵ Balbo, M., citiran u: National Research Council, *Cities Transformed: Demographic Change and Its Implications in the Developing World*, Washington, D.C., The National Academies Press, 2003, str. 379.

U tim uvjetima postaje mnogo teže održavati ideale urbanog identiteta, građanstva i pripadanja, ionako već ugrožene neoliberalnom etikom. Privatizacija redistribucije putem kriminalne aktivnosti ugrožava sigurnost pojedinca i u svakom trenutku potiče zahtjeve javnosti za policijskom represijom. Čak i ideja da bi grad mogao funkcionirati kao kolektivno političko tijelo, poprište unutar kojega bi mogli nastati i iz njega se širiti progresivni društveni pokreti, doima se sve manje uvjerljivom. No doista postoje svakojaki urbani društveni pokreti koji teže izaći iz izolacije i preoblikovati grad prema drukčijoj društvenoj slici u odnosu na moć građevinara koje podupire financijski, korporacijski kapital, i lokalni državni aparat sa sve jačim poduzetničkim sklonostima.

RAZVLAŠĆIVANJA

No apsorpcija viška putem urbane preobrazbe ima još mračniji aspekt. Ona implicira ponovljene udare urbanog restrukturiranja "kreativnom destrukcijom". To gotovo uvijek ima klasnu dimenziju jer obično siromašni, potlačeni i oni lišeni političke moći najprije i najviše pate u tom procesu. Nasilje je potrebno kako bi se ostvario novi urbani svijet na ruševinama staroga. Haussmann je sraunio stare pariške slamove služeći se ovlastima eksproprijacije navodno u svrhu općeg dobra, i to je učinio u ime građanskog unapređivanja i renoviranja. Namjerno je osmislio uklanjanje velikog dijela radničke klase i drugih nemirnih elemenata iz središta Pariza, gdje su predstavljali prijetnju javnom poretku i političkoj moći. Stvorio je urbanu formu u kojoj se vjerovalo (pogrešno, kako se pokazalo 1871.) da je moguće ostvariti dovoljnu razinu nadzora i vojne kontrole kako bi se osiguralo da vojska može lako suzbijati revolucionarne pokrete. Ali, kako je Engels istaknuo 1872:

"U stvari, buržoazija ima samo jednu metodu da stambeno pitanje rješava na svoj način – t.j. da ga rješava tako da rješenje uvijek stvara pitanje iznova. Ova metoda se zove: "Haussmann" (...) Pod nazivom "Haussmann" razumijevam sada već opću praksu prosijecanja radničkih četvrti u našim velikim gradovima, naročito onih koja leže u centru, bilo da su povod za ovo prosijecanje bili sanitarni obziri i obziri uljepšavanja, bilo potražnja velikih trgovačkih lokala u centru grada ili potrebe saobraćaja, kao na primjer gradnja željeznica, ulica itd. (čini se da je ponekad cilj toga otežati borbu na barikadama)... Rezultat je uvijek jedan te isti, ma koliko različit bio povod: najskandaloznije ulice i uličice iščezavaju uz veliko samouzdizanje buržoazije povodom ovog ogromnog uspjeha, ali – one odmah nastaju ponovo na nekom drugom mjestu. ... Legla zaraza, najstranije jazbine i jame, u koje kapitalistički način proizvodnje svake noći zatvara naše radnike – ne odstranjuju se, samo se *premješaju!* Ista ekonomska nužnost koja ih je stvorila na prvom mjestu, stvara ih i na drugom."¹⁶

¹⁶ Engels, F., *O stambenom pitanju*, u: K. Marx, F. Engels, *Izabrana djela*, tom I, Zagreb, Kultura, 1949., str. 554-56.

— BHOJO SAM DOZVOLI ZA GRADNJI GARAZE, ALI MORAM PRIZNATI DA SAM UZ NJU
SAGRADIO JOŠ NEŠTO NUSPROSTORA!

Zapravo je bilo potrebno više od stotinu godina da se dovrši buržoazifikacija središta Pariza, s posljedicama koje smo vidjeli proteklih godina: pobune i neredi u onim izoliranim predgrađima u kojima je sve više marginaliziranih radnika i omladine. Pritom je tužno to što se procesi koje je Engels opisao pojavljuju uvijek iznova u kapitalističkoj urbanoj povijesti. Robert Moses “udario je mešarskom sjekirom po Bronxu” (prema njegovim zloglasnim riječima) i uslijedile su glasne i dugotrajne pritužbe raznih skupina i pokreta u četvrtima, koje su se na kraju izrazile retorikom Jane Jacobs o temi nezamislivog uništenja vrijednog urbanog tkiva, ali i cijelih zajednica stanovnika i njihovih davno uspostavljenih mreža društvene integracije.¹⁷ No u slučaju New Yorka i Pariza, nakon uspješnog odupiranja brutalnoj moći državne eksproprijacije uslijedio je mnogo podmuljiji i kancerogeniji proces preobrazbe – putem fiskalnog discipliniranja demokratskih urbanih vijeća, putem tržišta nekretnina, spekulacija s nekretninama i prenamjene zemlje u one svrhe koje donose najvišu moguću stopu financijske dobiti kako bi se zemlja “najviše i najbolje iskoristila”. Engels je i predbro razumio o čemu je riječ u tom procesu:

“Povećanje modernih velikih gradova daje zemljištu u izvjesnim, naročito centralnim dijelovima umjetnu, često ogromno povećanu vrijednost; na njemu podignute zgrade umjesto da podižu ovu vrijednost, one je naprotiv obaraju, jer ne odgovaraju više promijenjenim uvjetima; zato ih ruše i zamjenjuju drugima. Ovo se dešava prije svega sa radničkim stanovima u centru, čija zakupnina i pri najvećoj pretrpanosti ne može nikad, ili može samo vrlo sporo, da prekorači izvjestan maksimum. Zato ih ruše i grade na njihovom mjestu dućane, robna stovarišta, javne zgrade.”¹⁸

Depresivno je pomisliti da je sve to napisano 1872, jer se Engelsov opis može izravno primijeniti na suvremene urbane procese u velikom dijelu Azije (Delhi, Seoul, Mumbai) kao i na suvremeno uljepšavanje Harlema u New Yorku. Proces premještanja i ono što nazivam “akumulacijom putem razvlašćivanja” također se krije u srži procesa urbanizacije u kapitalizmu.¹⁹ On je zrcalna slika apsorpcije kapitala putem urbanog razvoja i uzrokuje svakojake sukobe u vezi s preuzimanjem visokovrijedne zemlje od siromašnog stanovništva koje je na njoj živjelo mnogo godina. Razmotrimo slučaj Mumbaija, gdje se 6 milijuna ljudi službeno smatra stanovnicima slamova naseljenim na zemlji koja pravno nije ni u čijem vlasništvu (na svim kartama grada mjesta na kojima žive predstavljena su bijelim površinama). Zbog pokušaja da se Mumbai pretvori u globalni financijski centar koji bi konkurirao Šangaju, građevinski boom stječe zamah i zemlja koju zauzimaju stanovnici slamova postaje sve vrednijom. Vrijednost zemlje u Dharaviju, jednom od najuočljivijih slamova u Mumbaiju, procjenjuje se na 2 milijarde dolara i stoga svakodnevno raste pritisak da se slam očisti (zbog ekoloških i socijalnih razloga koji prikrivaju otimačinu zemlje). Financij-

¹⁷ Berman, M., *All That Is Solid Melts Into Air*, New York, Simon and Schuster, 1982.

¹⁸ Engels, op. cit., str. 509–10.

¹⁹ Harvey, D., *The New Imperialism*, Oxford, Oxford University Press, 2003, pogl. 4.

ske sile s podrškom države zastupaju nasilno čišćenje slama, u nekim slučajevima i nasilno zaposjedanje terena koji stanovnici slama zauzimaju već cijelu generaciju. Akumulacija kapitala na zemlji u okviru *booma* tržišta nekretnina ostvaruje se gotovo bez ikakvih troškova. Hoće li preseljeni ljudi dobiti naknadu? Sretniji među njima nešto će i dobiti. Ali premda indijski ustav određuje da država ima obavezu štititi život i dobrobit cjelokupnog stanovništva, bez obzira na kastu i klasu, te jamčiti pravo na stan, indijski Vrhovni sud objavio je i mišljenja i presude koje zanemaruju taj ustavni propis. Budući da su stanovnici slamova ilegalni prebivaoci i mnogi ne mogu nepobitno dokazati svoje dugogodišnje prebivanje na zemlji, nemaju pravo na naknadu. Priznati to pravo, kaže Vrhovni sud, bilo bi jednako nagrađivanju džepara za njegova djela. Stoga se stanovnici slamova ili odupiru i bore ili se sa svojom oskudnom imovinom sele u kampove uz autoceste ili gdje god uspiju pronaći malo mjesta.²⁰ Slične primjere oduzimanja vlasništva (premda manje brutalne i u većoj mjeri legalističke) možemo naći u Sjedinjenim Državama, gdje se zloupotrebljava pravo na državnu eksproprijaciju kako bi se iselilo dugogodišnje stanare iz njihovih posve prikladnih kuća u svrhu profitabilnije upotrebe zemlje (npr. gradnje kondominija i trgovačkih centara). Na Vrhovnom sudu su liberalni suci odnijeli prevagu nad konzervativcima i presudili da nema ničeg protuustavnog u tome da se lokalna vlast tako ponaša u svrhu povećavanja porezne osnovice nekretnina.

U Seoulu 1990-ih građevinske tvrtke i poduzetnici unajmljivali su bande snagatora da upadaju u četvrti i maljevima razbijaju ne samo kuće nego i svu imovinu onih koji su 1950-ih izgradili svoje kuće na obroncima grada, koji su se pretvorili u visokovrjednu zemlju. Ti obronci danas su prekriveni neboderima na kojima se ne vide tragovi brutalnog procesa čišćenja zemlje koji su omogućili njihovu gradnju. U Kini se milijune ljudi lišava prostora na kojem su dugo živjeli (tri milijuna samo u Pekingu). Budući da pravo na privatno vlasništvo zemlje ne postoji, država ih naprosto može premjestiti sa zemlje i ponuditi im beznačajnu isplatu u gotovini kao pripomoć (te predati zemlju poduzetnicima uz velik profit). U nekim slučajevima ljudi se dobrovoljno sele, ali ima izvještaja i o jakom otporu, na koji Komunistička partija obično reagira brutalnom represijom. U kineskom slučaju često se iseljava populaciju na ruralnim marginama, što ilustrira važnost Lefebvreovog argumenta, proročki izloženog još 1960-ih, da se jasna distinkcija između urbanog i ruralnog koja je nekoć postojala, postupno briše i pretvara u skup nejednako razvijenih poroznih prostora pod hegemonskom kontrolom kapitala i države. To je slučaj i u Indiji, gdje politika zona posebnog ekonomskog razvoja koju sada provodi središnja vlada, kao i državne vlade, vodi do nasilja prema poljoprivrednim proizvođačima, čiji najgori slučaj je pokolj u Nandigramu u Zapadnom Bengal, koji je orkestrirala vladajuća marksistička

20 Ramanathan, U., "Illegality and the Urban Poor," *Economic and Political Weekly*, 41, br.29, 22. srpnja 2006; Shukla, R., "Rights of the Poor: An Overview of the Supreme Court," *Economic and Political Weekly*, 41, br. 35, 2. rujna 2006.

stranka kako bi napravila mjesta jakom indonezijskom kapitalu koji se zanima i za izgradnju i za industrijski razvoj. Pravo na privatno vlasništvo u tom slučaju nije značilo nikakvu zaštitu. Tako je i s naizgled progresivnim prijedlogom da se skvoterima ponudi pravo na privatno vlasništvo kako bi dobili sredstva kojima bi se izvukli iz siromaštva. Takve prijedloge danas se razmatra za favele u Riu, ali problem je u tome što se siromašni, koji zbog nesigurnosti prihoda često upadaju u financijske poteškoće, lako daju nagovoriti da svoje vlasništvo zamijene na isplatu u gotovini po relativno niskoj cijeni (bogat i obično odbijaju prodati svoje vlasništvo bez obzira na cijenu, zbog čega je Moses uspio mesarskom sjekiricom ukrotiti Bronx, ali ne i bogatu Park Avenue). Kladim se da će se, ako se sadašnji trendovi nastave, za petnaestak godina na svim obroncima u Riu na kojima su sada favele uzdizati stambeni neboderi s prekrasnim pogledom na slavni zaljev, a nekadašnji stanovnici favela bit će filtrirani na neku daleku periferiju.²¹ Dugoročna posljedica privatizacije društvenih stanova koju je provela Margaret Thatcher je nastanak strukture cijena stanarina i kuća koja na cijelom gradskom području sprečava ljude s niskim prihodima, pa čak i srednjoj klasi, da stanuju blizu urbanih centara.

FORMULIRATI ZAHTJEVE

Možemo zaključiti da urbanizacija igra glavnu ulogu u apsorpciji viška kapitala i čini to u sve većim geografskim razmjerima, ali po cijenu sve jače kreativne destrukcije koja implicira i oduzimanje urbanim masama prava na grad. Planet slamova suočava se s planetom kao golemim gradilištem. To povremeno uzrokuje pobune, kao što su se osiromašeni u Parizu digli na ustanak 1871., tražeći pravo na grad koji su izgubili. Urbani društveni pokreti 1960-ih (u Sjedinjenim Državama, nakon atentata na Martina Luthera Kinga 1968.) također su težili definirati drukčiji način urbanog življenja od onoga koji su im nametali kapitalistički poduzetnici i država. Ako se današnje financijske teškoće pogoršaju, kao što se doima vjerojatnim, i ako je dosad uspješna neoliberalna, postmodernistička i konzumeristička faza kapitalističke apsorpcije viška putem urbanizacije sada pri kraju i slijedi nam šira kriza, onda se postavlja pitanje: gdje je naša '68. ili, još dramatičnije rečeno, naša verzija Komune?

Što se tiče fiskalnog sustava, odgovor bi morao biti kompleksniji upravo zato što je proces urbanizacije poprimio globalne razmjere. Znakova pobune ima posvuda (nemiri u Kini i Indiji već su kronični, Afrikom haraju građanski ratovi, Latinska Amerika vrije, pokreti za autonomiju nastaju posvuda, a čak i u Sjedinjenim Državama politički znakovi sugeriraju da većina stanovništva govori "dosta je bilo" kad je riječ o ekstremnim nejednakostima). Sve te pobune mogle bi se naglo proširiti. Međutim, za razliku od fiskalnog sustava, urbani i periurbani društveni opozicijski pokreti,

21 Velik dio tog razmišljanja slijedi iz rada Hernana de Sota, *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*, New York, Basic Books, 2000; vidi kritičko istraživanje, Mitchell, T., "The Work of Economics: How a Discipline Makes its World", *Archives Européennes de Sociologie*, 46, 2005, 297-320.

kjih je mnogo diljem svijeta, uopće nisu blisko povezani. Štoviše, mnogi nemaju nikakve veze s drugima. No kad bi se nekako udružili, što bi mogli zahtijevati?

Odgovor na posljednje pitanje u načelu je jednostavan: veću demokratsku kontrolu nad proizvodnjom i upotrebom viška. Budući da je proces urbanizacije glavni način te upotrebe, pravo na grad gradi se uspostavljanjem demokratske kontrole nad ulaganjem viška putem urbanizacije. Imati višak proizvoda nije ništa loše: štoviše, u mnogim situacijama višak je presudan za preživljavanje. U cijeloj kapitalističkoj povijesti država je porezima oduzimala dio viška vrijednosti, a u socijaldemokratskim fazama udio pod državnom kontrolom znatno je rastao. Cijeli neoliberalni projekt usmjeren je na privatizaciju kontrole nad viškom vrijednosti. No podaci za sve zemlje OECD-a pokazuju da je ukupan iznos koji uzima država uglavnom konstantan još od 1970-ih. Dakle, glavni uspjeh neoliberalnog napada sastoji se u tome što je spriječio porast državnog udjela kakav je bio 1960-ih. Sljedeća reakcija bila je stvaranje novih sustava vladanja koji integriraju državne i korporacijske interese i primjenom financijske moći osiguravaju da upravljanje raspodjelom viška putem državnog aparata favorizira korporacijski kapital (npr. korporaciju Halliburton) i višu klasu putem oblikovanja procesa urbanizacije. Jačanje državne kontrole nad viškom vrijednosti uspjeh će samo ako se sama država vrati pod demokratski nadzor.

Sve češće vidimo kako pravo na grad pada u ruke privatnih ili pseudo-privatnih interesa. Na primjer, u New Yorku imamo gradonačelnika milijardera, Michaela Bloomberg, koji preoblikuje grad kako god hoće, tako da odgovara graditeljskim tvrtkama, Wall Streetu i elementima transnacionalne kapitalističke klase, dok i dalje prodaje grad kao optimalnu lokaciju za visokoprotabilne tvrtke i kao fantastično odredište za turiste, čime pretvara Manhattan u golemu zatvorenu zajednicu za bogate. Ne želi subvencionirati dolazak tvrtki u grad, jer kako sam kaže, ako nekoj tvrtki treba subvencija da bude na toj skupoj, ali kvalitetnoj lokaciji, onda je ne želimo. O ljudima nije rekao ništa slično, ali u praksi primjenjuje isto načelo. Milijarder Paul Allen vlada Seattleom, a najbogatiji čovjek u Meksiku, Carlos Slim, obnovio je ulice Ciudad de Mexica kako bi turisti imali ljepši pogled. No nemaju samo bogati pojedinci izravnu moć. U gradu New Haven, lišenom vlastitih resursa za urbani razvoj, sveučilište Yale, jedno od najbogatijih na svijetu, preuređuje urbano tkivo kako bi odgovaralo njegovim potrebama. Sveučilište Johns Hopkins čini isto u East Baltimoreu, a sveučilište Columbia planira to učiniti s nekim područjima New Yorka (u oba slučaja nastaju pokreti otpora u četvrtima). Pravo na grad danas je preusko definirano i u većini slučajeva u rukama je malobrojne političke i ekonomske elite koja ima mogućnosti da sve više oblikuje grad prema vlastitim željama.

U siječnju svake godine objavljuje se procjena ukupnih bonusa isplaćenih za težak rad financijera u prethodnoj godini. Godine 2007., koja je po svakom mjerilu bila katastrofalna za financijska tržišta, bonusi su iznosili 33,2 milijarde dolara, samo dva posto manje nego prethodne godine. Sredinom ljeta 2007. Američka središnja banka [FED] i Evropska središnja banka ubrizgali su milijarde dolara kratkoročnih kredita u financijski sustav kako bi mu osigurali stabilnost, a potom je FED dramatično snižavala kamatne stope i ubrizgavala goleme količine novca svaki put kad bi tržišta Wall Streeta zaprijetila naglim padom. U međuvremenu je dva milijuna ljudi, uglavnom samohranih majki, Afroamerikanaca u središtima gradova i marginaliziranih bijelaca na urbanoj poluperiferiji, izgubilo dom u ovrhama. Mnoge gradske četvrti, pa čak i cijele periurbane zajednice u Sjedinjenim Državama, preuzete su i vandalizirane, opljačkane predatorskim zajmovima financijskih institucija. To stanovništvo ne dobiva nikakve bonuse. Štoviše, budući da ovrha znači opraštanje duga, a to se u Sjedinjenim Državama smatra prihodom, mnogi od onih koji su ostali bez doma sada se suočavaju i s velikim porezom koji moraju platiti na novac koji nikad nisu ni vidjeli.

Tu užasnu asimetriju može se protumačiti samo kao jak oblik klasnog sukoba. Stoga se nameće sljedeće pitanje: zašto FED nije ponudila srednjoročnu pomoć onim dvama milijunima ugroženih kućanstava kako bi spriječila ovrhe dok se problem ne riješi reprogramiranjem hipoteka? Žestina kreditne krize bila bi ublažena, a osiromašeni ljudi i četvrti u kojima su živjeli bili bi zaštićeni. Naravno, tako bi se misija banke FED proširila izvan normalne nadležnosti i protivila bi se neoliberalnim pravilima o raspodjeli prihoda i osobnoj odgovornosti. No usto bi i spriječila odvijanje te “financijske Katrine”, koja baš prikladno (za građevinske poduzetnike) prijeti da će izbrisati četvrti u kojima živi stanovništvo s niskim prihodima na potencijalno visokovrijednoj zemlji, i to mnogo djelotvornije i brže nego što se može postići zakonom o eksproprijaciji zemlje. Golema je društvena cijena, a da ni ne govorimo o ekonomskoj, koju plaćamo za poštovanje tih pravila i za besmisleno kreativno razaranje koje ona dopuštaju.

No u 21. stoljeću još nema koherentnog pokreta koji bi se suprotstavio svemu tome. Naravno, postoji mnoštvo različitih društvenih pokreta koji se usredotočuju na urbana pitanja – od Indije i Brazila, preko Kine, Španjolske i Argentine do Sjedinjenih Država – uključujući i pokret za pravo na grad, koji je u nastajanju. Problem je u tome što se tek trebaju složiti o jedinstvenom cilju ostvarivanja veće kontrole nad upotrebom viška (a kamoli nad uvjetima njegove proizvodnje). U ovom trenutku u povijesti to mora biti globalna borba, uglavnom protiv financijskog kapitala, jer procesi urbanizacije danas djeluju na toj razini. Naravno, politička zadaća organiziranja takvog sukoba teška je, ako ne i zastrašujuća.

Ali mogućnosti su višestruke, djelomice zato što, kako se vidi u ovoj kratkoj povijesti kapitalističke urbanizacije, uvijek iznova izbijaju lokalne krize (npr. na tržištu zemlje i nekretnina u Japanu 1989., kriza štedionica u Sjedinjenim Državama 1987-90.), a i globalne krize (npr. 1973. ili danas) koje se vrte oko procesa urbanizacije, a djelomice zato što je urbanost danas poprište golemog sukoba (smijemo li reći klasne borbe?) između akumulacije oduzimanjem posjeda u slamovima i razvojnog impulsa koji teži kolonizirati sve više urbanog prostora za bogate, kako bi oni mogli uživati u svojim urbanim i kozmopolitskim zadovoljstvima. Korak prema ujedinjenju tih borbi jest usredotočiti se na pravo na grad kao radni slogan i politički ideal, upravo zato što se time usmjeravamo na onoga tko upravlja unutarnjom spregom koja postoji od davnih vremena između urbanizacije i proizvodnje i upotrebe viška proizvoda. Imperativ je demokratizacija prava na grad i gradnja širokog društvenog pokreta koji će raditi na njenom provođenju, ako razvlašteni žele vratiti kontrolu nad gradom, iz koje su tako dugo isključeni, i ako žele uspostaviti nove načine upravljanja viškom kapitala u procesu urbanizacije. Lefebvre je s pravom inzistirao da revolucija mora biti urbana, u najširem smislu tog pojma – ili nikakva.

preveo s engleskog Goran Vujasinović

NEIL SMITH

**NOVI GLOBALI-
ZAM, NOVI
URBANIZAM:
GENTRIFIKA-
CIJA KAO
GLOBALNA
URBANA
STRATEGIJA**

izvorno objavljeno u Antipode
[34. godište, broj 3/2002].
str. 434-457

vaj članak koristi nekoliko događaja iz New Yorka s kraja devedesetih godina 20. stoljeća kako bi se uvela dva središnja argumenta o promjeni odnosa neoliberalnog urbanizma i takozvane globalizacije. Kao prvo, iako neoliberalna država umjesto regulatorom postaje konzumentom tržišta,

novi revanšistički urbanizam koji zamjenjuje liberalnu urbanu politiku u gradovima razvijenog kapitalističkog svijeta sve više izražava poticaje kapitalističke proizvodnje, a ne društvene reprodukcije. Kako globalizacija diktira preskaliranje globalnoga, tako se preoblikuje i skala urbanoga. Možda su brzorastuće metropolitanske ekonomije Azije, Latinske Amerike i (u nešto manjoj mjeri) Afrike, jednako kao i komandni centri Europe, Sjeverne Amerike i Japana stvarni globalni gradovi. Kao drugo, proces gentrifikacije koji se isprva javio kao sporadična, osebujna i lokalna anomalija na tržištima nekretnina nekih gradova *komandnih središta*, sada se sasvim poopćio kao urbana strategija koja crpi iz liberalne urbane politike. Poticaj u osnovi gentrifikacije više nije izoliran ili ograničen na Europu, Sjevernu Ameriku ili Oceaniju, nego je generaliziran; njegova je pojava globalna i čvrsto je uključen u strujne krugove globalnog kapitala i kulturne cirkulacije. Ono što povezuje ta dva argumenta jest pomak s urbane skale, definirane uvjetima društvene reprodukcije, na onu u kojoj investicija proizvodnog kapitala ima definitivnu prednost.

Četiri niza događaja u New York Cityju krajem devedesetih godina jezgrovito prikazuju neke od središnjih obrisa novog neoliberalnog urbanizma. Prvi se tiče kapitala i države. U posljednjim danima 1998. godine njujorški je gradonačelnik Rudy Giuliani najavio golem “božićni dar” najelitnijim kapitalistima grada. Odgovarajući na “prijetnje” da bi se njujorška burza (NYSE) mogla preseliti kilometar i pol dalje, preko Hudsona u New Jersey, Giuliani je najavio poticaj od 900 milijuna dolara iz poreznog fonda, navodno kako bi zadržao burzu u središtu grada. Bilo je to samo najnovije i najveće u nizu “geo-mita” koje je grad isplatio globalnim korporacijama. Poticaj uključuje 400 milijuna dolara s kojima će grad i savezna država izgraditi novi ured Burze od preko 60 tisuća četvornih metara na Wall Streetu. Nitko se nikada nije čak ni pretvarao da se u tom poslu radi o financijskoj potrebi, budući da je poticaj došao u vrijeme kada su se na burzu slijevale neviđene količine viška kapitala iz ekonomija širom svijeta. Umjesto toga, gradski i državni oci govorili su o sklopljenom poslu kao o “partnerstvu”. Dakako, i prije je bilo partnerstava između javnog i privatnog sektora, ali je ovaj bio dvojako bez presedana. Kao prvo – i najočitije – radilo se o razmjeru geo-mita privatnom kapitalu: premašivši bilijun dolara do 2001. godine, taj je poticaj po veličini bio sasvim bez presedana. Kao drugo i još važnije, lokalna država u ovom je slučaju odustala od svakog pretvaranja da regulira ili usmjerava

privatni sektor prema rezultatima koje on inače, prepušten sam sebi, ne bi mogao postići. Umjesto toga, poticaj se opravdavao kao investicija grada i države, kao “dobra poslovna praksa”. Činjenica da je prijetnja najvjerojatnije bila lažna i da NYSE ne bi nikada ozbiljno razmatrala napuštanje središta grada samo potvrđuje cijelu stvar: umjesto da modulira put kojim je krenulo privatno investiranje, savezna država naprosto se prilagodila brazdama koje je već utrla tržišna logika, postajući ustvari mlađi, iako veoma aktivan partner globalnog kapitala. Uništenje WTC-a stvorilo je sasvim realnu mogućnost da će burza zauzeti tu lokaciju.

Drugi niz događaja tiče se društvene reprodukcije radne snage. Početkom 1998. Ured za obrazovanje New York Cityja obznanio je kako je suočen s manjkom učitelja matematike te zbog toga uvozi četrdeset mladih učitelja iz Austrije. Što je još čudnije, u gradu s više od dva milijuna španjolskih govornika manjak učitelja španjolskog jezika odlučilo se nadoknaditi uvozom učitelja iz Španjolske. Godišnje međunarodno regrutiranje srednjoškolskih učitelja danas je već rutina. Gotovo istodobno je objavljeno kako će njujorški Police Department preuzeti od Školskog odbora odgovornost za sigurnost u gradskim školama. U cjelini gledano, ti događaji upućuju na duboku krizu, ne samo u obrazovnom sustavu grada, nego i u širem sustavu društvene reprodukcije.

Treći niz događaja govori o drastičnom povećanju društvene kontrole. Godine 1997. izašao je na vidjelo stravičan slučaj policijske brutalnosti protiv Abnera Louime, haćanskog imigranta. Godinu i pol kasnije nenaoružani gvinejski imigrant Amadou Diallo ustrijeljen je kišom od četrdeset jednog policijskog metka u predvorju vlastitog stana. Dvojica Louimininih napadača naposljetku su završila u zatvoru, ali – poput većine policajaca koji su rešetali nedužne Njujorčane krajem devedesetih – Diallovi ubojice oslobođeni su svake kaznene odgovornosti. Iduće godine, u potezu koji je privremeno zaustavljen Diallovim ubojstvom, njujorška policija opremljena je zloglasnim “dum dum” mecima kojima je svrha nanijeti najveću moguću tjelesnu povredu. U međuvremenu je otkriveno da je u razdoblju od 1994. do 1997. grad New York platio rekordnih 96,8 milijuna dolara kako bi ublažio galopirajući broj tužbi zbog policijske brutalnosti. Prije katastrofe WTC-a, obični Njujorčani sve više su osjećali kako njihova policija izmiče nadzoru; čak je i predsjednik ozloglašenog policijskog sindikata izrazio strahovanje da su represivne policijske mjere u gradu krajem devedesetih godina postale “uzorom policijske države i tiranije” (Cooper 1998., B5; Cooper 1999.). Ti događaji bili su direktna posljedica Giulianijeva nametanja “taktike nulte tolerancije”, ali su jednako tako bili dio većeg pomaka u urbanoj politici, pomaka s liberalizma koji je dominirao većim dijelom 20. stoljeća prema onome što je drugdje nazvano “revanšističkim gradom” (Smith 1996.; Swyngedouw 1997.).

**— Gospodine predsjedniče općine, ova trojica neovisnih stručnjaka
ukratko će vam objasniti zašto bi pašnjak u vlasništvu naše firme
trebalo hitno prebaciti u građevinsku zonu!**

Četvrti – i možda najintrigantniji – događaj tiče se promjene u političkoj ulozi gradske uprave. Razgnjevljen bezbrižnošću s kojom su diplomati Ujedinjenih naroda (UN), kako se činilo, ignorirali lokalne zakone o parkiranju i proglašavajući ih glavnim krivcima za prometni kaos na Manhattanu, Giuliani je zaprijetio da će početi odvlačiti ilegalno parkirane automobile s diplomatskim tablicama. Budući da je izložen otvorenoj poruzi zbog svoje politike sitničave, iako ne i sitne represije, “Benito” Giuliani (kako ga je prozvao čak i *New York Times*) usmjerio je svoj gnjev i na američki State Department zbog toga što je prividno kapitulirao pred prometnom zločestoćom UN diplomata. Možda smo došli do točke, pjenio se Giuliani, kada je gradu New Yorku potrebna vlastita politika vanjskih poslova.⁰¹ Važnije je, međutim, to da usred prestrukturiranja odnosa kapitala i države, rastuće krize društvene reprodukcije i sve većih valova političke represije dolazi i do preskaliranja urbanih praksi, kultura i funkcija u kontekstu promjene globalnih odnosa i dramatično drugačije sudbine nacionalne države.

Ta četiri događaja upućuju na mnogo toga u neoliberalnom urbanizmu što se pripremalo još od osamdesetih godina. Pod neoliberalizmom podrazumijevam nešto posve specifično. Liberalizam 18. stoljeća, od Johna Lockeja do Adama Smitha, zasnivao se na dvjema ključnim pretpostavkama: da slobodno i demokratsko bavljenje individualnim i osobnim interesom vodi u optimalni kolektivni i društveni boljitak, i da tržište zna najbolje: to jest, da je privatno vlasništvo temelj tog osobnog interesa, dok je slobodna tržišna razmjena njegovo idealno sredstvo. Američki liberalizam 20. stoljeća, od Woodrowa Wilsona do Franklina Roosevelta i zatim Johna F. Kennedyja – koji naglašava društvenu kompenzaciju tržišnih ekscesa i privatnog vlasništva – nije, dakle, sasvim pogrešno imenovan, budući da nipošto nije opozvao te aksiome liberalizma – ali je drugačiji utoliko što je, kao koopcijski odgovor na izazov socijalizma, nastojao regulirati njihov zamah. Prema tome, neoliberalizam koji je ponio 20. u 21. stoljeće predstavlja značajan povratak izvornim aksiomima liberalizma, iako galvaniziran dosad neviđenom mobilizacijom, ne samo sile nacionalne države, nego i državne sile koja je organizirana i vršena na različitim geografskim skalama.

U skladu s time, veze između kapitala i države, kao i društvene reprodukcije i društvene kontrole, drastično su se promijenile. Takva transformacija, čije obrise tek počinjemo zapažati, najživlje je izražena u promijenjenoj geografiji društvenih odnosa – konkretnije rečeno, u preskaliranju društvenih procesa i odnosa koji stvaraju nove amalgame skale kao zamjenu za stare koji se općenito asociraju uz pojmove “zajednice”, “urbanog”, “regionalnog”, “nacionalnog” i “globalnog”. U ovom članku usredotočit ću se samo na neoliberalni urbanizam i odnos globalnog i urbanog. Nipošto ne namjeravam ustvrditi kako su druge skale manje relevant-

⁰¹ Ovaj pojam gradske politike vanjskih poslova s globalnim dometom sasvim je doslovno izvučen iz socijaldemokratskih prijedloga koji su izneseni na istodobnoj međunarodnoj konferenciji u New Yorku, koju je organizirao bivši gradonačelnik Barcelone Pasqual Maragat. Giuliani je odbio sudjelovati, ali je svejedno prisvojio njihove ideje.

ne u široj shemi stvari, ali želim se pozabaviti onime što se čini posebnom vezom koja se uspostavlja između globalnih i urbanih promjena. Osobito želim iznijeti dva argumenta, koji će se isprva činiti sasvim nepovezanima. Kao prvo, želim ustvrditi da u kontekstu preinačenog globalizma koji se široko (iako djelomično) izražava kroz ideološke diskurse o "globalizaciji", također vidimo široku redefiniciju urbane skale (ustvari, novi urbanizam) koji iznova fokusira kriterije konstrukcije skale, u ovom slučaju prema procesima proizvodnje i prema izvanrednom urbanom rastu u Aziji, Latinskoj Americi i Africi. Kao drugo, usredotočujući se više na Europu i Sjevernu Ameriku, želim ustvrditi da je relativno noviji proces gentifikacije poopćen kao središnje obilježje tog novog urbanizma. Stoga nudim dvije linije argumentacije koja sugerira da neoliberalizam razvija nove oblike unutar šire povijesti kapitalističke urbanizacije. Nadam se da ću u zaključku pokazati kako su dva pomaka koje ovdje istražujem ustvari međusobno povezana.

NOVI URBANIZAM

U svojim umješno sintetskim prikazima (1992., 1998., 2000.) Saskia Sassen je iznijela definicijski argument o važnosti lokalnog mjesta u novom globalizmu. Mjesto je, kako ona tvrdi, od središnje važnosti za cirkulaciju ljudi i kapitala koji sačinjava globalizaciju, a usredotočenost na urbana mjesta u globalizirajućem svijetu donosi sa sobom priznanje rapidno smanjenog značaja nacionalne ekonomije, istovremeno ustrajući na tome da se globalizacija događa kroz specifične društvene i ekonomske sklopove koji su ukorijenjeni u specifičnim mjestima. To se temelji na dobro poznatoj slici globalizacije, definirane u okvirima ekonomskog pomaka s proizvodnje na financije. Globalni gradovi iznikli su sedamdesetih godina kada se globalni financijski sustav dramatično proširio i kada direktnim stranim investicijama nije dominirao kapital investirani direktno u proizvodne funkcije, nego kapital koji se prelijevao u tržišta kapitala i među njima. To je pak potaknulo široku ekspanziju pomoćnih proizvodnih usluga, koncentriranih na komandnim i kontrolnim mjestima u financijskoj ekonomiji; takvi novi urbani oblici obilježeni su ekstremnim grananjem bogatstva i siromaštva, dramatičnim preslagivanjem klasnih odnosa i ovisnošću o novim strujanjima imigrantske radne snage. To je, dakako, paradigmatički globalni grad. Ravnoteža ekonomske moći doživjela je nakon 70-ih godina pomak "s mjesta proizvodnje, poput Detroita i Manchester, na središta financija i visoko specijaliziranih usluga" (Sassen 1992., str. 325).

Prikaz Sassenove dobrodošla je alternativa bezbrižnom optimizmu globaliziranih utopija i pronicljivo govori o pomaku sadržaja nekih urbanih ekonomija. Međutim, taj prikaz je ranjiv u pogledu empirijskih osnova koje ukazuju na daleko složeniji skup odnosa koji povezuju globalne gradove i širi spektar gradova koji se

moгу svrstati pod oznaku globalnih gradova (Taylor 1999.), kao i u pogledu teorijskih osnova. Naposljetku, njezina argumentacija ponešto je neprecizna kada se radi o tome kako se mjesta ustvari konstruiraju. Ona ne odlazi dovoljno daleko. Čini se kao da globalna društvena ekonomija obuhvaća obilje spremnika – nacionalnih država – unutar kojih pluta niz manjih spremnika, gradova. Globalizacija potiče dramatičnu promjenu u vrstama društvenih i ekonomskih odnosa i aktivnosti koje se odvijaju u tim spremnicima, kao i sve veću poroznost nacionalnih spremnika, tako da turbulencije u širem globalnom moru sve neposrednije potresaju gradove. Međutim, uz iznimku nekih nacionalnih spremnika koji bi čak mogli potonuti, sami spremnici u toj viziji ostaju prilično nepopustljivi i netaknuti, čak i kada se odnosi među njima transformiraju. Kako kaže Brenner (1998., str. 11), prikaz Sassenove ostaje “začudujuće državocentričan”. Ovdje želim ustvrditi kako u kontekstu novog globalizma svjedočimo pojavi jednog novog urbanizma u kojemu se spremnici temeljno preoblikuju. “Urbano” se redefinira jednako dramatično kao i globalno; stari konceptualni spremnici – naše pretpostavke iz 70-ih godina o tome što “urbano” jest ili je bilo – više ne drže vodu. Nova ulančanost urbanih funkcija i aktivnosti naspram nacionalnih i globalnih promjene ne mijenja samo izgled grada, nego i samu definiciju onoga što doslovce sačinjava urbanu skalu.

Gradovi su kroz povijest vršili brojne funkcije, počevši od vojne i vjerske pa do političke i trgovinske, simbolične i kulturne, ovisno o povijesti i geografiji njihove konstrukcije i transformacije. Skala urbanoga jednako tako odražava specifične društvene geografije i povijesti. S razvojem i širenjem industrijskog kapitalizma, rastući gradovi sve više izražavaju moćan poriv za centralizacijom kapitala, dok se *skala* urbanoga sve češće definira u okviru geografskih ograničenja svakodnevne migracije radne snage. Drugim riječima, čim *društvena* podjela rada na proizvodnju i reprodukciju istodobno postane prostornom podjelom, i bez obzira na druge funkcije koje grad vrši i druge aktivnosti koje utjelovljuje, društvena i teritorijalna organizacija društvene reprodukcije rada – snabdijevanje i održavanje radničke populacije – počinje igrati ključnu ulogu u određenju urbane skale. Više od bilo čega drugoga, skala modernoga grada kalibrirana je nečim sasvim prozaičnim: proturječnim određenjima geografskih ograničenja svakodnevne komutacije radnika između doma i radnoga mjesta (Smith 1990., str. 136-137).

Keynesov grad razvijenog kapitalizma, u kojemu je država osiguravala široke zone društvene reprodukcije, od stanovanja do socijalne skrbi i prometne infrastrukture, predstavljao je vrhunac tog definitivnog odnosa urbane skale i društvene reprodukcije. To je tema koja neprestano prožima djela europskih i američkih urbanih teoretičara od 60-ih godina nadalje, od urbane revolucije (Le-

febvre 1971.) do urbane krize (Harvey 1973.) i Castellsove (1977.) eksplicitne definicije urbanoga u kontekstu kolektivne potrošnje, a za nju je trajno zainteresirana i feministička urbana teorija (Hansen i Pratt 1995.; Katz 2001.; Rose 1981.). Iako središte akumulacije kapitala, Keynesov grad bio je umnogome kombinacija centra za zapošljavanje i društvenog centra za svaki nacionalni kapital. Štoviše, takozvanu urbanu krizu kasnih 60-ih i 70-ih godina mnogi su interpretirali kao krizu društvene reprodukcije, posljedicu poremećaja poput rasizma, klasnog izrabljivanja, i patrijarhata te proturječja između urbane forme uvjetovane kriterijima akumulacije i one koju je trebalo opravdati na osnovi učinkovitosti društvene reprodukcije.

Vratimo se sada korak unatrag i razmotrimo pitanje “globalizacije”, jer ako govorimo o globalnim gradovima, pretpostavlja se da je njihova definicija sadržana u njezinim procesima. Što bi točno bilo globaliziranje na početku 21. stoljeća? Koja je novost našega doba? Svakako robni kapital nije taj koji globalizira: i Adam Smith i Karl Marx priznavali su “svjetsko tržište”. Po istoj logici ni financijski kapital ne može biti taj koji globalizira. Suvremene razine globalne financijske razmjene tek sada počinju ponovo dostizati razine iz razdoblja između devedesetih godina 19. stoljeća i Prvog svjetskog rata. Svrha Bretton Woods institucija, ustanovljenih nakon 1944. godine, osobito Međunarodnog monetarnog fonda, bila je da ponovo stimuliraju i reguliraju globalne financijske tokove koje su prekinuli depresija i rat. Razmotrimo li ih u tom povijesnom svjetlu, globalna ekspanzija dioničkih i novčanih tržišta te široka financijska deregulacija od osamdesetih godina 20. stoljeća nadalje možda su prije reakcija na globalizaciju nego njezin uzrok. Globalizacija kulturnih slika u eri kompjutera i migracije bez presedana također je veoma snažna, ali je teško obraniti tvrdnju o novosti kulturne globalizacije s obzirom na opseg već postojeće unakrsne kulturne oplodnje. Daleko prije osamdesetih godina sve su “nacionalne” kulture bile više ili manje hibridne. To nas ostavlja s proizvodnim kapitalom i smatram da je moguće valjano argumentirati kako se u onoj mjeri u kojoj globalizacija navješćuje bilo što novo, novi globalizam može objasniti sve globalnijom – ili barem sve internacionalnijom – skalom ekonomske proizvodnje. Još se sedamdesetih godina 20. stoljeća većina potrošačke robe proizvodila u jednoj nacionalnoj ekonomiji, bilo za tamošnju potrošnju, bilo za izvoz na drugo nacionalno tržište. Devedesetih godina taj je model već zastario i bilo je sve teže odrediti definitivna mjesta proizvodnje specifičnih vrsta robe, dok je stari jezik ekonomske geografije izgubio smisao. Proizvodnja automobila, elektronike, odjeće, kompjutera i biomedicinske robe, kao i mnogi drugi industrijski sektori u rasponu od visoke do niske tehnologije, sada je organizirana bez obzira na nacionalne granice, i to do te mjere da su pitanja nacionalnog “uvoza” i “izvoza” zamijenjena pitanjima globalne trgovine koja pripadaju

procesu proizvodnje. Ideja “nacionalnog kapitala” danas baš i nema smisla, budući da je većina globalne trgovine onkraj nacionalnih granica sada intrakompanijska: odvija se *unutar* proizvodnih mreža pojedinačnih korporacija.

Nedvojbeno je da moć većine država erodira u strogo ekonomskom smislu, organizirana na nacionalnoj skali. To nipošto ne priziva koncepciju skale “nultog zbroja” (Brenner 1998.; MacLeod 2001.) i nije simplicistički argument da nacionalna država polako nestaje. Kao prvo, politička i kulturna moć nacionalne države uopće ne erodira nužno, nego se na mnogim mjestima možda čak učvršćuje. Kao drugo, erozija ekonomske moći na nacionalnoj skali veoma je nejednaka i nije nužno univerzalna, budući da američka ili kineska država imaju sasvim drugačiju sudbinu od Malezije ili Zimbabvea. Na primjer, Mészáros (2001.) tvrdi kako se čini da je ambicija američke države transformacija u globalnu državu, a vođenje brutalnog “rata protiv terorizma” – koji je ustvari rat za globalnu hegemoniju (Smith, u pripremi) – izgleda potvrđuje tu analizu. Međutim, izvori sve veće ekonomske poroznosti na nacionalnoj skali ne mogu se poreći: komunikacije i financijska deregulacija proširile su geografsku mobilnost kapitala; dosad neviđene migracije radne snage udaljile su lokalne ekonomije od automatske ovisnosti o domaćoj radnoj snazi; nacionalne i lokalne države (uključujući gradske uprave) odgovorile su nudeći mrkve kapitalu i istodobno mlateći štapom radnu snagu te razgrađujući ranije potpore društvenoj reprodukciji; naposljetku, borbe na klasnoj i rasnoj osnovi uvelike su popustile, nudeći lokalnim i nacionalnim vladama više manevarskog prostora za napuštanje tog sektora populacije, koji je prestrukturiranje ekonomije i sakaćenje socijalnih službi učinilo viškom. Masovno utamničenje radničke klase i manjinskih populacija, osobito u SAD-u, nacionalna je analogija nastanku revanšističkog grada. Relativno niske razine borbe bile su ključne u doslovnom nedostatku vladine reakcije na nemire u Los Angelesu nakon 1992., što je u dramatičnoj suprotnosti s poboljšavajućim – iako paternalističkim – odgovorom na nemire šezdesetih godina.

Dva uzajamno potičuća pomaka prestrukturirala su nakon toga funkcije i aktivne uloge gradova. Kao prvo, sustavi proizvodnje koji su prethodno teritorijalizirani na (subnacionalnoj) regionalnoj skali sve više su se oslobađali svog definitivnog nacionalnog konteksta, što nije rezultiralo samo valovima deindustrijalizacije 70-ih i 80-ih godina, nego i cjelokupnim regionalnim prestrukturiranjem i destrukturiranjem kao dijelom preoblikovanja etabliranih hijerarhija skala. Rezultat je bio taj da su proizvodni sustavi prešli na nižu skalu. Teritorijalizacija proizvodnje sve više je usredotočena na proširena metropolitanska središta umjesto na veće regije: metropolitanska skala ponovo počinje dominirati regionalnom skalom umjesto obrnuto. Tako na mjestu američkog sjeveroistoka ili srednjeg istoka, engleskog Midlandsa i njemačke Rurske

oblasti – klasičnih geografskih plodova modernog industrijskog kapitalizma – sada imamo São Paulo i Bangkok, Mexico City i Šangaj, Mumbai i Seoul. Dok su tradicionalne industrijske regije bile kičma nacionalnih kapitala u 19. i dobrim dijelom u 20. stoljeću, te nove, goleme urbane ekonomije sve više su platforme *globalne* proizvodnje. To preskaliranje proizvodnje u smjeru metropolitanske skale odražava globalnu promjenu; istodobno ono predstavlja samu srž novog urbanizma.

To je prirodna posljedica i činjenice da su se nacionalne države znatno udaljile od liberalnih urbanih politika koje su dominirale središnjim desetljećima 20. stoljeća u razvijenim kapitalističkim ekonomijama. U SAD-u je odluka predsjednika Forda da neće financijski poduprijeti New York City usred duboke fiskalne krize (legendarno iskazane u čuvenom naslovu lista *Daily News*: “Ford to City: Drop Dead”), nakon koje je slijedio neuspjeli urbani plan predsjednika Cartera iz 1978., dala prvi nagovještaj nacionalne ekonomije koja je sve manje vezana uz svoje gradove i sve slobodnija od njih. Potpuna propast liberalne urbane politike uslijedila je u naletima i skokovima, krećući se prema Clintonovu ciničnom srezivanju sustava socijalne skrbi 1996. godine. Iako su učinci često prigušeniji i poprimaju mnoštvo oblika, putanja promjene slična je u većini najbogatijih ekonomija, iako bi Italija – unatoč prijenosu dijela moći nacionalne države na Europsku uniju – mogla biti iznimka.

Bit stvari ovdje nije u tome što nacionalna država nužno slabi ili što je teritorijalnost političke i ekonomske moći nekako izgubila snagu. Taj argument – da globalna moć danas počiva u mreži ekonomskih veza, a ne na nekom konkretnom mjestu – utjelovljen je u utjecajnom prikazu Hardta i Negrija pod naslovom *Imperij* (*Empire*, 2000.), ali njegov nedostatak je u nekoj vrsti prizivanja duhova financijskog kapitala i u sljepoči prema proturječjima moći koja prati nužno fiksiranje ekonomskih aktivnosti i političke kontrole u prostoru. Dakako, određene funkcije i aktivnosti koje su ranije bile organizirane na nacionalnoj razini sada su raspršene po drugim skalama koje se nalaze više ili niže u hijerarhiji skala. Istodobno se, međutim, nacionalne države prestrukturiraju kao čišći, teritorijalno ukorijenjeni ekonomski subjekti tržišta i na tržištu, umjesto da budu njegovi izvanjski dodaci. Društveno-ekonomsko prestrukturiranje istodobno je prestrukturiranje prostorne skale, utoliko što fiksacija skala kristalizira obrise društvene moći – tko je na vlasti, a tko je pod njom, tko pobjeđuje, a tko gubi – u preoblikovane fizičke pejzaže (Brenner 1998.; Smith i Dennis 1987.; Swyngedouw 1996., 1997.).

Neoliberalni urbanizam je integralan dio tog šireg preskaliranja funkcija, aktivnosti i odnosa. Odlikuje se znatnim naglaskom na vezi proizvodnje i financijskog kapitala, ali na račun pitanja društvene reprodukcije. Ne radi se o tome da organizacija društvene reprodukcije više ne modulira definiciju urbane skale, nego o

tome da je njezina moć za tako nešto sada znatno oslabljena. Javne debate o suburbanom razlijevanju u Europi i osobito u SAD-u, intenzivne europske kampanje koje potiču na urbanu “regeneraciju” i pojava pokreta za okolišnu pravednost redom ukazuju ne samo na to da je kriza društvene reprodukcije potpuno teritorijalizirana, nego i obrnuto, da je proizvodnja urbanog prostora također počela utjelovljivati tu krizu. Postoji veza između proizvodnje urbane skale i učinkovite ekspanzije vrijednosti pa “pogrešno skalirani” urbanizam može ozbiljno omesti akumulaciju kapitala. Kriza svakodnevne komutacije nalazi se u središtu te krize. Jednom sam pretpostavio (Smith 1990., str. 137) da ondje gdje je geografska ekspanzija gradova premašila njihovu sposobnost da prebace ljude od kuće do radnog mjesta i natrag, rezultat nije samo urbani kaos, nego “fragmentacija i poremećaj ravnoteže u univerzalizaciji apstraktnog rada”, što pogađa samu srž ekonomske kohezije. Iako nedvojbeno i dalje postoji to proturječje između geografskog oblika i ekonomskog razvoja, situacija u gradovima mnogih dijelova Azije, Afrike i Latinske Amerike nudi sasvim drugačiju sliku. Svakodnevno putovanje na posao u São Paulo, na primjer, za mnoge može započeti u 3:30 ujutro i potrajati čak četiri sata u svakom pravcu. U Harareu (Zimbabve) prosječno vrijeme putovanja na posao iz crnačkih naselja na periferiji grada također iznosi četiri sata u svakom pravcu, što čini radni dan u kojemu su radnici odsutni od kuće šesnaest sati i prespavaju većinu preostalog vremena. Ekonomski trošak komutacije također je dramatično porastao za te iste radnike, dijelom kao posljedica privatizacije prijevoza po nalogu Svjetske banke: putovanja koja su gutala otprilike 8% tjednog prihoda početkom 80-ih godina poskupjela su sredinom 90-tih na razinu između 22% i 45% (Ramsamy 2001., str. 375-377).

Zašto se to događa? Mnogi dobronamjerni planeri okrivljuju nedostatak odgovarajuće infrastrukture i to je nedvojbeno jedan od problema. Međutim, ako se vratimo za jedan stupanj apstrakcije niže, postoji temeljno geografsko proturječje između dramatičnog povećanja vrijednosti zemljišta, koje prati centralizaciju kapitala u jezgri tih metropola, i marginalnih, eksurbanih lokacija gdje su radnici prisiljeni živjeti zbog bijednih nadnica na kojima je izrasla ta centralizacija kapitala. A ipak, nevjerojatno je da takva kaotična i mučna komutacija još uvijek nije prouzročila ekonomski slom; porivi ekonomske proizvodnje – osobito potreba za radnicima koji će se pojaviti na radnom mjestu – nadvladali su bilo kakve poteškoće koje proizlaze iz uvjeta društvene reprodukcije. Težina gotovo nepodnošljive komutacije još nije dovela u pitanje ekonomsku proizvodnju. Umjesto toga, izazvala je “očajničku žilavost” i apsorbirala se u širi društveni slom koji je Katz (tekst u pripremi) nazvao “procesima dezintegracije”.

Tako glavni moment u kombiniranom restrukturiranju urbane skale i funkcije nije u starim gradovima razvijenog kapitaliz-

ma, gdje su dezintegracija tradicionalnih regija, zasnovanih na proizvodnji, i sve veća dislokacija društvene reprodukcije na urbanoj skali svakako bolne i vjerojatno neće proći samo tako, ali su također i djelomične. Naprotiv, nalazimo ga u velikim i brzo ekspandirajućim metropolama Azije, Latinske Amerike i dijelova Afrike, gdje se Keynesova socijalna država nikada nije konkretnije uspostavila, gdje definitivna veza između grada i društvene reprodukcije nikada nije bila od vrhunskog značaja i gdje okovi starih oblika, struktura i pejzaža nisu ni izdaleka toliko moćni. Te metropolitanske ekonomije postaju proizvodnim ognjištima novog globalizma. Za razliku od suburbanizacije poslijeratnih godina u Sjevernoj Americi i Europi, Oceaniji i Japanu, dramatičnu urbanu ekspanziju rano 21. stoljeća nedvojbeno će povesti ekspanzija društvene proizvodnje, a ne reprodukcije. U tom pogledu barem će Lefebvreov nagovještaj urbane revolucije koja će redefinirati grad i urbanih borbi u okviru društvene reprodukcije – pa čak i Castellsova definicija urbanoga u kontekstu kolektivne potrošnje – utonuti u povijesno sjećanje. Ako je “kapitalizam promijenio brzinu” s dolaskom keynesizma “s urbanizacije ‘ponude’ na onu ‘potražnje’”, kako je jednom primijetio Harvey (1985., str. 202 i 209), urbanizam 21. stoljeća potencijalno je obrnuo taj pomak.

To prestrukturiranje skale i oprezno ponovno jačanje urbane skale – poput Giulianijeve ambicije da stvori politiku vanjskih poslova za pet okruga – predstavlja samo jednu liniju neoliberalnog urbanizma. Ona je usklađena s kulturnije orijentiranom procjenom političkog geografa Petera Taylora (1995., str. 58) koji tvrdi kako “gradovi smjenjuju države u konstrukciji društvenih identiteta.” Gradovi poput São Paola i Šangaja, Lagosa i Mumbaija, vjerojatno će biti izazov tradicionalnijim urbanim središtima, ne samo zbog svoje veličine i gustoće ekonomske aktivnosti – jer to su već učinili – nego prvenstveno kao vodeći inkubatori globalne ekonomije, začetnici nove urbane forme, procesa i identiteta. Nitko ozbiljno ne tvrdi da će 21. stoljeće svjedočiti povratak svijetu gradova-država – ali će zato *svjedočiti* ponovnom osvajanju urbane političke prerogative naspram regija i nacionalnih država.

Naposljetku, redefinicija skale urbanoga u kontekstu društvene proizvodnje, a ne reprodukcije, nipošto ne umanjuje važnost društvene reprodukcije u potrazi za urbanim životom. Upravo obrnuto: borbe za društvenu reprodukciju poprimaju sve veću važnost upravo zbog razgradnje državne odgovornosti. Međutim, suzdržanost države na tom području popraćena je pojačanim državnim aktivizmom u pogledu društvene kontrole. Transformacija New Yorka u “revanšistički grad” nije izoliran događaj, a pojavu autoritarnijih državnih oblika i praksi nije teško shvatiti u kontekstu preskaliranja globalnih i lokalnih geografija. Prema Swyngedouwu (1997., str. 138), supstitucija tržišne discipline onom obezvrijeđenoj socijalne države namjerno isključuje znatne dijelove stanovništva,

dok strah od društvenog otpora dovodi do povećanja državnog autoritarizma. Istodobno nova urbana radna snaga sve više uključuje marginalne i sezonske radnike koji nisu u potpunosti integrirani u sužene sustave državne ekonomske discipline, kao i imigrante, čije kulturne i političke mreže – dio sredstava društvene reprodukcije – također nude alternativne norme društvene prakse, alternativne mogućnosti otpora.

Ukratko, moja nakana nije ovdje ustvrditi kako gradovima poput New Yorka, Londona i Tokyja nedostaje moć u globalnoj hijerarhiji urbanih mjesta i visokih financija. Ne može se poreći koncentracija financijskih i drugih komandnih funkcija u tim središtima. Umjesto toga, nastojim staviti tu moć u kontekst i, preispitujući uobičajenu pretpostavku da je moć financijskog kapitala nužno od vrhunske važnosti, preispitati i kriterije prema kojima se gradovi nazivaju “globalnima”. Ako ima ikakve istine u tvrdnji da je takozvana globalizacija u prvom redu posljedica globalizacije proizvodnje, onda bi naša procjena onoga što čini grad globalnim vjerojatno trebala odražavati tu tvrdnju.

URBANA REGENERACIJA: GENTRIFIKACIJA KAO GLOBALNA URBANA STRATEGIJA

Dopustite mi da sada prebacim težište i usredotočim se na proces gentrifikacije. Ako je jedna dimenzija neoliberalnog urbanizma u 21. stoljeću neravnomjerno uključanje azijskih i latinoameričkih urbanih iskustava, osobito u prvim redovima novog urbanizma, onda se druga dimenzija tiče nečega što bismo mogli nazvati generalizacijom gentrifikacije kao globalne urbane strategije. Na prvi pogled to se svakako čini sasvim različitim argumentima, budući da se jedan tiče luksuznog stanovanja u središtima globalne moći, a drugi novih modela urbanizma s integrirajućih periferija. Ta dva argumenta dakako odražavaju suprotna iskustva novog urbanizma, ali upravo u tome i jest stvar. Neoliberalni urbanizam obuhvaća široki spektar društvenih, ekonomskih i geografskih pomaka, i cilj tih suprotstavljenih argumenata je pozabaviti se pitanjem koliko je raznovrsno iskustvo neoliberalnog urbanizma i kako se slažu ta dva suprotstavljena svijeta.

Način na koji većina znanstvenika vidi gentrifikaciju još uvijek je usko povezan s načinom na koji je taj proces 60-ih godina definirala sociologinja Ruth Glass. Evo njezina temeljnog iskaza iz 1964. godine (Glass 1964., str. xviii), koji je ukazao na specifičnost procesa gentrifikacije:

Jednu po jednu, mnoge radničke četvrti Londona zaposjele su srednje klase – viša i niža. Preuzele su nekadašnje trošne i skromne konjušnice i kolibe – s dvjema sobama u prizemlju i dvjema na prvom katu – nakon što im je najam istekao i pretvorile ih u elegantne, skupe rezidencije. Veće viktorijanske kuće u kojima su iznajmljivane pojedinačne

sobe ili su na neki drugi način služile kao boravište većem broju osoba, a koje su propale u prošlosti ili nedavno, ponovo su unaprijeđene... Čim takav proces “gentrifikacije” započne u nekoj četvrti, brzo će napredovati, sve dok svi njegovi izvorni stanari, ili barem većina, ne budu premješteni i dok se ne promijeni cjelokupni društveni karakter okruća.

Glassova je gotovo pjesnički izrazila novost tog novog procesa, u kojemu je nova urbana “vlastela” transformirala radničke četvrti. Pogledajmo sada aktualizirani iskaz trideset pet godina kasnije, ponovo iz Londona. Slijedi isječak odredbe iz 1999. godine kojom se nalaže “urbana renesansa” (DETR 1999.), a koju je objavila posebna Jedinica za urbane zadatke (Urban Task Force) imenovana od britanskog Ministarstva za okoliš, prijevoz i regije (DETR):

Jedinica za urbane zadatke identificirat će uzroke urbanog propadanja... i iznaći praktična rješenja koja će dovesti ljude natrag u naše gradove, gradiće i urbane četvrti. Uspostavit će novu viziju urbane regeneracije... [Tijekom idućih dvadeset pet godina] 60% novih stanova treba izgraditi na prethodno razvijenoj zemlji... [I]zgubili smo kontrolu nad svojim gradićima i gradovima, dopuštajući da ih iskvari loš dizajn, ekonomski rasap i društvena polarizacija. Početak 21. stoljeća je trenutak promjene, [koji nudi] mogućnost urbane renesanse.

Dakako, taj diskurs renesanse nije nov, ali ovdje poprima daleko veći značaj. Skala ambicija nove urbane izgradnje dramatično se proširila. Dok je državno sponzorirana urbana obnova u gradovima Zapada pomogla i potaknula razasutu gentrifikaciju privatnog tržišta, ta gentrifikacija, kao i intenzivna privatizacija zemljišta u središtu grada i tržišta nekretnina od 80-ih godina nadalje, stvorile su platformu na kojoj se donose višestruki planovi urbane regeneracije velikih razmjera koji uvelike nadmašuju urbanu obnovu 60-ih godina. Aktualni diskurs urbane regeneracije, osobito u Europi, nije jednodimenzionalan, ali on između ostaloga diktira poopćavanje gentrifikacije u urbanom pejzažu.

Razmotrimo neke ključne razlike u viđenjima kakva iznose Glassova i DETR. Dok je za Glassovu gentrifikacija 60-ih godina bila marginalna zanimljivost na tržištu nekretnina u Islingtonu (osebujan urbani sport nekonvencionalnijih klasa koje se nisu bojale očešati o neoprane mase), do kraja 20. stoljeća ona je postala središnjim ciljem britanske urbane politike. Dok su glavni akteri u priči Glassove vjerojatno bili useljenici koji su u okrug došli iz srednje i više srednje klase, subjekti urbane regeneracije trideset pet godina kasnije su vladina, korporacijska ili korporacijsko-vladina partnerstva. Naizgled sretna slučajnost i neplanirani proces koji je

neočekivano iskrsnuo na poslijeratnom tržištu nekretnina sada je u jednoj svojoj krajnosti ambiciozno i obzirno planiran. Ono što je bilo sasvim slučajno sada je pretežno sistematizirano. Po svojoj skali i raznolikosti, proces gentrifikacije naglo se razvio do točke na kojoj se usko rezidencijalni projekti rehabilitacije, koji su bili tako paradigmatični za razvoj 60-ih i 70-ih godina, čine zastarjelima, i to ne samo u urbanom pejzažu, nego i u literaturi urbane teorije.

Možda je najvažnije to što je jedna izrazito lokalna realnost, koja je prvi put prepoznata u nekolicini većih razvijenih kapitalističkih gradova poput Londona, New Yorka, Pariza i Sydneya, sada doslovce globalna. Njezina evolucija bila je i vertikalna i bočna. S jedne strane, gentrifikacija kao proces ubrzano se spustila po ljestvici urbane hijerarhije; to je očito ne samo u najvećim gradovima, nego i u manje očekivanim središtima poput nekadašnjih industrijskih gradova, Clevelanda ili Glasgowa, manjih mjesta poput Malmöa ili Grenade, pa čak i malenih trgovišta poput Lancastera u Pennsylvaniji ili Českog Krumlova u Češkoj. Istodobno se proces i geografski rasprišio te imamo izvješća o gentrifikaciji od Tokyja do Tenerifa (Garcia 2001.), od São Paula do Pueble u Meksiku (Jones i Varley 1999.), od Cape Towna (Garside 1993.) do Karipskog otočja (Thomas 1991.), od Šangaja do Seoula. U svojevrsnoj ironiji čak i Hobart, prijestolnica Van Diemenove zemlje (Tasmanije), gdje su se razvlašteni britanski seljaci pretvorili u zvjerokradice, pobunjenici prognani u 19. stoljeću, a lokalno stanovništvo istrijebljeno, također prolazi proces gentrifikacije.

Dakako, ta iskustva gentrifikacije uvelike variraju i neravnomjerno su rasprostranjena, daleko raznolikije nego što je to bio slučaj s ranim europskim ili sjevernoameričkim primjerima. Oni izviru iz sasvim različitih lokalnih ekonomija i kulturnih sklopova te su na brojne i složene načine povezani sa širim nacionalnim i globalnim političkim ekonomijama. Ono što je tu važno jest brzina evolucije jednog izvorno marginalnog urbanog procesa koji je prvi put zamijećen 60-ih godina, i njegove neprestane transformacije u značajnu dimenziju suvremenog urbanizma. Bilo u starinskom obliku kakav predstavljaju bivše konjušnice o kojima piše Ruth Glass, bilo u društveno organiziranom obliku 21. stoljeća, gentrifikacija povlači za sobom premještanje stanovnika iz radničke klase izvan urbanih središta. Štoviše, klasna priroda tog procesa, koja je razvidna u verziji gentrifikacije kakvu iznosi Glassova, tvrdokorno se prikriva u formulaciji britanske laburističke vlade. Ta simptomatična šutnja jednako govori o promjenama u društvenoj i kulturnoj geografiji grada, popratnim promjenama u ekonomskoj geografiji, kao i njezini očitiji i rječitiji znakovi.

U kontekstu Sjeverne Amerike i Europe moguće je prepoznati tri vala gentrifikacije (Hackworth 2000.). Prvi val krenuo je pedesetih godina 20. stoljeća i može se smatrati sporadičnom gentrifikacijom, uglavnom onakvom kakvu je zamijetila Glassova.

Drugi val slijedio je sedamdesetih i osamdesetih godina kada se gentrifikacija sve više isprepletala sa širim procesima urbanog i ekonomskog prestrukturiranja. Hackworth (2000.) ga je nazvao “fazom usidrenja” gentrifikacije. Treći val pojavio se devedesetih godina; mogli bismo ga smatrati poopćavanjem gentrifikacije. Daka-ko, ta evolucija gentrifikacije dogodila se na veoma različite načine u različitim gradovima i četvrtima, kao i u različitim vremen-skim ritmovima. U Mexico Cityju, na primjer, taj proces nije niti izdaleka tako visoko kapitaliziran ili raširen kao u New Yorku, bu-dući da je ograničen na središnji okrug grada, uz dodatak Coyoacá-na, i razgraničenje triju prepoznatljivih valova gentrifikacije tu ima malo empirijske valjanosti, ako uopće ikakve. U Seoulu ili São Paulu proces je geografski izoliran i još u povojima. Na Karibima se sve izrazitije veze između gentrifikacije i globalnog kapitala uglav-nom filtriraju kroz turističku industriju, što joj daje vlastitu speci-fičnu notu. Po istoj logici, transformacija starog brodogradilišta i skladišnih prostora duž obaju obala Temze, milju po milju, ukazu-je na to da je u Londonu gentrifikacija ekspanzivnija nego u veći-ni sjevernoameričkih gradova. U onoj mjeri u kojoj je gentrifikaci-ja izraz širih društvenih, ekonomskih i političkih odnosa, ona će u svakom pojedinom gradu izražavati osebnosti tog mjesta u stva-ranju njegova urbanog prostora.

A ipak, gentrifikacija se do 90-ih godina u gradovima širom svijeta, iako u različitim razmjerima, razvila u ključnu urbanu stra-tegiju gradskih uprava u suradnji s privatnim kapitalom. Liberal-na urbana politika, koja u Europi potječe na nekim mjestima s kra-ja 19. stoljeća, a u Sjevernoj Americi iz razdoblja prijelaza iz “ere napretka” u Rooseveltov New Deal, sustavno je doživljavala pora-ze još od političko-ekonomskih kriza 70-ih godina i konzervativnih nacionalnih vlada koje su slijedile u osamdesetima. Od Reagana do Thatcherove i kasnije Kohla, sredstva te liberalne urbane politike sustavno su oslabljivana ili razgrađivana na nacionalnoj razini, dok su ograničenja gentrifikacije koja je nametala državna politika za-mijenjena financijski poticanom transformacijom urbano izgrađe-nog okoliša od strane privatnog tržišta. Tu je transformaciju poja-čala klika neoliberalnih vođa koja je uslijedila – Clinton, Blair, Schröder – te nova faza gentrifikacije stoga ide ruku pod ruku s ve-ćim klasnim osvajanjima, ne samo nacionalne moći, nego i urba-ne politike. Do kraja 20. stoljeća je gentrifikacija, hranjena uskla-đenim i sustavnim partnerstvom državnog planiranja s državnim i privatnim kapitalom, dospjela u vakuum koji je iza sebe ostavio slom liberalne urbane politike. Na drugim mjestima, gdje gradovi-ma većim dijelom 20. stoljeća nije upravljala liberalna urbana po-litika, putanja promjene bila je drugačija, ali prihvaćanje široko shvaćene gentrifikacije starih središta kao konkurentne urbane strategije na globalnom tržištu ipak vodi u sličnom smjeru. Barem u tom pogledu neoliberalizam na prijelomu stoljeća naznačuje li-

niju konvergencije između urbanih iskustava većih gradova u ono-
me što se nekada nazivalo Prvim i Drugim svijetom.

Poopćavanje gentrifikacije ima više dimenzija. Moguće ih je razumjeti u okviru pet međusobno povezanih karakteristika: transformirane uloge države, prodora globalnih financija, promijenjenih razina političke oporbe, geografske raspršenosti i sektorskog poopćavanja gentrifikacije. Razmotrit ćemo svaku od njih posebno. Kao prvo, između prvog i drugog vala gentrifikacije uloga države dramatično se promijenila (Hackworth i Smith 2001.). Devedesetih godina 20. stoljeća relativno povlačenje nacionalne države iz financijskog poticanja gentrifikacije, kakvo je postojalo u osamdesetima, doživjelo je obrat s intenzifikacijom partnerstava između privatnog kapitala i lokalne države, što je rezultiralo većim, skupljim i izrazito simboličnim projektima, od rive u Barceloni do Potsdamer Platza u Berlinu. Urbana politika više ne teži tome da vodi ili regulira smjer ekonomskog razvoja, nego prije da se uklopi u tokove koje je tržište već stvorilo u potrazi za najvećim profitom, bilo neposredno, bilo u obliku poreznog prinosa.

Nova uloga koju igra globalni kapital također je presudna za poopćavanje gentrifikacije. Od londonskog Canary Wharfa do Battery Park Cityja koje je izgradila ista kanadska firma, lako je pokazati novi priljev globalnog kapitala u velike mega-projekte u urbanim središtima (Fainstein 1994.). Međutim, jednako je zanimljiv opseg u kojemu je globalni kapital prožeo skromnije, kvartovske projekte. U tom pogledu simptomatična je nova stambena zgrada sa šezdeset jednim stanom na njujorškom Lower East Sideu, tri kilometra od Wall Streeta, gdje je svaki stan premrežen najnovijim brzim internetskim vezama. To je skroman razvoj prema globalnim gradskim standardima, ali je rezultat nesindikalnog imigrantskog rada (što je zapanjujući napredak za New York devedesetih godina), izvođač je izraelski, a glavni izvor financiranja bila je European American Bank (Smith i DiFilippis 1999.). Domet globalnog kapitala sve do razine lokalne četvrti također je znak najnovije faze gentrifikacije.

Kao treće, tu je pitanje otpora prema gentrifikaciji. Od Amsterdama do Sydneya, od Berlina do Vancouvera, od San Franciscas do Pariza, drugi val gentrifikacije bio je popraćen obiljem pokreta beskućnika, skvotera, socijalne gradnje i drugih protu-gentrifikacijskih pokreta i organizacija koji su često bili labavo povezani ondje gdje su se njihovi ciljevi preklapali. Rijetko bi se udružili u pokrete na nivou čitavoga grada, ali su predstavljali dovoljan izazov za gentrifikaciju, a da u svakom od tih slučajeva postanu metom napada gradskih političara i policijskih snaga. Bez obzira na bilo što drugo, povišene razine represije usmjerene protiv protu-gentrifikacijskih pokreta 80-ih i 90-ih godina svjedoče o sve većoj važnosti razvoja nekretnina u novoj urbanoj ekonomiji. Politički programi gradova mijenjali su se u skladu s njihovim ekonomskim profi-

lom, a razgradnja liberalne urbane politike nudila je i političku i ekonomsku mogućnost za nove režime urbane moći. Pojava revanšističkoga grada (Smith 1996.) nije bila samo njujorški fenomen: može se zamijetiti i u anti-skvoterskim kampanjama u Amsterdamu 80-ih godina, napadima pariške policije na skloništa beskućnika (uglavnom imigranata) i preuzimanju njujorških metoda nulte tolerancije od strane policijskih snaga širom svijeta. U São Paulu se izrazito represivne metode koje se primjenjuju na građane koji žive na ulici racionaliziraju u okvirima “znanstvene” doktrine “nulte tolerancije”, koja se širi iz New Yorka. U svim tim slučajevima novi je revanšizam eksplicitno opravdavan time da grad treba učiniti sigurnim za gentrifikaciju. Novi autoritarizam guši oporbu i istodobno čini ulice sigurnima za gentrifikaciju.

Četvrta karakteristika te posljednje faze je difuzija gentrifikacije izvan gradskog središta. To nipošto nije gladak ili redovit proces, ali budući da gentrifikacija u blizini centra rezultira višim cijenama zemljišta i stanova, čak i za stare, nepoboljšane nekretnine, okruzi udaljeni od centra također su uhvaćeni u zamah gentrifikacije. Obrazac difuzije je izrazito varijabilan i podložan utjecaju svih mogućih čimbenika, od arhitekture i parkova do prisutnosti vode. Prije svega, usklađen je s povijesnim obrascima investiranja i dezinvestiranja kapitala u pejzaž. Što je manje ravnomjeran početni izvanjski rast kapitalnih investicija i što je manje ravnomjerno dezinvestiranje u te novije pejzaže, difuzija gentrifikacije bit će također manje ravnomjerna. Po istoj logici, u gradovima gdje se većina prostorne ekspanzije dogodila posljednjih godina i gdje su mogućnosti za održivo dezinvestiranje ograničene, difuzija gentrifikacije vjerojatno će biti jednako ograničena.

Naposlijetku, sektorsko poopćavanje koje je tipično za tu najnoviju fazu u samoj je srži onoga što razlikuje novu gentrifikaciju od starije. Iako je urbana obnova 50-ih, 60-ih i 70-ih godina nastojala postići potpuno preuređenje središta mnogih gradova te je u tom procesu galvanizirala mnoge sektore urbane ekonomije, bila je uvelike regulirana, kao i ekonomski i geografski ograničena, činjenicom da je bila u potpunosti ovisna o javnom financiranju te se stoga morala baviti pitanjima od šire društvene nužnosti, poput socijalnog stanovanja. Za razliku od toga, najraniji val gentrifikacije koji je slijedio urbanu obnovu odlikovao se znatnom neovisnošću o javnom sektoru. Unatoč znatnoj državnoj potpori, puna težina financiranja s privatnog tržišta nije se osjetila do trećeg vala. Ono što karakterizira najnoviju fazu gentrifikacije u mnogim gradovima je stoga činjenica da je stvoren novi amalgam korporacijske i državne moći i prakse u daleko ambicioznijem nastojanju da se grad gentrificira nego što je to ranije bio slučaj.

Ponovno osvajanje grada za srednje klase podrazumijeva daleko više od puke ponude gentrificiranog stanovanja. Gentrifikacija trećeg vala razvila se u sredstvo za transformaciju čitavih pod-

ručja u nove pejzažne komplekse koji uvode sveobuhvatnu, klasno prilagođenu urbanu obnovu. Ti novi pejzažni kompleksi sada integriraju stanovanje s kupovinom, restoranima, kulturnim objektima (usp. Vine 2001.), otvorenim prostorom i mogućnostima zapošljavanja – to su sasvim novi kompleksi rekreacije, potrošnje, proizvodnje i užitka, kao i stanovanja. Jednako je važno to što gentrifikacija kao urbana strategija usko povezuje globalna financijska tržišta s velikim i srednjim izvođačima nekretnina te lokalne trgovce i posrednike s prodavačima brendova, a sve to podmazuju gradske i lokalne uprave, koje sada pretpostavljaju da pozitivni društveni rezultati proizlaze iz tržišta, a ne iz njegove regulacije. Što je najvažnije, izgradnja nekretnina postaje središtem *proizvodne* ekonomije grada i cilj za sebe, opravdavan pozivanjem na radna mjesta, poreze i turizam. Na načine koji se 60-ih godina nisu mogli ni zamisliti, konstrukcija novih gentrifikacijskih kompleksa u središnjim gradovima širom svijeta postala je sasvim nedodirljiva strategija akumulacije kapitala za konkurentne urbane ekonomije. U tome je ključna veza s novim urbanizmom u širim crtama i ubrzo ćemo se na to vratiti.

Strateško prisvajanje i poopćavanje gentrifikacije kao sredstva globalnog interurbanog natjecanja nalazi svoj najrazvijeniji izraz u diskursu “urbane regeneracije”. U suglasju s važnošću države u novom valu urbane promjene, taj proces nije najdalje uznapredovao u SAD-u, nego u Europi. Laburistička vlada Tonyja Blaira možda je najotvoreniji zagovornik preformuliranja gentrifikacije kao “urbane regeneracije”, ali gentrifikacija je pokret europskih razmjera. Danska je, na primjer, učinila regeneraciju svojom službenom politikom 1997. godine, osnivanjem zasebnog Nacionalnog ministarstva za urbanu regeneraciju, a berlinski birokrati počeli su promatrati čitavo razdoblje ponovne izgradnje nakon 1991. kao eru “urbane regeneracije”. U prosincu 2000. održana je u Parizu velika konferencija na temu “Konvergenције u urbanoj regeneraciji i stambenoj politici Europe”. Konferenciji su prisustvovali viši strateški upravitelji i savjetnici koji su predstavljali sve vlade Europske unije, zajedno s nekoliko susjednih zemalja kandidata za članstvo; brošura je signalizirala namjeru da se “debata o stanovanju i regeneraciji... izvuče iz uskog djelokruga fizičkog razvoja i preispitaju institucionalne strukture koje treba razviti” kako bi “urbana regeneracija” postala stvarnošću. Misija onih koji su prisustvovali konferenciji bila je praktična i sveobuhvatna: urbana transformacija velikih razmjera zahtijevat će čvrste veze između “ponuđača socijalnog stanovanja, privatnih investitora i onih koji su odgovorni za izobrazbu ili strateško planiranje”, kao i između “lokalnih agencija za regeneraciju, lokalnih vlasti i nacionalnih vlada”. Strategije regeneracije su višestruke i uključuju razna nastojanja koja bi se obično svrstala pod oznaku “gentrifikacije”, ali također ima smisla gledati na te inicijative – britanski manifest ur-

bane regeneracije, europske državne politike i nastojanja da se oblikuje strategija urbane regeneracije na europskom nivou – kao veoma ambiciozne pokušaje da se gentrifikacija inkorporira u samo srce transnacionalnih urbanih politika.

Postoji niz zanimljivih aspekata u programima te “urbane regeneracije”. Prvi je pitanje razmjera. Koordinacija strategija urbane “regeneracije” koje nadilaze nacionalne granice poduhvat je bez presedana. Iako su razni međunarodni izvori svakako pridonijeli ponovnoj izgradnji europskih gradova nakon Drugog svjetskog rata, kasniji programi urbane obnove bili su odlučno nacionalni po svojem podrijetlu, financiranju i opsegu. Za razliku od toga, danas inicijative za urbanu regeneraciju na razini Europe uvode međunarodnu gentrifikaciju na dosad neviđenoj razini. Središnja briga pritom su nastojanja da se stambene inicijative integriraju s “drugim regeneracijskim aktivnostima”. Tako je prijelaz sa stambeno orijentirane politike gentrifikacije na široko zasnovanu multisektorsku “regeneraciju” još uvijek u tijeku, kao što naznačuje naslov pariške konferencije – a za razliku od situacije u SAD-u, pitanje socijalnog stanovanja ne može se sasvim isključiti iz vizije regeneracije. Prema tome, iako državno fokusirana strategija urbane regeneracije na razini Europe nipošto još nije stvorena, ona je za eurokrate, poduzetnike i financijere širom kontinenta itekako na vidiku. Ključna veza s ranijom raspravom o novom urbanizmu sada postaje očita: gentrifikacija trećega vala sve više odražava preskakanje urbane skale u odnosu na nacionalnu i globalnu.

Drugo pitanje tiče se geografskog fokusa. Britanski manifest regeneracije iz 1999. godine, koji je, kako se čini, brižno pratio okolišne posljedice neprekidnog suburbanog razlijevanja, izjavljuje kako bi se tijekom idućih dvadeset pet godina 60% opskrbe novim stanovima trebalo dogoditi na takozvanim “brownfield” lokacijama – to jest, na urbanom zemljištu koje je već prošlo kroz jedan ili više razvojnih ciklusa. Dakako, ta će inicijativa biti usmjerena na starija urbana područja koja su podnijela održivo dezinvestiranje, i iako ta područja mogu biti razasuta širom metropolitanskog teritorija, razumno je očekivati da će biti koncentrirana u urbanim središtima ili blizu njih. Uvijena u diskurs regeneracije, gentrifikacija se tako predstavlja kao pozitivna i nužna okolišna strategija.

S time je povezano i pitanje “društvene ravnoteže” i potrebe, kako to formulira strategija regeneracije, da se “ljudi dovedu natrag u naše gradove” (DETR 1999.). “Društvena ravnoteža” zvuči kao nešto dobro – tko bi se protivio društvenoj ravnoteži? – sve dok ne ispitamo četvrti koje su meta te “regeneracije”, nakon čega nam postaje jasno da strategija uključuje oveću kolonizaciju srednjih i viših srednjih klasa. Za političara, planera ili ekonomista, društvena ravnoteža u londonskom Brixtonu znači “dovođenje natrag” više bjelačkih srednjih klasa. Zagovornici “društvene ravnoteže” rijetko, ako ikada, traže da se četvrti uravnoteže naselja-

vanjem jednakog broja ljudi afričkog, karipskog ili azijskog podrijetla. Stoga nisu "ljudi" općenito ti koje valja dovesti "natrag u naše gradove"; taj poziv nije upućen velškim rudarima, bavorskim seljacima ili bretonskim ribarima. Naprotiv, poziv da se ljudi dovedu natrag u grad uvijek je poziv vođen osobnim interesom, naime da bjelačke srednje i više srednje klase ponovo preuzmu kontrolu nad političkom i kulturnom ekonomijom, kao i nad geografijom najvećih gradova. Sondiranje simptomatične šutnje o tome koga bi trebalo pozvati natrag u grad počinje otkrivati klasnu politiku koja je u to uključena.

Zatim je tu pitanje analgetičkog jezika "regeneracije" kao takvog. Kao prvo, odakle taj jezik uopće dolazi? Kao biomedicinski i ekološki termin, "regeneracija" se odnosi na pojedinačne biljke, vrste ili organe (mogućnost regeneracije jetre ili šume) i insinui- ra kako je strateška gentrifikacija grada ustvari prirodan proces. Takvo zagovaranje regeneracijskih strategija prikriva suštinski društvene korijene i ciljeve urbane promjene, brišući politiku pobjednika i gubitnika, iz koje takve strategije ustvari proizlaze. Gentrifikacija uglavnom podrazumijeva dislokaciju, ali ni britanski manifest "urbane regeneracije" ni program pariške konferencije na europskoj razini ne govore o bilo kakvom prepoznavanju sudbine onih ljudi koje se dislocira radi predloženog ponovnog osvajanja grada.

Jezik regeneracije stavlja šećernu glazuru na gentrifikaciju. Upravo zato što jezik gentrifikacije govori istinu o klasnom pomaku koji je uključen u "regeneraciju" grada, ona je postala nekom vrstom proste riječi za poduzetnike, političare i financijere; našli smo se u ironičnom položaju, budući da je u SAD-u, gdje je ideologija besklasnog društva izrazito dominantna, jezik gentrifikacije sasvim poopćen, dok se u Europi suzbija. Tako su čak i naizgled progresivni planeri i lokalni vijećnici od Bochuma do Brixtona, koji se još uvijek smatraju socijalistima i koji su možda itekako svjesni opasnosti dislokacije stanovništva, prigrlili birokratsko obećanje "regeneracije" do te mjere da je cjeloviti program sveopće gentrifikacije urbanih središta ostao uglavnom nevidljiv. Ne samo da "urbana regeneracija" predstavlja idući val gentrifikacije, planiran i financiran u dosad neviđenim razmjerima, nego pobjeda tog diskursa u anesteziranju našeg kritičkog razumijevanja gentrifikacije u Europi predstavlja znatnu ideološku pobjedu neoliberalnih vizija grada.

Namjera mi ovdje nije bila po svaku cijenu izjednačiti strategije regeneracije i gentrifikacije ili osuditi sve strategije regeneracije kao trojanske konje u kojima se skriva gentrifikacija. Umjesto toga, želio sam istaknuti kako je gentrifikacija moćna, iako često kamuflirana, namjera unutar strategija urbane regeneracije, kao i kritički dovesti u pitanje ideološku analgetiku koja zakriva pogled na gentrifikaciju iako razmjeri tog procesa predstavljaju sve

veću prijetnju, a apsorpcija gentrifkacije u širi neoliberalni urbanizam postaje sve opipljivijom. Gentrifikacija kao globalna urbana strategija savršen je izraz neoliberalnog urbanizma. Ona mobilizira individualne pretenzije na vlasništvo putem tržišta koje podmazuju državne donacije.

ZAKLJUČAK

U ovom članku iznio sam dvije prilično različite argumentacije. S jedne strane, želio sam dovesti u pitanje eurocentričnu pretpostavku da bi globalne gradove trebalo definirati prema komandnim funkcijama umjesto prema sudjelovanju u globalnoj proizvodnji viška vrijednosti. S druge strane, želio sam istaknuti načine na koje se gentrifkacija razvila kao kompetitivna urbana strategija unutar iste te globalne ekonomije. Poopćavanje gentrifkacije kao globalne urbane strategije nakon devedesetih godina 20. stoljeća igra ključnu ulogu u neoliberalnom urbanizmu na dva načina. Kao prvo, ispunjava vakuum koji je ostavilo iza sebe napuštanje liberalne urbane politike 20. stoljeća. Kao drugo, opslužuje tržišta nekretnina u središtu i srcu grada kao rastuće sektore *proizvodne* kapitalne investicije: globalizacija proizvodnog kapitala prigrllila je gentrifkaciju. To nije bilo ni neizbježno ni slučajno. Naprotiv, kako su gradovi postajali globalnima, isto se događalo i s njihovim određujućim karakteristikama. Sve veća globalizacija gentrifkacije, kao i ona samih gradova, predstavlja pobjedu određenih ekonomskih i društvenih interesa nad drugima, ponovnu potvrdu (neoliberalnih) ekonomskih pretpostavki preko putanje gentrifkacije (Smith i DiFilippis 1999.).

Čak i ondje gdje gentrifkacija kao takva ostaje ograničena, mobilizacija urbanih tržišta nekretnina kao sredstva akumulacije kapitala je sveprisutna. Daljnji simptom intenzivne integracije industrije nekretnina u definicijsku jezgru neoliberalnog urbanizma dolazi iz gradova poput Kuala Lumpura, Singapura, Ria de Janeira i Mumbaija, gdje su se cijene nekretnina devedesetih godina više puta umnogostručile. Isti procesi centralizacije kapitala koji naglašavaju proturječje između proizvodnje i društvene reprodukcije također potiču proces gentrifkacije, iako se to, dakako, odvija na sasvim različite načine na raznim mjestima. U Mumbaiju su, na primjer, deregulacija tržišta i globalno natjecanje sredinom devedesetih godina doveli do "ekstravagantno visokih cijena", koje su nakratko zasjenile čak i one u New Yorku, Londonu i Tokyju (Nijman 2000., str. 575). Izrazito volatilni ekstremi iz 1996. su se povukli, ali je gornja granica tržišta nekretnina u Mumbaiju ostala zauvijek konkurentna nekretninama širom svijeta, stanje koje je u nekim četvrtima uzrokovalo sasvim konkretnu gentrifkaciju, iako malenih razmjera.

Dok je glavna teritorijalna osovina ekonomskog natjecanja prije sedamdesetih godina nahuškala regionalne i nacionalne ekonomije jedne protiv drugih, devedesetih godina je nova geografska osovina konkurencije u globalnoj ekonomiji već huškala gradove protiv gradova. To natjecanje ne odvija se naprosto u smislu privlačenja i zadržavanja industrijske proizvodnje, nego i u marketingu gradova kao rezidencijalnih i turističkih odredišta. Ono je bilo eksplicitno u britanskim strategijama regeneracije kao što je bio City Challenge 90-ih godina i jednako eksplicitno od New Yorka do Atlante ili Vancouvera, gdje je politika protiv beskućnika opravdavana u kontekstu poticanja turističke industrije. Časopis *Travel and Leisure* sada ima redovitu kolumnu koja koristi jezik “novih ekonomija” kako bi se uperili reflektore na “nove gradove”. Montevideo je poznat po “živom druženju u kafićima”; Tunis “ima grandioznost koja podsjeća na Prag i Beč”; “Panama City se oblikuje kao kulturno znalački ulaz” u Kanalsku zonu: “Čim se smjestite, izađite u kupovinu”; dok “Krakow doživljava renesansu” (On the Town 2000., str. 50). Slične aspiracije vodile su i gradonačelnika Giuliana u njegovu intenzivnom urbanom propagandizmu nakon katastrofe s WTC-om: “Izađite i vodite normalan život”, poticao je tri dana nakon 11. rujna. “Idite u restorane, idite na predstave i u hotele, trošite novac.”

Lefebvre (1971) je jednom ustvrdio kako je urbanizam zamijenio industrijalizaciju kao pokretačka snaga kapitalističke ekspanzije: industrijalizacija je možda i iznjedrila sustavnu urbanizaciju, ali je urbanizacija sada začela industrijalizaciju. Ta je tvrdnja izdržala test vremena, osobito s obzirom na globalizaciju industrijske proizvodnje i ekspanziju istočne Azije, koja se već zahuktala u vrijeme kada je Lefebvre pisao. A ipak, čini se da on nije predvidio nešto veoma stvarno. Dakako, u globalnom smislu urbanizacija nije zamijenila industrijalizaciju; svi proizvodi koji hrane urbanizaciju napravljeni su negdje u globalnoj ekonomiji. Međutim, urbani razvoj tržišta nekretnina – gentrifikacija pisana velikim slovima – sada je postala središnjom pokretačkom snagom urbane ekonomske ekspanzije, ključnim sektorom novih urbanih ekonomija. Adekvatno teorijsko razumijevanje neoliberalnog urbanizma morat će preispitati Lefebvreovu argumentaciju i razlučiti uvide od pretjerivanja.

ZAHVALE

Veoma sam sretan što mogu zahvaliti Julianu Brashu, Elizi Darling, Jeffu Derksenu i Davidu Vineu na komentarima i potpori, kao i urednicima i lektorima ovoga članka.

- Brenner, N. (1998.) "Global cities, glocal states: Global city formation and state territorial restructuring in contemporary Europe". *Review of International Political Economy* 5, 1-37.
- Castells, M. (1977.) *The Urban Question*. London: Edward Arnold.
- Cooper, M. (1998.) "Study says stricter oversight of police would save city money". *New York Times*, 16. studenoga, B1, B5.
- Cooper, M. (1999.) "Vote by PBA rebukes Safir and his policy". *New York Times*, 15. travnja, B3.
- Department of the Environment, Transport and the Regions (DETR) (1999.) *Towards an Urban Renaissance*. <http://www.regeneration.detr.gov.uk/utf/renais/> (stranica posljednji put osvježena 9. travnja 2002.)
- Fainstein, S. (1994.) *City Builders: Property, Politics, and Planning in London and New York*. Oxford: Basil Blackwell.
- Garcia, L. M. (2001.) "Gentrification in Tenerife". Referat, ISA Group 21 Conference, Amsterdam, u lipnju.
- Garside, J. (1993.) "Inner-city gentrification in South Africa: The case of Woodstock, Cape Town". *GeoJournal* 30, 29-35.
- Glass, R. (1964.) *London: Aspects of Change*. London: Centre for Urban Studies i MacGibbon and Kee.
- Hackworth, J. (2000.) "The Third Wave". Doktorska disertacija, Department of Geography, Rutgers University.
- Hackworth, J. i Smith, N. (2001.) "The state of gentrification". *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 92(4), 464-477.
- Hansen, S. i Pratt, G. (1995.) *Gender, Work, and Space*. London: Routledge.
- Hardt, M. i Negri, A. (2000.) *Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press. [Imperij, Zagreb, 2003.]
- Harvey, D. (1973.) *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold.
- Harvey, D. (1985.) *The Urbanization of Capital*. Oxford: Basil Blackwell.
- Jones, G. i Varley, A. (1999.) "The reconquest of the historic centre: Urban conservation and gentrification in Puebla, Mexico". *Environment and Planning A* 31, 1547-1566.
- Katz, C. (2001.) "Vagabond capitalism and the necessity of social reproduction". *Antipode* 33, 708-72.
- Katz, C. (u pripremi) *Disintegrating Developments: Global Economic Restructuring and Children's Everyday Lives*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lefebvre, H. (1971.) *La Révolution Urbaine*. Gallimard: Paris. [Urbana revolucija, Beograd, 1974.]
- MacLeod, G. (2001.) "New regionalism reconsidered: Globalization and the remaking of political economic space". *International Journal of Urban and Regional Research* 25, 804-829.
- Mészáros, I. (2001.) *Socialism or Barbarism: From the "American Century" to the Crossroads*. New York: Monthly Review.
- Nijman, J. (2000.) "Mumbai's real estate market in the 1990s: Deregulation, global money and casino capitalism". *Economic and Political Weekly*, 12. veljače, 575-582.
- "On the Town. Emerging Cities" (2000.) *Travel and Leisure*, siječanj, 42-50.
- Ramsamy, E. (2001.) "From Projects to Policy: The World Bank and Housing in the Developing World". Doktorska disertacija, Department of Urban Planning, Rutgers University.
- Rose, D. (1981.) "Accumulation versus reproduction in the inner city". U: M. Dear i A. Scott (ur.), *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society* (str. 339-382). London: Methuen.
- Sassen, S. (1992.) *The Global City*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sassen, S. (1998.) *Globalization and Its Discontents*. New York: New Press.
- Sassen, S. (2000.) *Cities in the World Economy*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Smith, N. (1990.) *Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell.
- Smith, N. (1996.) *New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. London: Routledge.
- Smith, N. (u pripremi) "Scales of terror: The manufacturing of nationalism and the war for US globalism". U: S. Zukin i M. Sorkin (ur.), *After the World Trade Center*. New York: Routledge.
- Smith, N. i W. Dennis (1987.) "The restructuring of geographical scale: Coalescence and fragmentation of the northern core region". *Economic Geography* 63, 160-182.
- Smith, N. i J. DiFilippis (1999.) "The reassertion of economics: 1990s gentrification in the Lower East Side". *International Journal of Urban and Regional Research* 23, 638-653.

- Swyngedouw, E.** (1996.) "Reconstructing citizenship, the rescaling of the state, and the new authoritarianism: Closing the Belgian mines". *Urban Studies* 33, 1499-1521.
- Swyngedouw, E.** (1997.) "Neither global nor local: 'Glocalization' and the politics of scale". U: K. Cox (ur.), *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local* (str. 137-166). New York: Guilford.
- Taylor, P.** (1995.) "World cities and territorial states: The rise and fall of their mutuality". U: P. Knox i P. Taylor (ur.) *World Cities in a World System* (str. 48-62). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Taylor, P.** (1999.) "So-called 'world cities': The evidential structure within a literature". *Environment and Planning* 31, 1901-1904.
- Thomas, G.** (1991.) "The gentrification of paradise: St John's, Antigua". *Urban Geography* 12, 469-487.
- Vine, D.** (2001.) "Development or Displacement?: The Brooklyn Academy of Music and Gentrification in Fort Greene". Neobjavljeni referat održan na konferenciji "Gotham: History of New York", CUNY Graduate Center, 7. listopada.

DON MITCHELL

NOVA

VLADAVINA

KAPITALA,

PEDAGOGIJA

ULICE

izvorno objavljeno u
The Review of Education, Pedagogy and Cultural Studies
[24. godišće, 2002.] /
str. 147–151

U svakom naraštaju neki događaji služe tomu da nas podsjetite kako je primjena moći uvijek djelomično u službi nadzora nad geografijom. To jest, koliko god se nadali da to nije tako i unatoč svim ispraznim riječima o tome kako u današnjem svijetu ne postoje granice, doba teritorijalne vladavine još uvijek nije završilo. Ono što razlikuje ulične borbe u Seattlu, Pragu, Bangkoku, Washingtonu, Davosu, Quebec Cityu i Genovu od ranijih epoha jest da je geopolitika o kojoj se uči na ulicama (udjelovljena s one strane štitova i ograde) ona koja ne djeluje samo putem kontrole ekstenzivnog prisvajanja prostora (čitavih nacija i kontinenata), nego i putem veoma pažljive kontrole prostora svakodnevice – ulica i tržnica, parkova i igrališta, škola i domova. Ono što su mnogi nazvali totalnom komodifikacijom svijeta (ili totalnom dominacijom korporativne moći) primjena je dominacije koja može biti osporavana jedino do one razine u kojoj ćemo – kao što je Henri Lefebvre objasnio uoči pariške pobune 1968. – proizvesti nove vrste prostora istovremeno s radikalnom preobrazbom prostora koji su bili proizvedeni za nas. Ili, kao što je Guy Debord nezaboravno rekao – istinska revolucija “sastoji se u tome da kritika ljudske geografije pomoću pojedinaca i zajednica... proizvede prostore i događaje primjerene prisvajanju ne više samo njihovog rada, već i njihove cjelokupne povijesti.”⁰¹ Borbe u Seattlu i diljem globusa zametak su takve kritike.

Ta se kritika jasno mogla čuti u spontanom uzvikivanju koje je započelo istovremeno s policijskim tjeranjem prosvjednika prema Capitol Hillu – prosvjednici su vikali “Čije ulice?, čiji svijet?”. Njihov je vlastiti odgovor glasio: “Naše ulice, naš svijet!”. Uzvikivanje je bilo više prkosan izraz želje nego činjenice, što je napose postalo očividno kada su mnogi od uhićenih prosvjednika bili optuženi ne zbog meteža ili buntovnog ponašanja, nego zbog kršenja uredbi o “kvaliteti života” u Seattlu, osobito uredbi o “ometanju pješaka” i “zabrani kampiranja”, a obje uredbe donijete su kao sredstvo tjeranja beskućnika iz centra grada.⁰² Propisi o kvaliteti života su zakoni koji onemogućavaju beskućnicima da žive na ulicama na kojima su prisiljeni živjeti.⁰³ Tipične kampanje o kvaliteti života uključuju propisane zakone protiv “agresivnog prosjačenja”, sjedenja ili ležanja na pločnicima (osim ako se ne pijucka kava iz obližnjeg kafića – to je posebna iznimka u zakonu koji zabranjuje sjedenje na ulici), protiv tumaranja javnim prostorima, ulazanja na parkiralište osim ako nam tamo nije parkiran automobil, protiv spavanja i kampiranja na javnim mjestima, a također dozvoljavaju policiji da “zatvori” bilo koji javan prostor za koji smatra da predstavlja “prijetnju” zajednici. Osmišljeni kao zakoni koji će gradske ulice “vratiti” iz naručja beskućnika i učiniti ih ponovo dostupnima potrošačkoj srednjoj klasi, zakoni o kvaliteti života u Seattlu predstavljaju usklađeno nastojanje da se gradu vrati sta-

⁰¹ Guy Debord, *The Society of the Spectacle*, prijevod D. Nicholson-Smith (New York, Zone Books, 1994), 126. [Društvo spektakla, Zagreb, 1999.]

⁰² Vidi A. Falit-Balamonte, “Identity, Public Space, and Protest-Scales of Challenge.” Rad je predstavljen na godišnjoj skupštini američkih geografa, Pittsburgh, travanj, 2000.

⁰³ Vidi “The Annihilation of Space by Law- The Roots and Implications of Anti-homeless Laws in the United States”, *Antipode* 29 (1997): 303-335; “Anti-homeless Laws and Public Space:I. Begging and the First Amendment,” *Urban Geography* 19 (1998): 6-11; and “Anti-homeless Laws and Public Space:II. Further Constitutional Issues,” *Urban Geography* 19(1998): 98-104.

tus "dobrog mjesta za život" (kao što je naglasio gradski pravobranitelj) te kako bi se privukao i zadržao korporativni kapital koji bi mu jamčio ovaj status. Nadzor nad ulicama i uklanjanje beskućnika s njih, nužna je sastavnica sigurnosti grada – ako ni zbog čega drugog a onda zbog kontinuirane akumulacije kapitala. Čije ulice? Većinom u vlasti kapitala – naposljetku to je i cilj projekatnata i političara koji nameću zakone protiv beskućnika.

Zakoni za "kvalitetu života" usmjereni protiv beskućnika nisu naravno specifičnost Seattlea, oni su instrumentalni aspekt nametanja neoliberalnih reformi u "razvijenim" državama-nacijama, reformi koje su uništile programe za socijalnu skrb i socijalno stanovanje podjednako kao sredstvo pojeftinjenja cjelokupne cijene rada (uvećavajući rezervu kvalificirane radne snage) i kao sredstvo snižavanja poreza u nadi da će se poboljšati "investicijska klima" (to jest kontinuirani prijenos bogatstva prema gore). Siromašni i često mentalno i fizički nesposobni ili bolesni ljudi koji su izbačeni na ulicu upravo zbog smanjenja državnih socijalnih programa imaju tu nesretnu sklonost da zakrčuju ulicu, zauzimaju mjesta u parku i uopće da izgledaju i ponašaju se neugledno i neprilično. Odnosno, imaju tu nesretnu sklonost da prijete "kvaliteti života", nesretnu osobinu da predstavljaju ružnu mrlju na fasadi nove blistave vladavine kapitala. Oni naprosto predstavljaju, kao što su to već Wilson i Kelling nezaboravno istaknuli, toliko mnogo razbijenih prozora koji prijete čitavim gradovima zaraznim raspadanjem. Iz toga logično slijedi da ukoliko gradovi žele prosperirati, onda ovi razbijeni prozori moraju biti uklonjeni, a javni gradski prostori pažljivo nadzirani.

Stoga inicijative za "kvalitetu života" idu ruku pod ruku sa sveprisutnom privatizacijom javnog prostora koja se manifestira u svemu, od formiranja takozvanog javno privatnog partnerstva za izgradnju novih stadiona zaogrnutih privatnim ložama ili upravljanje nominalno javnim parkovima, od brendiranja čitavih četvrti (kao što je Disney Times Square) do promoviranja privatnih i profitabilnih društvenih prostora kao što su tržnice i trgovački centri.⁰⁴ Zato je provođenje zakona o "kvaliteti života" kako bi se spriječili antiglobalizacijski prosvjedi više nego ironično. To je kristalno jasna lekcija o tome tko kontrolira prostore u kojima bismo trebali živjeti. To je ujedno i lekcija o namjerama do kojih su arhitekti ovog po svoj prilici slobodnog svijeta "slobodne trgovine" spremni ići kako bi nas uvjerili da trgovanje i društveni život trebaju biti vođeni jedino pod njihovim uvjetima. Primjena zakona protiv beskućnika uči nas istoj lekciji kao i velike metalne ograde u Quebecu i Genovi – to je jak podsjetnik da geografija i vlasništvo nešto znače, bez obzira koliko god bismo trebali u čudu gledati na novi svijet u kojem ne postoje granice. Ti zakoni pobijaju prastara razmetanja poput onog poslovnog gurua Georgea Gildera koji tvrdi da kapitalizam i kapitalisti više nisu upleteni u teritorij, vezani za zemlju, (ne-

04 Za pregled ovih tema vidi Mike Davis, *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles* (London:Verso,1990); John Goss, "The Magic of the Mall: An Analysis of form, Function and Meaning in the Retail Built Environment," *Annals of the Association of American Geographers* 83 (1993):18-47; Cindi Katz, "Hiding the Target: Social Reproduction in the Privatized Urban Environment," in *Postmodern Geography: Theory and Praxis*, ur. Claudio Minca (Oxford: Blackwell, 2001); Naomi Klein, *No Logo: Taking Aim and the Brand Bullies* (New York:Picador,1999); Don Mitchell, "The Annihilation of Space by Law: The Roots and Implications of Anti-homeless Laws in the United States," *Antipode* 29 (1997): 303-335; i Michael Sorkin, ur. *Variations on a Theme park: The New American City and the End of Public Space*, New York: Hill and Wang, 1992.

pokretan) kapital ili nacionalnost.⁰⁵ Teritorij je još uvijek značajan, i to u tolikoj mjeri da su lokalne i nacionalne države spremne ići vrlo daleko (primjerice, uvođenjem zakona usmjerenih protiv beskućnika) kako bi preuzele kontrolu nad kapitalom.⁰⁶

To je važna lekcija koju mnogi prosvjednici nipošto nisu smetnuli s uma (jer je za mnoge upravo to bio razlog radi kojeg su protestirali); međutim, to je lekcija koja većinu svoje snage dobiva kada se smjesti u pravi kontekst. Prosvjednici nisu samo uzvikivali slogan “čije ulice, naše ulice!” nego i “čiji svijet, naš svijet!”. Ulice Seattlea, Bangkoka, Quebeca, Praga i Genove nisu izolirane, već su dio šireg svijeta rastuće korporativne kontrole. Kao što Gilder navodi, to je neobičan svijet utemeljen na pretpostavljenom uništenju prostora, a ipak duboko zavisano od njegove proizvodnje.⁰⁷ Obećan nam je svijet brze komunikacije, globalnih putovanja i nestanka granica. Stvarnost je zapravo suprotna, barem za većinu ljudi ako ne i za kapital i proizvode. Kao što je Joe Nevins dojmljivo pokazao, realizacija operacije Gatekeeper (američke politike ojačavanja granice i izgradnje barijera u okrugu San Diega koja je znatno otežala prelazanje graničnog područja) u istoj godini kao i implementacija Sjevernoameričkog sporazuma o slobodnoj trgovini, daleko je od slučajnosti. Postroženje kontrole na granicama koje prelaze pješaci (naročito granica koje omeđuju razmjerno bogate zemlje) nužna je sastavnica otvaranja tih istih granica slobodnom protoku roba. Slobodan protok roba zahtijeva održavanje upadljivo nejednakog geografskog razvoja kao i neprekidnu i potpunu nejednakost unutar i između gradova, naroda i regija. “Ojačavanje” urbanog prostora kojem su doprinijele kampanje za kvalitetu života povezano je s ojačavanjem internacionalnih granica. Ovdje nije posrijedi uništenje prostora i teritorija nego njihova rekonfiguracija.

Ali sada je tu riječ o rekonfiguraciji i pojačavanju nadzora nad prostorom na svakoj mogućoj razini, od ulica i pločnika koje reguliraju loši zakoni usmjereni protiv beskućnika i revanšističke kampanje za “kvalitetu života”, do prostora nacije, od spavaćih i dječjih soba do regionalnih i globalnih prostora kapitalističke proizvodnje.⁰⁸ Korporativna, kapitalistička “globalizacija” prodire u svaki prostor života bez obzira koliko on bio velik ili malen. Stoga je rekonfiguracija prostora i teritorija rekonfiguracija geografske razine. To znači da je na ulicama Seattlea postalo jasno do kojeg su stupnja pretenzije novog kapitalističkog poretka totalne. A to znači da, kao što su Doreen Massey, Neil Smith i drugi jasno argumentirali, antikapitalistički, antikorporacijski pokreti ne mogu biti antiglobalistički. Kompleksna i unutarnje povezana hijerarhija razina u kojoj danas živimo i putem kojih kapital nužno posluje, zahtijeva da, kao i uvijek, bilo koji antikapitalistički pokret bude onoliko velik ili malen kao i kapital sam po sebi.⁰⁹ Stari slogan “misli globalno, djeluj lokalno” nije ništa drugo do besplatna ulaznica korporativnom kapitalu koji želi biti posvuda djelatnan. Novi slogan “čije

05 George Gilder citiran u Thomas Frank, *One Market Under God: Extreme Capitalism, Market Populism, and the End of Economic Democracy* (New York: Doubleday, 2000), 347.

06 Vidi Mitchell, “The Annihilation of Space by Law”; i Jeremy Waldron, “Homelessness and the Issue of Freedom,” *UCLA Law Review* 39 (1991), 295–324.

07 O proizvodnji prostora vidi Henri Lefebvre, *The Production of Space*, prijevod D. Nicholson-Smith (Oxford: Blackwell, 1991).

08 Neil Smith; *New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City* (New York: Routledge, 1996).

09 O različitim razinama globalizacije vidi Neil Smith, “The Satanic Geographies of Globalization: Uneven Development in the 1990s,” *Public Culture* 10, No.1 (1997), 169–189.

ulice, čiji svijet; naše ulice, naš svijet!” mnogo bolje upućuje gdje moramo *djelovati* (puko razmišljanje neće nam pomoći). Prostori svijeta, teritoriji koje je kapitalizam zauvijek otuđio i pretvorio u privatno vlasništvo (od najmanje stanice u Petrijevoj zdjelici do prostora cijelog svijeta) upravo su ono što kapital želi i ima potrebu nadzirati. Čak i nešto tako naoko bezazleno kao zakon koji regulira uvjete pod kojima netko može sjesti na ulicu ili proći parkingom, može postati oružje u beskrajnoj borbi kapitala da se uvuče u svaki pa i najmanji kutak naših života. Naš je zadatak boriti se protiv ove nove neodložne teritorijalne vladavine kapitala na svakoj mogućoj razini i pronaći one načine koji uistinu čine ovaj svijet i ulice našima.

prevela s engleskog **Daniela Sestrić**

Literatura:

Massy, Doreen. "The Geography of Power." Redpepper Archive.

___ www.redpepper.org/ul/intrach/xgloball.html, July 2000

Nevins, Joseph. Operation Gatekeeper; The Rise of the "Illegal Alien" and the Remaking of the U.S.-Mexico Boundary. New York: Routledge, 2001.

Smith, Neil. "Global Seattle." Environment and Planning D: Society and Space 18 (2000), 1-5.

Wilson, James i George Kelling. "Broken Windows: The Police and Neighborhood Safety." Atlantic Monthly 249, No. 3 (March 1982), 29-38.

JASON HACKWORTH

KRITIKA

NEOLIBERAL-

NOG GRADA

Za vrijeme mog boravka u Jugoslaviji, izračunao sam da je razlika između stupnja socijalizma u Jugoslaviji i u SAD-u tada bila, ako me pamćenje ne vara, četrnaest posto. U SAD-u je porez na dohodak poduzeća tada bio 52 posto, što znači da je vlada posjedovala 52 posto svih poduzeća. U Jugoslaviji vlast je uzimala otprilike 66 posto profita od radničkih poduzeća (Milton Friedman, 1984, str. 16)

dlučio sam početi tekst s ovim maglovitim citatom jednog od utemeljitelja modernog neoliberalizma, Milтона Friedmana, podjednako u ironičnom pokušaju da sebe (kao autora koji istražuje američke gradove) predstavim grupi ljudi koju prije svega zanima post-socijalistička tranzicija, kao i u ozbiljnijoj namjeri da naglasim izostanak geografskih razlika unutar neoliberalnog svjetonazora. Za Friedmana, kao i za mnoge druge njegove ideološke istomišljenike, nije postojala neka velika razlika između socijalizma u Istočnoj Europi i visokih poreza u SAD-u tijekom 1960-tih i 70-tih godina. Svi oblici kolektivizacije (bilo da se radi o postupnom oporezivanju, radničkim sindikatima, javnom prostoru, stambenim poticajima, socijalističkom društvu ili naprosto razvojnim planovima) bili su i ostali podvrgnuti kritici i ismijavanju od strane neoliberalnih ideologa kao onome što predstavlja “neprijatelja slobode”. Gotovo da i nije važno jesu li se ti oblici pojavili u Jugoslaviji 1965. godine ili u SAD-u 2008. godine – za neoliberalni svjetonazor, svi oblici kolektivizacije predstavljaju “put u ropstvo”, da se poslužim poznatim Hayekovim naslovom (1944).

S jedne strane, takvu apsurdnu pretpostavku da se svi oblici kolektivizacije mogu tretirati na isti način, neki napredni autori mogli bi primiti s neprimjerenom radošću, s obzirom da se nju može odbaciti jednostavnim istraživanjem i djelovanjem. No, činjenica da smo se okupili na ovoj konferenciji kako bismo zdvajali nad usponom urbanog neoliberalizma i promišljali načine kojima ga možemo promijeniti, sugerira nam da, ako ništa drugo, unatoč njegovim naočigled lažnim tvrdnjama, neoliberalizam i njegovi zagovornici predstavljaju snagu s kojom treba računati, te da puko “razotkrivanje istine” koje čine teoretičari i aktivisti naprosto nije dovoljno. Kako kaže Perry Anderson (2000), neoliberalizam je, osim toga, “najuspješnija ideologija u svjetskoj povijesti”. On je izmijenio i razvijeni svijet kao i svijet koji se još uvijek razvija. On je utjecao na tržišne odnose između zemalja, izmijenio lokalnu politiku u brojnim i raznolikim društvima i transformirao osnovnu zamisao o “zdravom razumu” koju je teško promijeniti. Njegova logika usredotočena na veličanje uloge pojedinca i tržišta te klevetanje

svega onog što je društveno i kolektivno prožela je društva i različite kontekste diljem svijeta. Kao što je to slučaj s mnogim društvenim snagama, njegovi učinci napose su vidljivi u gradovima. Diljem svjetskih gradova neoliberalizam je korišten da bi se prodavala javna dobra, da bi se privatizirao javni prostor, da bi se energičnim akcijama i ostrim mjerama udarilo na sindikate, da bi se uništila državna stambena skrb. On se “prodaje” biračima kao “rješenje”, ali rijetko se uopće i približi tom navodnom cilju. Mnogo češće on na ironičan način dovodi do *povećanja* državne moći – osim što umjesto poticajne stanogradnje i blagostanja država gradi zatvorske ćelije, također zapošljava sve više policajaca i primjenjuje nova pravila da bi ostrim mjerama ugušila “nepoželjne”.

Zbog čega je tako teško boriti se protiv neoliberalizma? S obzirom da je riječ o apstraktnom nizu principa, on rijetko uživa široku podršku u javnosti, a nije uspio postići ni proklamirane ciljeve diljem svijeta, od Zagreba do Washingtona i Toronta. Na ovo pitanje ne postoji jednoznačan odgovor, no smatram da se najveći teret kojeg snosimo mi teoretičari i aktivisti sastoji u neprestanom ponavljanju da, unatoč njegovom uspjehu na polju politike, neoliberalizam nije “neizbježan” ili “prirodan” kakvim ga često opisuju njegovi pristalice. Neoliberalizam je neopisivo moćan, ali nije neizbježan, prirodan, pa čak ni poželjan. To je politička filozofija koja donosi dobit jednoj maloj grupi ljudi. Iako on predstavlja zavidnu političku snagu, smatram da ga se može dovesti u pitanje. Ono što slijedi u tekstu predstavlja niz refleksija o nekim strateškim pozicijama koje napredni teoretičari mogu učiniti jačim u borbi protiv neoliberalizma. Ovaj popis je neizbježno parcijalan i predstavlja početnu točku razgovora, a ne njegov definitivan kraj.

IZAZOV NEOLIBERALIZMU

Dopustite mi da započnem s jednim pojašnjenjem koje neće biti dobro primljeno ovdje u publici, ali koje neizostavno treba kazati. Mislim da teoretičari igraju samo jednu malu ulogu u borbi protiv neoliberalizma ili bilo koje druge društvene snage o kojoj se radi. Mi možemo, a uvjeren sam da i *moramo* dovesti u pitanje besmislice kojima neoliberalni politički ekonomisti hrane zainteresiranu, nezainteresiranu i ignorantsku štampu, i nasuprot toga podržati jasan stav kojeg iznose napredni ekonomisti i napredni novinari. Međutim, to nipošto nije dovoljno. Upravo one institucije koje su Friedman i njegovi istomišljenici toliko proklinjali (radničke sindikate, naprednu državnu politiku, socijalizam, kolektive) i same su bile rezultat dugogodišnjih borbi različitih stranaka. Teoretičari su imali udjela u mnogim takvim pričama, ali oni su se pojavljivali tek kad se velik broj radnika, građana ili studenata već uključio u izravnu akciju ili izašao na birališta da bi potaknuo promjene. Napredni teoretičari imaju svoju ulogu, ali jedino ako se ona bavi sa stvarnošću koju treba potaknuti i inspirirati aktivizam s ulice.

— *Dragi sugrađani, nažalost, morat ćemo premjestiti naš tridesetpeti prosvjed protiv izgradnje robne kuće na mjestu dječjeg igrališta, jer upravo počinje njena izgradnja!*

U čemu bi se, dakle, sastojala takva uloga? Ne mislim da imam odgovor na sva ova pitanja, ali smatram da je od ključnog značaja prepoznavanje ovog procesa kao dugotrajne borbe ideja umjesto nečeg što se naprosto može objasniti u jednoj jedinosti studiji. U posljednjih deset godina proučavanja neoliberalizma u američkim gradovima zapanjilo me da su napredni teoretičari već unaprijed razvili uvjerljivu pripovijest koja ovaj pokret vezuje za “uo-bičajene sumnjivce”: Reagana i Thatcher, Međunarodni monetarni fond (MMF) i Svjetsku banku, kao i desničarske trustove mozgova u Washingtonu i Londonu. Iako ni na koji način ne želim umanjiti važnost ovih pripovijesti, želio bih reći da glavnina političkog uspjeha neoliberalizma ne proizlazi iz pomne usporedbe s ostalim alternativama, kao da ga je izabralo svjetsko biračko tijelo, ili suci na nekom procesu. Mislim da se glavnina njegova uspjeha na ironičan način sastoji u tome što se on oblikuje i prilagođava drugim političkim pokretima koji mogu ali i ne moraju imati nekakve veze s neoliberalizmom u idejnom smislu. Smatram da je ključno usredotočiti našu pažnju na razotkrivanje neoliberalizma koji se skriva iza vlada lijevoga centra, religije i složenih financijskih institucija. Da bih objasnio što zapravo mislim, sažeo sam sadržaj tri odvojena istraživačka projekta na kojima trenutno radim i preoblikovao ih u tri strategije izazova neoliberalizmu.

NEOLIBERALNI RASCJEP

Smatram da neoliberalizam velik dio svoje trenutne moći može zahvaliti sposobnosti njegovih zagovornika da iskoriste druge pokrete i ideologije kao političku krinku. Da se o podršci neoliberalizmu treba izjasniti na izborima, malo je vjerojatno da bi dobio većinsku potporu. Međutim, kao što to često biva, on je povezan s drugačijom logikom, onom koja u samoj sebi nalazi izvor vlastite legitimacije, pa uvjeti i oblici takve političke odluke postaju sve složeniji. Mislim da je važno da progresivni teoretičari porade na razdvajanju neoliberalizma od raznih drugih pokreta kojima se njegovi zagovornici služe da bi zbunili, izobličili i legitimirali njegove pojavnosti. Terminom “razdvajanje” želim reći da bismo trebali razotkriti i razdvojiti neoliberalizam od ostalih pokreta kojima je on prikrpan i od kojih crpi široki legitimitet. Uzmimo za primjer evangeličko kršćanstvo u Sjedinjenim državama.

Evangelički kršćani predstavljaju veoma snažno glasačko tijelo u SAD-u za koje se pretpostavlja da doseže i do 41 posto odraslog stanovništva (Lindsay, 2007). Iako u SAD-u ne postoji zajednička platforma evangeličke zajednice, postoji stotine moćnih grupa koje svoje političke interese organiziraju tako da njihov učinak nadmašuje njihov stvarni postotak u stanovništvu (Wilcox i Larsen, 2006). Često puta, iako ne i uvijek, struktura takvih političkih organizacija koristi se za promoviranje neoliberalnih ciljeva. Ovo je zanimljivo barem u tom smislu da je religija tijekom po-

vijesti bila iskorištena za legitimiranje posve ne-neoliberalnih ideja poput "teologije oslobođenja" (Beaumont, 2008; Jamoul i Wills, 2008) i organiziranje sindikata (Sziarto, 2008). Za mobiliziranje posve suprotnih i opasnih ciljeva upotrijebljeni su proturječni nizovi principa.

Međutim, posao aktivista mnogo je veći od pukog ukazivanja na ove proturječnosti. Radikalni konzervativci ne samo da su uspješno mobilizirali institucije religijske desnice u neoliberalne svrhe poput smanjivanja poreza ili deregulacije (ukidanja ograničenja uvjetovanog monopolom); oni su također uspjeli neoliberalizmu priskrbiti izvjesnu dozu duhovnog kredibiliteta doslovno prizivajući božansku inspiraciju. U sklopu evangeličkog kršćanskog pokreta korištene su barem tri različite logike da bi se opravdala takva pozicija: 1) dominionizam, 2) kršćanski libertinizam i 3) teologija prosperiteta. Dominionizam je termin kojeg je skovala sociologinja Sara Diamond (1995) upućujući na nastojanje među konzervativnim evangelicima da sekularne zakone i institucije moraju biti zamijenjene onima zasnovanim na religiji, napose onima koje su bile potaknute idealima kolektivism. Njegovi zagovornici inspiraciju su pronašli u knjizi *Postanka* (1:26, 1:28) gdje je potvrđeno ljudsko "gospodarenje" nad zemljom. Oni su takvu logiku proširili i na stav da bi kršćani trebali preuzeti kontrolu nad institucijama sekularne vlasti za ostvarenje svojih ciljeva. Na sličan način i kršćanski libertizam poziva se na Bibliju da bi opravdao anti-socijalistički svjetonazor. On smatra da Biblija potvrđuje libertinske (ili neoliberalne) principe, pozivajući se konkretno na Ivana 8:36 koji govori o jeziku "ljudskog oslobođenja". Njega je vrlo snažno artikulirao glavni savjetnik predsjednika Busha, Marvin Olasky, a zagovarali su ga stručnjaci iz Acton instituta. Naposljetku, teologija prosperiteta je pokret koji daje krila stjecanju bogatstva smatrajući da se zbog toga čovjek ne treba osjećati kriv. On se oslanja na razne citate iz Biblije i predstavlja organizacijsko načelo mnogih utjecajnih televizijskih evanđelista u SAD-u, uključujući Joela Osteena i TD Jakesa. Iako su im namjere različite, svi ovi pokreti pridaju kredibilitet neoliberalizmu osnažujući njegovu ideologiju. Dominionizam se poziva na božansku inspiraciju da bi doveo u pitanje sekularnu državu. Kršćanski libertinizam poziva se na božansku inspiraciju da bi se okrenuo protiv socijalizma i države blagostanja. Teologija prosperiteta koristi božanski oprost da bi opravdala akumulaciju kapitala. Svaki od njih inspiraciju crpi iz Biblije i stoga svoj legitimitet zasniva na vjeri. Ovo je vrlo teško dovesti u pitanje racionalnim argumentima, ali je vrijedno pokušati izdvojiti takve stavove od neoliberalizma, s obzirom da je on u stanju legitimitet priskrbiti na temelju pozivanja na religiju.

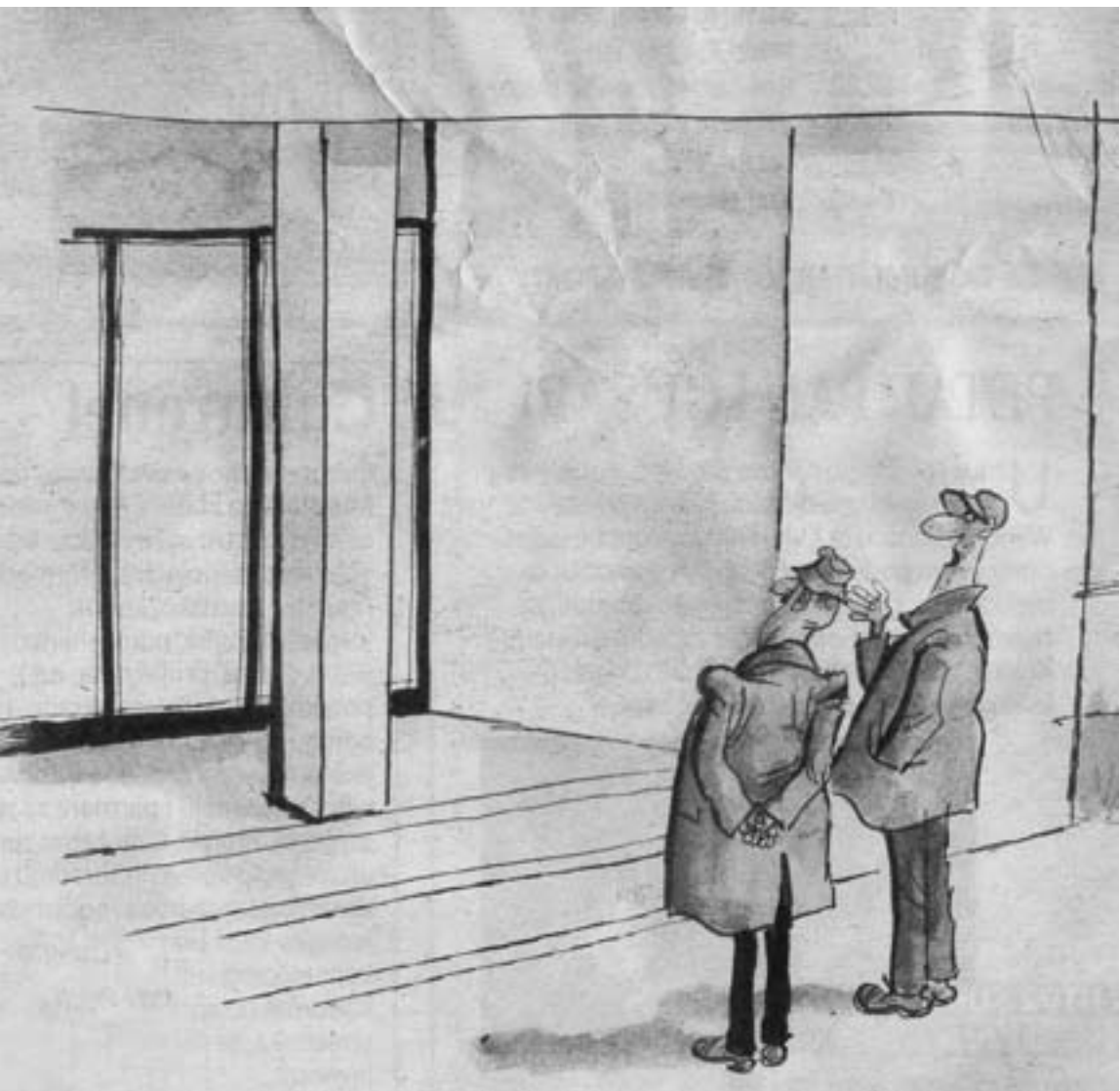
Stoga nije dovoljno da napredni teoretičari samo ukazuju na ove očigledne proturječnosti, nego i da kopaju dublje da bi doveli u pitanje izvore legitimiteta koji neoliberalizmu priskrbuju dio

njegove moći. Kad se jednom razdvoji od pokreta koji mu daju legitimitet ili političku krinku, moći će ga se kritizirati i čak možda uspješnije dovesti u pitanje s obzirom na njegove temelje. Međutim, kao što nam pokazuje slučaj s evangeličkim kršćanstvom, to može značiti da bi napredni teoretičari trebali svoju usredotočenost na “uobičajene sumnjivce” (MMF, Svjetska banka, Thatcher, Reagan) nadopuniti također i s kritikom uloge onih koji tobože ne pružaju legitimitet neoliberalizmu.

DESTABILIZIRANJE NEOLIBERALIZMA

Neoliberalizam velik dio svoje moći također može zahvaliti pretpostavci da “nema alternative”, kako bi to rekla Margaret Thatcher. Političari skloni neoliberalizmu desetljećima su neoliberalizam predstavljali kao nužnost. Tržište će se urušiti, radna mjesta bit će izgubljena, a životi ljudi uništeni ukoliko ne uvedemo privatizaciju, niže poreze i deregulaciju. Ljevica je bila spora, plaha ili se nevoljko prihvaćala zadaće suprotstavljanja ovakvoj logici vlastitim uvjerljivim alternativama. Dakako, to je uvelike rezultat i složenosti problema o kojima je ovdje riječ, tako da nijedan razuman kritičar ne bi mogao reći da ljevica “naprosto” mora doći s nekom vlastitom alternativom – ovdje se ne radi o raspravi koja se boduje i u kojoj pobjeđuju racionalni argumenti. No, dok se na vidjelo iznose napredna i sveobuhvatna rješenja za različite probleme koje neoliberalizam ne može riješiti, ta rješenja ne moraju nužno biti neizvediva ako kažemo da ljevici nedostaju think-tankovi i ideolozi kakvima je opremljena desnica; s druge strane, za ljevicu ima smisla dovesti u pitanje pojedine premise na kojima se zasnivaju neoliberalna rješenja. Nažalost, napredni teoretičari pokazali su malo zanimanja za ulazak u takve okružaje.

Uzmimo za primjer akademsku literaturu o “vladinim neuspjesima”. Tijekom proteklih trideset godina grupa desničarskih autora potajno je razvijala koncept “vladinih neuspjeha” kao protutežu “tržišnim neuspjesima”. Shvaćanje tržišnih neuspjeha povezano je sa socijalističkim i Keynesovskim skepticizmom spram toga da tržište ima svoje zakone koji sprečavaju omogućavanje pružanja dobara i usluga na učinkovit ili prikladan način. Sredinom dvadesetog stoljeća pojavilo se mnogo literature o studijama slučajeva, teorijski radovi i analize čija je nakana bila pokazati i razmotriti ovu činjenicu. Takva su istraživanja korištena da bi se opravdalo vladino interveniranje u svrhu “ispravljanja” tržišnih neuspjeha. Desničarski politički ekonomisti i obični ekonomisti još od sredine 1970-tih pokušali su skrenuti fokus od tržišnih neuspjeha na sukladne “vladine neuspjehe”. Pojavila se golema količina literature, uglavnom objavljene u konzervativnim časopisima i stručnim publikacijama čija je svrha bila potkrijepiti tvrdnju kako su vlade financijski inferiorne tržištu kad je riječ o pružanju čitavog niza dobara i usluga. Takvi ekonomisti svoje radove namjerno ob-

**— Čini se vrlo solidno građeni objekt!
Ima velike šanse da dočeka građevinsku dozvolu!**

likuju kao opravdanje teze o tržištu koje rješava probleme, napose kad je riječ o privatizaciji javnih dobara. Proširujući ovu logiku, ta skupina teoretičara koristi “vladine neuspjehe” da bi opravdala “tržišna rješenja”. Ovo je ključna premisa u sklopu jednog šireg neoliberalnog argumenta, ali mali broj naprednih ekonomista, geografa ili političkih ekonomista uložilo je stvarni trud u suprotstavljanju ovoj zamisli, ili svim ostalima na temelju kojih ovaj pokret i postoji. Nažalost, takve ideje postaju dominantnima bez prethodnog propitivanja.

Takva logika na različite načine prožima dominantne novinske medije. Primjerice, upravo sam dovršio studiju u kojoj govorim o načinu na koji je humanitarna organizacija *Habitat for Humanity*, svjetski prisutna nevladina organizacija u dominantnim medijima u Sjevernoj Americi zadobila upravo takav okvir (Hackworth, 2008). Rezultati te studije su zbunjujući, naime *Habitat for Humanity* se postepeno pozicionirao kao zamjena za državu blagostanja, kao “rješenje” za “vladine neuspjehe”. To se dogodilo na nekoliko načina – od izravnog prijedloga da bi takve organizacije trebale zamijeniti državu blagostanja, do mnogo suptilnijih podbadaanja kako bi vlada trebala deregulirati sektor da bi se takve organizacije mogle nesmetano razvijati; u svakom slučaju, vladu se karakterizira kao “neuspješnu”, a privatne nevladine organizacije predstavljene su kao “rješenje”. Takva pretpostavka prožima novine lijevog centra poput *New York Timesa*, ali i desničarske poput *Wall Street Journala*, kanadske novine poput *Globe and Mail* i američke kao što je *Washington Times*. Dakako, postoje razlike u pristupu, ali sve navedene tiskovine svoje su novinarstvo beskrupulozno temeljile na premisi da su stambeni objekti koje je ustupala država bili “promašaj” te da je pravo “rješenje” *Habitat for Humanity*. Nemoguće je ukazati na izravnu vezu između aktivnosti desničarski orijentiranih ekonomista i onoga što se novinarima čini kao “zdrav razum”, ali posve je jasno da su ideje novinara postale dominantne te da ih napredni teoretičari nisu dovodili u pitanje.

Pretpostavka o neizbježnosti neoliberalizma zasniva se na određenom broju manjih pretpostavki koje napredni teoretičari ne problematiziraju. Desnica veoma uspješno koristi legitimacijski okvir znanstvenih istraživanja kako bi potkrijepila te tvrdnje. Akademaska literatura i pripadajuće dominantno prisvajanje ideje o “vladinim neuspjesima” jedna je od takvih pretpostavki. Takve stvari prečesto prolaze bez propitivanja – mnogi od nas ih usko-grudno odbacuju kao očiglednu ideologiju ili kao nešto na što ne postoji spreman odgovor. Neoliberalizam nije moguće destabilizirati sve dok se takve pretpostavke odlučno dovedu u pitanje.

Neoliberalizam se obično ne predstavlja samo kao nužan, već i kao prirodan, ili pak apolitičan. Često puta se takav oblik neoliberalizma pripisuje velikim institucijama čija je svrha mnogo šira od pukog javnog proklamiranja neoliberalizma. Uzmite za primjer agencije za rangiranje obveznica i njihov učinak na gradove i suverenu vlast diljem svijeta. Takve agencije su zatvorene organizacije čije se članstvo ne bira; one drže u rukama nevjerojatnu količinu moći nad financijskim tržištem i u svakodnevnom upravljanju gradovima, državama i nacionalnim vladama. One nad njima imaju moć zato jer uistinu postavljaju uvjete vladi pod kojima ona posuđuje novac nužan za infrastrukturu, isplatu plaća i slične troškove. Ukoliko se vlada ponaša “previše socijalistički” (primjerice, gradeći previše stanova u sklopu poticajne stanogradnje), takva agencija može donijeti odluku o tome da je njihov kreditni rejting ugrožen i taj stav prenijeti investitorima koji će gradu naplatiti mnogo veće kamate ukoliko mu bude potreban kapital za kojeg će se kreditno zadužiti. One to čine skrivajući se iza diskursa o “prirodnom stanju”; one nameću takve uvjete zato jer je za investitore “prirodno” očekivati takve uvjete. Oni smatraju da ne rade ništa prijeporno ili politički – oni uzimaju neoliberalizam zdravo za gotovo.

U Americi, a u sve većoj mjeri i širom svijeta, trgovci obveznicama redovito se sastaju s gradskim dužnosnicima da bi donijeli buduće dotacijske planove. Njihova je uloga postala još snažnija u posljednja tri desetljeća zbog različitih razloga (Hackworth 2007; Hackworth, 2002). Prvo, posljednjih je godina ubrzan proces oduštavanja od državne kontrole nad javnom potrošnjom u SAD-u. Gradovi sada dobivaju manje dolara po glavi stanovnika nego ranije, ali njihova odgovornost često puta je i dalje velika. Općinsko davanje u najam djelomice je pokrilo postojeće stambene objekte, standard i općenitu potražnju za podrškom, kao i sve veće pritiske u zadnje vrijeme koji se odnose na izgradnju zatvora i očuvanje reda. Gradovi su stoga prirodno postali mnogo ugroženiji i podložniji odlukama onih koji drže ključeve tržišta kapitala. Drugo, zbog demografskih promjena i općenitog prijelaza prema postizanju blagostanja financijskim kapitalom, institucije poput mirovinskih fondova, investicijskih fondova i osiguravajućih tvrtki sada tvore veći udio u “osiguravajućem pogonu” nego prije. Nekoliko novih i postojećih federalnih zakona u SAD-u i inozemstvu ograničavaju količinu spekulativne razine duga institucija koje se zadužuju. S obzirom na sve veću prisutnost fondova koji imaju takva ograničenja, prosudbe agencija za kreditni rejting postale su po sebi još važnije stoga što ima sve manje novih dioničara koji su spremni svjesno i legalno zanemariti njihovu procjenu. Treće, smanjivanje općinskog najma događa se uz posredovanje tradicionalnih bankarskih institucija više nego što je to bio slučaj ranije. Relativna si-

gurnost takvog oblika najma i ulaganja zamijenjena je mnogo nestabilnijim sustavom izravnog najma. Preostali investitori (kućanstva i fondovi) sve se više oslanjaju na “profesionalne” procjene nego prije zato jer banke više nemaju ulogu posrednika.

U takvom nizu zbivanja nije zanimljiva samo činjenica kako se moć institucija koja proviruje iz sjene povećala tijekom posljednjih trideset godina, nego i činjenica da se to dogodilo bez ljevičarske kritike. Odnosno, to znači da je velik dio kritike upućene neoliberalizmu usmjeren na “uobičajene sumnjivce” (Reagan, Thatcher, MMF), dok istodobno većinu “prljavog posla” ovog pokreta iza kulisa obavljaju organizacije kao što su agencije za procjenu kreditnog rejtinga. Njihovo djelovanje kritičari neoliberalizma odbacuju kao zbrkano ili nevažno, a zagovornici neoliberalizma kao “prirodno” i “nužno”. Napredno istraživanje ne treba samo nastaviti kritizirati “uobičajene sumnjivce”, nego i razviti kritičan diskurs prema neoliberalnim snagama u sjeni kao što su agencije za procjenu kreditnog rejtinga. Prvi korak prema tome je denaturalizacija njihova djelovanja. One funkcioniraju pod pretpostavkom kako njihovo djelovanje nije kontroverzno niti implicitno političko, a ono je nedvojbeno i jedno i drugo. Raskrinkavanje takve stvarnosti predstavlja prvi korak prema njenoj promjeni.

JESMO LI SADA SVI NEOLIBERALI?

Teoretičar David Harvey 2005. godine napisao je knjigu *Kratka povijest neoliberalizma* u kojoj je na stručan način prikazao razvoj te ideologije od rasprava u Mont Pelerin društvu do implementacije politike koje su potaknuli Reagan i Thatcher. Osvrćući se na zbivanja 1990-tih, Harvey je postavio pitanje “jesmo li sada svi neoliberali”, prizivajući u sjećanje žalopojku američkog predsjednika Richarda Nixona kako smo sada “svi Keynesijanci”. Nixon je želio ostvariti neoliberalnu politiku, ali u tome nije uspio jer je prevladavajuća doktrina Keynesijanizma suviše dominirala politikom. Harvey se pozvao na ovu rečenicu ne zato jer je želio reći kako svi potajno žudimo postati neoliberali, nego da bi ukazao kako se politički etos u velikoj mjeri promijenio, kako su neoliberalne pretpostavke postale hegemonijske, te da bi njihova promjena iziskivala mnogo više od pukog zagovaranja površnih alternativa. Iako smatram da Harvey u velikoj mjeri ima pravo kad postavlja to pitanje, još uvijek je vrlo teško izbjeći sveprožimajući nihilizam – ukoliko su neoliberalne pretpostavke toliko duboko ukorijenjene, onda pesimistično pitanje glasi: ima li uopće smisla pokušati ih promijeniti? Slobodno me nazovite naivnom osobom, ali ja ipak mislim da još uvijek ima prostora za promjene.

U ovom eseju pokušao sam ocrtati neke od tih ideja. Smatram da napredni teoretičari mogu izvršiti utjecaj razdvajanjem, destabiliziranjem i denaturaliziranjem neoliberalizma. Potrebno je razdvojiti ga od ostalih diskursa koji mu priskrbuju legitimitet,

destabilizirati ga sve više dovodeći u pitanje različite mikro-pretpostavke na kojima se zasniva meta-teorija neoliberalizma, te denaturalizirati ga dovodeći u pitanje oblike provođenja politika i praksi koje su imenovane “normalnima”, “prirodnima”, ili pak “sastavnim dijelom poslovanja”. No, najviše od svega, napredno istraživanje ovog fenomena moralo bi podržati tezu da taj posao predstavlja samo jedan mali djelić u cjelini – mi bismo kao teoretičari trebali podržati, a ne zamijeniti društvene pokrete koji za cilj imaju osporiti neoliberalizam. Jedino u tom slučaju mogli bi doista zamisliti sliku svijeta u kojem neoliberalizam predstavlja svršenu doktrinu o kojoj se govori samo u povijesnim udžbenicima.

preveo s engleskog **Tonči Valentić**

Literatura:

- Anderson, P. 2000. Renewals. *New Left Review*. 1: 17.
- Beaumont, J. 2008. Faith action on urban social issues. *Urban Studies*. 45(10): 2019-2034.
- Diamond, S. 1995. *Roads to Dominion: Right-winged movements and political power in the United States*. New York: Guilford.
- Friedman, M. 1984. *Market or Plan? An exposition of the case for the market*. London: The Centre for Research into Communist Economies.
- Hackworth, J. 2008. “Normalizing ‘solutions’ to ‘government failure’: Media representations of Habitat for Humanity”, manuskript
- Hackworth, J. 2007. *The Neoliberal City: Governance, ideology and development in American urbanism*. Ithaca NY: Cornell University Press.
- Hackworth, J. 2002. Local autonomy, bond-rating agencies and neoliberal urbanism in the US. *International Journal of Urban and Regional Research*. 26(4): 707-725.
- Harvey, D. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hayek, F. 1944. *Road to Serfdom*. Chicago: University of Chicago Press. [usp. hrv. izdanje *Put u ropstvo*. Zagreb: Kruzak, 2001].
- Jamoul, L. i Wills, J. 2008. Faith in politics. *Urban Studies*. 45(10): 2035-2056.
- Lindsay, D. M. 2007. *Faith in the Halls of Power: How evangelicals joined the American elite*. Oxford University Press.
- Sziarto, K. 2008. Placing legitimacy: Organizing religious support in a hospital workers’ contract campaign. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*. 99(4): 406-425.
- Wilcox, C. i Larson, C. 2006. *Onward Christian Soldiers: The religious right in American Politics*. Boulder, CO: Westview Press.

RICHARD SENNETT

OTVORENI

GRAD

izvorno objavljeno u konferencijskim novinama Urban Age
[Berlin, studeni 2006.]

radovi u kojima svi žele živjeti trebali bi biti čisti i sigurni, imati učinkovite javne službe, počivati na dinamičnoj ekonomiji, nuditi kulturnu stimulaciju i poduzimati što je moguće više da bi se zaliječile rasne, klasne i etničke podjele u društvu. To nisu gradovi u kojima živimo.

Gradovi nisu uspješni ni po jednom od tih faktora zbog politika upravljanja, nepopravljivih socijalnih problema i ekonomskih silnica van lokalne kontrole. Grad nije svoj gospodar. Pa ipak, nešto je krenulo krivo, radikalno krivo u našem shvaćanju što bi grad trebao biti. Trebamo zamisliti kako bi konkretno izgledao čist, siguran, učinkovit, dinamičan, poticajan, pravedan grad – potrebne su nam slike da bismo naše gospodare kritički suočili s onime što bi trebali činiti – a upravo je ta kritička imaginacija grada slaba.

Ta slabost je posve *moderan* problem: umijeće projektiranja gradova drastično je nazadovalo sredinom 20. stoljeća. Kada to kažem, iznosim paradoks, budući da današnji planer raspolaže čitavim arsenalom tehnoloških alatki – od rasvjete preko mostova i tunela do građevinskih materijala – koje urbanist ni pred sto godina nije mogao zamisliti: imamo više resursa na raspolaganju nego u prošlosti, ali resursima ne raspolažemo dovoljno kreativno.

Taj paradoks vuče korijene iz jedne velike pogreške. Ta pogreška je prekomjerna određenost, kako vizualnih oblika grada tako i njegovih društvenih funkcija. Tehnologije koje omogućuju eksperimentiranje podredilo se režimu moći koji želi red i nadzor. U cjelini gledano, urbanisti su anticipirali ‘zaluđenost nadzorom’ *New Laboura* za dobrih pola stoljeća – u stezi rigidnih slika i jasnih razgraničenja, urbana imaginacija izgubila je svoju vitalnost. Ono što posebno nedostaje u modernom urbanizmu jest osjećaj za vrijeme – ne vrijeme koje gleda nostalgичno unatrag, već vrijeme koje gleda unaprijed, grad pojmljen kao proces, njegove slike kako se mijenjaju kroz upotrebu, slika urbane imaginacije obrazovane antipacijom, prijateljski otvorene iznenađenjima.

Predznaci zamrzavanja urbane imaginacije javljaju se već u Le Corbusierovom “Plan Voisin” za Pariz sredinom 1920-tih. Arhitektova zamisao bila je zamijeniti golemu površinu u povijesnom centru Pariza jednoobraznim zgradama X-oblika, dokinuti javni život na razini ulice, koordinirati namjenu svih objekata generalnim planom. Le Corbusierova arhitektura nije samo svojevrsna industrijska proizvodnja zgrada, nego je on u “Plan Voisin” pokušao uništiti upravo one društvene sastavnice grada koje proizvode promjenu u vremenu – eliminacijom nereguliranog života na razini ulice. Ljudi bi u izolaciji živjeli i radili na gornjim etažama.

Ta distopija prerasla je na raznorazne načine u stvarnost. Tipologija zgrade iz “Plan Voisin” dala je oblik javnim projektima stanogradnje od Chicaga do Moskve, proizvevši stambene zgrade koje su naposljetku nalikovale skladištima za siromašne. Le Corbusierovo namjerno razaranje pulsirajućeg uličnog života kasnije se ostvarilo u širenju rezidencijalnih predgrađa za srednje klase, zamjenom glavnih ulica monofunkcionalnim *trgovačkim centrima*, ograđenim naseljima, školama i bolnicama izgrađenim na izoliranim *kampusima*. Proliferacija zonske regulacije u 20. stoljeću nema presedana u povijesti urbanog planiranja, a ta proliferacija pravila i birokratskih regulativa spriječila je lokalnu inovaciju i rast, zamrzнула je grad u vremenu.

Rezultat prekomjerne određenosti je ono što bismo mogli nazvati *Krtim gradom*. Moderne urbane sredine propadaju daleko brže no urbano tkivo naslijeđeno iz prošlosti. Kako se upotrebe mijenjaju, zgrade se danas prije ruše nego adaptiraju – dapače, prespecifičnost oblika i funkcije čine modernu urbanu sredinu posebno podložnom propadanju. Prosječni životni vijek novog javnog stambenog projekta u Velikoj Britaniji sada je 40 godina, prosječni životni vijek novih nebodera u New Yorku je 35 godina.

Moglo bi se činiti da Krti grad zapravo potiče urbani rast, budući da novo sada brže uklanja staro, ali činjenice opet govore suprotno. U Sjedinjenim Američkim Državama ljudi radije napuštaju predgrađa koja propadaju nego da ponovno ulažu u njih; u Velikoj Britaniji i na europskom kontinentu, kao i u Americi, ‘renoviranje’ centra grada uobičajeno znači iseljavanje ljudi koji su dotada tamo živjeli. ‘Rast’ je u urbanoj sredini puno kompliciraniji fenomen od jednostavne zamjene prijašnjega – rast iziskuje dijalog između prošlosti i sadašnjosti, on je pitanje evolucije, a ne brisanja.

To je načelo podjednako istinito kako za društvo tako i za arhitekturu. Sveze zajednice ne mogu se stvoriti magijom, dodirrom planerovog pera – i one iziskuju vrijeme da bi se razvile. Današnji način gradnje gradova – razdvajanje funkcija, homogenizacija populacije, prevencija zoniranjem i regulacijom značenja mjesta – ne uspijeva zajednicama osigurati vrijeme i prostor potrebne za rast.

Krti grad je simptom. On predstavlja shvaćanje samog društva kao zatvorenog sistema. Zatvoreni sistem je koncepcija koja je uporno pratila državni socijalizam tijekom 20. stoljeća, kao što je oblikovala i birokratski kapitalizam. To viđenje društva ima dva bitna atributa: ekvilibrij i integracija.

Zatvoren sistem kojim upravlja ekvilibrij proizlazi iz predkejnzijanske predodžbe funkcioniranja tržišta. Ekvilibrij pretpostavlja neku krajnju točku u kojoj se prihodi i rashodi uravnotežuju. U državnom planiranju, informacijske povratne sprege i unutarnja tržišta osiguravaju da programi ne uđu u “prevelike obaveze”, da ne “usišu resurse u crnu rupu”, kako to formulira jezik ne-

davnih reformi zdravstvenog sistema, urbanistima poznat iz načina na koji se raspodjeljuju infrastrukturni resursi za promet. Ograničenje na to da se neka stvar dobro odradi postavlja strah da se ne zanemare drugi zadaci. U zatvorenom sistemu istovremeno se događa pomalo od svačega.

Kao drugo, zatvoren sistem trebao bi biti integriran sistem. Idealno, svaki dio sistema ima svoje mjesto u općem planu – posljedica tog ideala je odbacivanje, izbacivanje iskustava koja se ne uklapaju jer dovode u pitanje ili dezorijentiraju – stvari koje se ‘ne uklapaju’ gube na vrijednosti. Naglasak na integraciji postavlja vidljivo ograničenje na eksperimentiranje – kao što je jednom primijetio izumitelj računalne ikonice John Seely Brown: svaki tehnološki napredak u trenutku svog rađanja prijeti poremetiti ili učiniti disfunkcionalnim neki veći sistem. Iste prijetnje iznimke javljaju se u urbanom okruženju, prijetnje koje je moderno urbano planiranje pokušalo spriječiti akumuliranjem gomile pravila koja definiraju povijesni, arhitektonski, ekonomski i društveni kontekst – ‘kontekst’ kao pristojnu, ali snažnu riječ za potiskivanje svega što se ne uklapa, kontekst koji osigurava da ništa neće iskakati, vrijedati, dovoditi u pitanje.

Dakle, grijesi ekvilibrija i integracije podrivaju koherentnost, kako za one koji planiraju obrazovanje tako i za one koji planiraju gradove, budući da grijesi planiranja nadilaze podjelu između državnog kapitalizma i državnog socijalizma. Zatvoren sistem tako otkriva strah dvadesetostoljetnog birokrata pred neredom.

Društveni kontrast zatvorenom sistemu nije slobodno tržište, kao što ni mjesto kojim vladaju investitori nije alternativa Kratom gradu. Ta suprotnost zapravo nije onakva kakvom se čini. Lukavstvo neoliberalizma općenito, a posebno tačerizma, bilo je govoriti jezikom slobode, a istodobno manipulirati zatvorenim birokratskim sistemima na privatnu korist elite. Isto tako, govoreći iz iskustva kojeg sam stekao kao planer, upravo su investitori koji se u Londonu, kao i u New Yorku, najglasnije bune protiv zonskih ograničenja vrlo vješti u korištenju tih pravila na štetu zajednica.

Kontrast zatvorenom sistemu nalazi se u drugom tipu *društvenog* sistema, a ne u sirovom privatnom poduzetništvu – u društvenom sistemu koji je otvoren, a ne zatvoren. Obilježja takvog otvorenog sistema i njegova realizacija u otvorenom gradu ono su što želim istražiti u ovom ogledu.

OTVORENI GRAD

Ideja otvorenog grada nije moja: zasluga pripada velikoj urbanistici Jane Jacobs koja ju je razvila u svojoj argumentaciji protiv urbane vizije Le Corbusiera. Ona je pokušala shvatiti što se događa kada mjesta postignu gustoću i raznolikost, kao što je slučaj s napučenim ulicama ili trgovima, čije su funkcije istodobno javne i privatne – u takvim se uvjetima rađa neočekivani susret, slučajno

otkriće, inovacija. Njeno je stajalište, sažeto u doskočici Williama Empsona, bilo da “umjetnosti nastaju iz prenapučenosti”.

Jacobs je pokušala odrediti strategije urbanog razvoja jednom kada se grad oslobodi ograničenja bilo ekvilibrija bilo integracije. Među njih se ubrajaju čudne, improvizirane adaptacije ili dodaci postojećim zgradama, poticanje namjena javnog prostora koje se ne uklapaju – kao što je izgradnja hospicija za oboljele od AIDS-a usred trgovačke ulice. Iz njene perspektive megakapitalizam i moćni investitori tendiraju preferirati homogenost: jasno definiranu, predvidivu i uravnoteženu u formi. Uloga radikalnog planera je unositi nesklad. Kao što kaže njen slavni iskaz: “ako gustoća i raznolikost daju život, život koji one stvaraju je neuređen”. U otvorenom gradu osjećamo se kao u Napulju, u zatvorenom gradu osjećamo se kao u Frankfurtu.

Dugo vremena u svom radu boravio sam sretno u njenoj sjeni – u sjeni njenog neprijateljstva prema zatvorenim sistemima (premda je taj formalni koncept moj, a ne njen) i njenom zalaganju za kompleksnost, raznolikost i nesklad. Nedavno, čitajući ponovno njena djela, detektirao sam naznake nečega što se krije u tom snažnom kontrastu.

Ako je Jane Jacobs doista urbana anarhistica kao što se govori, onda je ona anarhistica posebne vrste, duhovno bliža Edmundu Burkeu nego Emmi Goldmann. Njen je stav da se u otvorenom gradu, kao i u svijetu prirode, društveni i vizualni oblici mijenjaju kroz slučajne varijacije – ljudi najbolje mogu usvojiti promjenu, sudjelovati u njoj i prilagoditi joj se ako se ona događa u živim koracima. To je vrijeme urbane evolucije, sporo vrijeme potrebno da se ukorijeni neka urbana kultura, da se proizvede i zatim usvoji slučajnost i promjena. Zbog toga Napulj, Kairo ili Lower East Side u New Yorku, iako oskudijevaju resursima, ipak ‘funkcioniraju’ u smislu da je ljudima duboko stalo do toga gdje žive. Ljudi se uživljaju u ta mjesta, oni se ugnježđuju. Vrijeme stvara tu privrženost mjestu.

U svojim promišljanjima razmišljao sam koji bi vizualni oblici mogli poticati to iskustvo vremena. Mogu li te privrženosti projektirati arhitekti? Koji projekti mogu pogodovati društvenim odnosima koji će trajati, s obzirom da oni mogu evoluirati i preobražavati se? Vizualno strukturiranje evolucionarnog vremena jest sistemsko svojstvo otvorenog grada. Kako bih konkretizirao tu tvrdnju, opisat ću tri sistemska elementa otvorenog grada: 1. prolazni teritoriji, 2. nedovršena forma, 3. narativi razvoja.

1. PROLAZNI TERITORIJI

Želio bih detaljnije opisati iskustvo prolaženja različitim teritorijima grada, budući da je čin prolaženja način kako spoznajemo grad kao cjelinu i budući da planeri i arhitekti imaju toliko problema pri projektiranju iskustva prelaženja iz mjesta u mjesto. Krenut ću od zidova, koji se doimaju strukturama koje priječe prolaz, a zatim ću preispitati neke od načina kako rubovi urbanog teritorija funkcioniraju kao zidovi.

a. Zidovi: Zid se ne čini kao očigledni izbor – ta riječ je o urbanoj konstrukciji koja u gradu doslovno zatvara. Do pronalaska artiljerije, ljudi su se za napada skrivali iza zidina, vrata u zidinama služila su reguliranju trgovine koja je ulazila u gradove, često predstavljajući mjesto gdje su se ubirali porezi.

Masivne srednjovjekovne zidine, poput onih sačuvanih u Aix-en-Provenceu ili Rimu, možda pružaju krivu opću sliku – antičke grčke zidine bile su niže i tanje. Ali mi također krivo zamišljamo i funkcioniranje tih srednjovjekovnih zidina. Iako su one zatvarale, one su služile i kao mjesta nereguliranog razvoja u gradu: kuće su se gradile na obje strane srednjovjekovnih gradskih zidina, neformalne tržnice koje su prodavale crnotržišnu ili neocarinjenu robu izrastale su uz njih, zoni zidina gravitirali su heretici, iseljenici i drugi neprilagođeni, opet daleko od nadzora centra. To su bili prostori koji bi bili privlačni anarhičnoj Jane Jacobs.

No, to su bila mjesta koja bi odgovarala i njenom organskom temperamentu. Te su zidine funkcionirale vrlo slično staničnim membranama, istodobno porozne i otporne. Smatram da je to dvostruko svojstvo membrane važno načelo za vizualiziranje modernijih urbanih formi života. Kada god podignemo neku barijeru, moramo je isto tako učiniti poroznom – razlikovanje između unutrašnjeg i vanjskog mora biti probojivo, ako već ne i nerazlučivo.

Današnje uobičajeno korištenje staklenih površina kao zidova nema taj učinak – istina, iz prizemlja vidite što se nalazi unutar zgrade, ali ne možete dodirnuti, pomirisati ili čuti ništa od onog što je unutra. Staklene stijene uglavnom su nepomično postavljene tako da postoji samo jedan regulirani ulaz unutra. Rezultat je taj da ništa ne nastaje bilo s jedne bilo s druge strane tih prozirnih zidova, kao što je slučaj sa Seagram Building Miesa van der Rohea u New Yorku ili s novom Londonskom vijećnicom Normana Fostera – s obje strane zida imate mrtav prostor, a očekivali biste da će se tu akumulirati život u zgradi. Za razliku od toga, devetnaestostoljetni arhitekt Louis Sullivan fleksibilnije je rabio puno primitivnije oblike staklenih površina kao poziv za okupljanje, da se uđe u zgradu ili boravi uz nju – njegove staklene stijene funkcioniraju kao porozni zidovi. Taj kontrast u oblikovanju staklenih površina iznosi na vidjelo neuspjeh imaginacije da iskoristi moderni materijal kako bi se postigao socijalizirajući učinak.

Ideja stanične stijene koja je istodobno otporna i porozna, može se proširiti sa zgrade na zone u kojima se u gradu susreću različite zajednice.

b. Granice: Ekolozi poput Stevena Goulda upozoravaju nas na važno razlikovanje u živom svijetu – razlikovanje između međa i granica. Međa je rub gdje stvari završavaju, granica je rub gdje različite skupine ulaze u interakciju. U prirodnim ekosistemima granice su mjesta gdje organizmi intenziviraju interakciju, budući da se susreću različite vrste ili fizički uvjeti. Primjerice, tamo gdje se vodena linija jezera susreće s kopnom aktivna je zona razmjene, tu organizmi nalaze druge organizme i hrane se njima. Isto važi za temperaturne slojeve u jezeru: mjesto gdje se susreću slojevi definira zonu najintenzivnije biološke aktivnosti. Ne iznenađuje da je u graničnom prostoru proces prirodne selekcije također najintenzivniji. Međa je čuvan teritorij, onaj koji uspostavlja čopor lavo-va ili vukova. Međa uspostavlja zatvaranje, dok granica više funkcionira poput srednjovjekovne zidine. Granica je liminalni prostor.

U polju ljudske kulture teritoriji se na sličan način sastoje od međa i granica – najjednostavnije gledano, u gradovima postoji kontrast između ograđenih naselja i kompleksnih, otvorenih ulica. Ali u urbanom planiranju to razlikovanje seže dublje.

Kada zamišljamo gdje možemo naći život zajednice, uobičajeno ga tražimo u centru zajednice. Kada pokušavamo osnažiti život zajednice, pokušavamo intenzivirati život u centru. Rubno stanje uzima se kao inertno, i doista urbanistička praksa poput zatvaranja rubova zajednice autocestama stvara stroge međe kojima nedostaje poroznosti. Ali zanemarivanje rubnog stanja (omeđeno razmišljanje, ako želite) znači da se smanjuje razmjena između različitih rasnih, etničkih ili klasnih zajednica. Privilegiranjem centra tako možemo oslabiti kompleksne interakcije koje su nužne da bi se ujedinile različite skupine ljudi koje su obuhvaćene gradom.

Porozni zid i rub kao granica stvaraju bitne fizičke elemente otvorenog sistema u gradovima. I porozni zidovi i granice stvaraju liminalni prostor, to jest prostor na rubovima kontrole, rubovima koji dopuštaju pojavu nepredviđenih, ali usmjerenih i smještenih stvari, djela i osoba. Biopsiholog Lionel Festinger jednom je prilikom liminalne prostore okarakterizirao kao one koji određuju značaj “periferne vizije” – sociološki i urbanistički gledano, ta mjesta funkcioniraju drugačije od onih mjesta koja koncentriraju razlike u centru. Ističu se razlike na horizontu, na periferiji, na granici, budući da smo svjesni da stupamo iz jednog teritorija u drugi.

2. NEDOVRŠENA FORMA

Diskusija o zidovima i granicama vodi logično k drugoj sistemskoj karakteristici otvorenog grada: nedovršenoj formi. Nedovršenost se može doimati neprijateljem strukture, međutim to nije tako. Projektant mora stvoriti fizičke oblike posebne vrste, 'nedovršene' na poseban način.

Kada projektiramo ulice tako da su, primjerice, zgrade uvučene u odnosu na liniju uličnog zida, prostor koji ostaje otvoren pred njima nije pravi javni prostor, već je to samo uvlačenje zgrada od ulice. Znamo koje su praktične konzekvence – ljudi koji hodaju ulicom nastoje izbjegavati uvučene prostore. Bolje je planiranje ako se zgradu izvuče naprijed, u kontekst drugih zgrada. Iako će zgrada time postati dijelom urbanog tkiva, neki od njenih volumetrijskih elemenata sada će biti nepotpuno otkriveni. Javlja se nedovršenost percepcije toga što je taj objekt.

Nedovršenost forme proteže se i na sam kontekst u kojemu su zgrade smještene. U klasičnom Rimu Hadrijanov Panteon koegzistirao je uz bok manje istaknutih građevina koje su ga okruživale u urbanom tkivu, iako je Hadrijanov arhitekt zamislio Panteon kao autoreferentni objekt. Istu takvu koegzistenciju nalazimo kod mnogih drugih arhitektonskih spomenika: Katedrale Sv. Pavla u Londonu, Rockefeller Centera u New Yorku, Maison Arba u Parizu – sve velebnih djela arhitekture koja potiču gradnju oko sebe. Činjenica tog poticanja, a ne činjenica da su te okolne građevine manje kvalitetne, jest ono što je bitno u urbanim okvirima: postojanje jedne zgrade koja je položena tako da potiče razvoj drugih zgrada oko sebe. A tada zgrade u svom međusobnom odnošenju mogu steći svoju specifično urbanu vrijednost, postaju u vremenjskom pogledu nedovršene forme kad se na njih gleda izolirano i pojedinačno.

Nedovršena forma je prije svega svojevrsan kreativni kredo. U kiparstvu ona je posredovana namjerno nedovršenom skulpturom, u pjesništvu – upotrijebimo frazu Wallacea Stevensa – "inženjerskom tvorbom fragmenta". Arhitekt Peter Eisenman pokušao je evocirati nešto od tog kredo pojmom "lagana arhitektura", pojmom koji bi trebao značiti arhitekturu koja je planirana tako da se na nju može nadodavati ili, još važnije, da ju se iznutra može revidirati tijekom vremena, kako će se mijenjati i potrebe obitavanja u njoj.

Taj kredo suprotan je jednostavnoj ideji zamjene forme koja odlikuje Krti grad. Ali ta je suprotnost zahtjevnija: primjerice, kada pokušamo prenamijeniti uredske blokove za stambenu upotrebu.

3. NARATIVI RAZVOJA

Naš rad kao urbanista prvenstveno ima za cilj oblikovati narrative urbanog razvoja. Pod time mislimo da su u našem fokusu stadiji kroz koje prolazi neki pojedini projekt. Specifičnije, pokušavamo shvatiti koji bi se elementi trebali prije dogoditi, što su onda posljedice tog polaznog koraka. Namjesto zbijenog marša prema postizanju jednog cilja, mi razmatramo različite i suprotstavljene mogućnosti koje bi svaki stadij procesa projektiranja trebao otvoriti – sistem projektiranja otvara zadržavanje tih mogućnosti in-taktnima, ostavlja u igri konfliktne elemente.

Ne tvrdimo da je riječ o originalnom pristupu. Kada bi romansijer na početku priče najavio: dogodit će se sljedeće, likovi će proći kroz ovu preobrazbu i značenje priče je ovakvo, odmah bismo zatvorili knjigu. Dobar narativ ima karakteristiku da istražuje nepredviđeno, da otkriva. Umijeće romansijera je da oblikuje proces tog istraživanja. Umijeće urbanog planera je slično.

Sve u svemu, otvoreni sistem možemo definirati kao sistem u kojemu rast dopušta konflikt i nesklad. Ova je definicija u srži Darwinovog poimanja evolucije: on nije toliko stavljao naglasak na preživljavanje najjačega (ili najljepšega) koliko na proces rasta kao kontinuiranu borbu između uravnoteženosti i neuravnoteženosti. Okoliš koji je krut u formi i statičan u programu, osuđen je da s vremenom propadne. Naprotiv, bio-raznolikost nudi svijetu prirode resurse potrebne da se osigura promjena.

Ta ekološka vizija ima podjednakog smisla i za ljudske naseobine, ali to nije vizija kojom se vodilo dvadesetostoljetno državno planiranje. Ni državni kapitalizam niti državni socijalizam nisu prihvatili rast u smislu u kojem ga je Darwin pojmio u svijetu prirode – u okolišima koji su dopuštali interakciju među organizmima različitih funkcija, obdarenih različitim moćima.

4. DEMOKRATSKI PROSTOR

Kada grad funkcionira kao otvoren sistem – kada sadrži načela poroznosti teritorija, narativne neodređenosti i nedovršene forme – on postaje demokratski, ne u pravnom smislu nego kao fizičko iskustvo.

U prošlosti je razmišljanje o demokraciji bilo fokusirano na problematiku formalne vladavine, danas je ono fokusirano na građanstvo i problematiku participacije. Participacija je pitanje koje je bezostatno povezano s fizičkim gradom i njegovim planom. Primjerice, u antičkom polisu Atenjani su amfiteatar koristili u političke svrhe. Taj je arhitektonski oblik nudio dobru akustiku i jasan pogled na govornike u debatama, a k tome je omogućavao praćenje odgovora koji su drugi ljudi davali tijekom debata.

U modernim vremenima mi više nemamo takav model demokratskog prostora – svakako nemamo jesnu zamisao urbanog demokratskog prostora. John Locke definirao je demokraciju kao kor-

pus zakona koji se mogu upražnjavati bilo gdje. Demokracija u očima Thomasa Jeffersona pak bila je nepomirljiva sa životom u gradovima – on je smatrao da prostor koji joj je potreban nije mogao biti veći od sela. Njegovo stajalište je nastavilo živjeti. Tijekom 19. i 20. stoljeća prvaci demokratske prakse poistovjećivali su je s malim, lokalnim zajednicama, izravnim međuljudskim odnosima.

Današnji je grad velik, pun migranata i etničkih raznolikosti, grad u kojemu su ljudi istodobno uključeni u više različitih zajednica – kroz posao, obitelj, potrošačke navike i razonode. Za gradove koji poput Londona i New Yorka postaju globalni, problem građanske participacije postaje kako se ljudi mogu osjetiti povezani s drugima kada ih nužno ne mogu poznavati. Stvoriti demokratski prostor znači stvoriti forum da bi ti neznanci mogli ući u interakciju.

Dobar primjer iz Londona kako se to može dogoditi jest koridor koji povezuje Katedralu Sv. Pavla i Tate Modern, koridor koji ih spaja novim Millenium Bridgeom. Iako je koridor visoko definiran, on nije zatvorena forma – duž južne i sjeverne obale Temze on potiče obnovu pokrajnjih zgrada koje nemaju veze s njegovom svrhom i nacrtom. Gotovo odmah nakon otvaranja taj je koridor potaknuo neformalna miješanja i povezivanja među ljudima koji su prolazili njime unutar tog mosta te generirao opuštenost među neznancima, što je temelj istinskog modernog osjećaja onoga “mi”. To je demokratski prostor.

Problem s kojim se suočavaju današnji gradovi jest kako, i u manje ceremonijalnim prostorima, stvoriti nešto od tog osjećaja povezanosti među neznancima. To je problem pri projektiranju javnih prostora u bolnicama, pri strukturiranju gradskih škola, u velikim uredskim kompleksima, pri renoviranju glavnih ulica te pogotovu na mjestima gdje se odvija posao vlasti. Kako se takva mjesta mogu otvoriti? Kako se može premostiti podijeljenost na unutrašnje i izvanjsko? Kako oblikovanje prostora može generirati novi rast? Kako vidljiva forma može pozvati na angažman i poistovjećivanje? To su hitna pitanja na koja urbano projektiranje mora pokušati dati odgovore u urbanom dobu.

preveo s engleskog Tomislav Medak

KELLER EASTERLING KRIVA PRIČA

Budući da od političkih priča često očekujemo da slijede poznate epske ili tragične zaplete, naizgled neizgledna politička događanja bude osjećaj upućenosti na vlastitu snalažljivost. Ona tvore periferne dokaze i kategorijalne preostatke – leptire koji ne završe pribodeni na ploču, jer ne potvrđuju očekivanja. Te ‘krive priče’ nadilaze prevladavajuću logiku i konvencionalna shvaćanja te izokreću naše uvriježene narative. Pobuđuju nevjericu, možda naprosto zato što su njihova instrumentalna vrijednost i logika neistražene. Mnoge takve fantomske prekretnice ili obrate ljevice ili desnice ne mogu jednostavno razvrstati u kategorije ili moralizirati. Međutim, koliko god nevidljivi za našu političku ortodoksiju, oni mogu biti stvaran uzrok preokreta u sentimentu, promjena u ekonomskom blagostanju, eskalacije ili obustave nasilja te nagle zaraze preobrazbom. Premda nemaju institucionalni ekvivalent u nekoj priznatoj formaciji političkog poretka, ti događaji imaju svoje mjesto unutar obuhvatnijeg političkog poretka uređenog jednom ćudljivom ili neiskazanom logikom.

Primjerice:

Politički konzervativne i naizgled nepromjenjive republikanske savezne države u SAD-u iznenada su i naglo preustrojile svoje ekonomije. Iako podupiru krupne naftaške političare, počele su uzgajati etanol. Njihove mega-crkve stavile su potpis na Kyoto protokol, a benzinski pirati počeli su krasti staro kuhinjsko ulje iz velikih *fast-food* restorana ne bi li ga iskoristili kao pogonsko gorivo za aute.

Za razliku od automobilističkih i aeronautičkih istraživačkih napora koji su poduzimani i prenošeni u društvima velesila, poslijeratni Japan bacio se na brze vlakove i sada tu tehnologiju iznajmljuje zemljama Srednjeg Istoka – naftnom epicentru. Prometni rivali poput avionskih kompanija i željeznica koji su svojedobno zaglibili u međusobno ratovanje tko je više zastario i koga treba zamijeniti, sada apsorbiraju i oponašaju jedan drugoga.

Iako se lobiji industrije oružja i industrije duhana u SAD-u doimaju podjednako snažnima, poprilično je lako jedan dan kupiti oružje i već idući dan nekoga ubiti, ali je zato sada nemoguće zapaliti cigaretu nakon večere u restoranu.

Protivno svim zaklinjanjima Ministarstva obrane SAD-a u nužnost [mučenja], istražitelji poput Deucea Martineza u američkim zatvorima izvan teritorija SAD-a izvlače više informacija dugim suosjećajnim razgovorima negoli nasilnom agresijom.⁰¹

U popis stvari koje se ne bi trebale dogoditi svakako bismo mogli uzeti u obzir arhitekturu. Već smo se umorili od iskazivanja nevjerice u podnožju zgrada u Kini ili na Bliskom Istoku. Često imamo spremnu još koju hvalisavu priču o nekom hiperboličkom zdanju u Dubajju, Kataru, Kuvajtu, Čungčingu, Astani ili Moskvi.

⁰¹ Scott Shane, "Inside a 9/11 Mastermind's Interrogation," *New York Times*, 22. lipnja 2008., A1.

Arhitektura je navikla sebe uvjeravati da ona nije pozvana davati mišljenja o službenoj politici i da ne može snositi odgovornost za nju. Ali unutar parametara krive priče, manje službeno političko polje čini se širim i bremenitim posljedicama.

Dapače, većinu onoga što se događa u svijetu moglo bi se uzeti za dio krive priče – stvari koje se ne bi trebale događati.

PRAVA PRIČA

Unatoč iscrpljenju naših pravih narativa često nastavljamo držati se pravih priča namjesto da učimo od krivih. Dana 15. veljače 2003. u velegradovima se marširalo ulicama protiv još jedne neizrecivo krive priče: rata u Iraku. Za velike stratege neo-realpolitike, Bushevo predsjednikovanje trebala je biti prava priča, jedna jedina epska povijesna priča. Međutim, Bush – u svom škripavom oklopu – nije trebao davati krive izjave. A za opoziciju epidemija neslaganja nije trebala završiti neuspjehom... međutim, do njega je došlo. Navodno reprezentativna vladavina nije funkcionirala kao participativna demokracija koju je htjela ponuditi netom “oslobođenom” Iraku. Očigledno su tu na djelu bile druge političke priče. Pa ipak, kad se podvuče crta nakon spektakularnog neuspjeha sirove, primitivne ratobornosti Busheve administracije, ljevice i desnica podupiru svoju međusobno simetričnu opoziciju i učvršćuju svoju službena ključna stajališta.

Primjerice, za aktivista ispravna je priča, prema prevladavajućem shvaćanju, otpor. On pretpostavlja okvir opozicije – organizacijski dispozitiv simetrične sukobljenosti na čvrstim pozicijama. Valja se boriti za pravu stvar, opredijeliti za stranu, iznositi načela i odlučiti tko je pobornik, a tko nije. Riječ je o vrlo ograničenoj, ali dobrano uvježbanoj navici uma koja je organizirala većinu naše klasične političke misli i priznatih epistemičkih okvira velikog korpusa znanja. Prava priča često je epski, tragični, totalizirajući narativ u kojem se globalne sile prirodno cijepaju na simetrički suprotstavljene sile koje moraju prevladati jedna nad drugom ne bi li ostvarile totalnu revoluciju. Sve ostalo bi predstavljalo spletku. Pravičnost intenzivira takve borbene nastrojenosti. Čak i teorije koje prihvaćaju upletenosti i umiješanosti svejedno nekako kližu prema epskom viteštvu i vječnim motivima neprijateljâ i nedužnih. U suvremenim teorijama imperija, mnoštva ili totalnog ratovanja monističke i binarne strukture su one koje stječu prevlast i organiziraju informacije. Velike strategije ljevice i desnice utoliko dijele i strukturnu sličnost. Dapače, ništa ne dira u naviku uma da ovo ubija ono koja povijesna događanja i političke fenomene organizira kao uzgredna, a ne usporedna i opetovana događanja. Pirotehnika ratnih sukoba možda zakriva i druge oblike nasilja u svijetu. Čak i kada neka argumentacija samo promišlja tu strukturu, ona nužnim slijedom postaje sadržaj i poruka medija, formirajući misao i nudeći utješni osjećaj toga da smo u pravu.

— Gospodo, najprije ću pokušati pomoći u otkrivanju krivca za otrovanu vodu u stambenom objektu, zatim ću prijeći na traženje krivca za urušavanje pri gradnji jama za podzemne garaže!

Neki oblici aktivizma poput otpora moraju deklarirati svoje ime i savezništvo. Međutim, zadržavajući uvriježene navike uma koje isključuju suprotne dokaze, otpor je često prisiljen marširati protiv iluzornog ili nepostojećeg neprijatelja i liječiti svoje neuspjeha ritualom pročišćavanja. Toliko je znanja bilo i nastavlja biti ustrojeno prema epistemama rata i otpora na bojištu ili barikadama. No, koliko netko tko konzistentno maršira u tom smjeru može znati o svijetu? Ratovi i konflikti nameću se našem pogledu. Međutim, razotkrivajući su oni momenti kada se čini da obrascima i narativima rata nedostaje informacija (u tom smislu Bush je bio vrlo koristan). Naši iscrpljeni oblici tragičnih ili borbenih narativa opet nas dovode u redovne ratove usmjerene protiv krivog nasilja, gdje kemija pravičarske mimikrije i rivalstva ima moć da samo još dodatno eskalira napetosti.

Kada je svijet podijeljen na simetrične ratne blokove, onda se javljaju i druge lažne suprotnosti i kategorijalne pogreške. Naravno, arhitektura globalnih odnosa nije uređena kao niz simetričnih sučeljavanja ili izravnih bojišta. Daleko od toga da bi svijet bio podijeljen na strane i svrhe, dovoljno je dokaza koje upućuju na preklapanje mreže utjecaja i savezništava. Primjerice, teorije koje suprotstavljaju državne protiv nedržavnih ili nacionalne protiv nenacionalnih/transnacionalnih sila vjerojatno stvaraju lažnu opoziciju koja iskrivljuje teoriju. Ono što je Stephen Krasner nazvao "hipokritičnom suverenosti", državni i nedržavni akteri u starom, uzajamno pothranjivanom partnerstvu, oslanja se na mazivo transnacionalnih posrednika, udvajanja i kamuflaže ne bi li učvrstila moći države. Štoviše, otvoreni sukobi rata često su samo nacionalne parade koje prikrivaju široki spektar nedržavnih aktivnosti koje bi radije željele ostati dvolične, neprimjetne i van političke nadležnosti.

Stajalište da postoji pravo iskreno polje političkog pregovaranja (prava priča) često funkcionira kao savršena kamuflaža za paralelno političko djelovanje (kriva priča). Često je greška čvrsto se držati rekurzivne logike i zanemariti kapric – izgovor, varku i hiperbolu koji zapravo vladaju svijetom. Moć izmiče. Postajući kategorijalnom pogreškom za apsolutnu logiku i igru konstantnog zbroja, ona migolji i nalazi skrovište u nekoj drugoj smicalici ili se pridružuje drugim pokretnim metama. Za svaku iskrenu gestu postoji dvolična gesta. Nije tako teško biti u pravu. Mnogi ljudi dolaze prerušeni kao da su u pravu. Možda je neispravno biti u pravu, pogotovu biti apsolutno u pravu. *Možda naša očekivanja ispravnih tehnika i teritorija za političko djelovanje postavljaju možda i najznačajnija ograničenja aktivizmu.* Odustanemo li od monizma, binarnih opozicija, suprotstavljenih stajališta i rituala pročišćavanja, kakav prošireni repertoar možemo izvući iz krivih priča?

...radije bih govorio o neslaganju nego o otporu...

— Jacques Rancière, *Artforum International*

Većinu političkog života podređenih skupina nećemo naći ni u otvorenom kolektivnom prkošenju moćnicima niti u potpunom hegemonijskom posluhu, već u prostranom teritoriju između ta dva suprotstavljena pola.

— James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*

Fantomski narativ ne-priče konstituira neku vrstu vandr-žavnog umijeća*. Tu se nalazi bogati izvor neprilagođenog materijala koji seže preko naših restriktivnih igara [jednoznačnih] zaključaka. *Vandržavno umijeće* možda se neće prilagoditi zahtjevima ortodoksije ili priznate ekonomske logike, a ostat će izvanjsko i prekomjerno pravim političkim kanalima. Mnogostruke sile koje se sklapaju i mijenjaju oblike, smjenjuju fantazijskog Golijata monolitnog kapitala ili korporativne kulture još podmuklijim pokret-nim metama.

Pored izravnog, konfliktnog političkog djelovanja ova studija traga za političkom instrumentalnom vrijednošću neizravnih tehnika ili estetskih režima koji bi, prema Rancièreu i drugima, mogli generirati *neslaganje* namjesto otpora. *Politika estetike* Jacquesa Rancièrea ili *relacionalna estetika* Nicholasa Bourriauda nude indikacije estetskih *praksi* s političkom moći. Te prakse možda ne postoje u nominativnom ili simboličkom registru, niti su ograničene na utvrđeni okvir značenja i upućenosti. One se, naprotiv, nalaze u aktivnom, odnosnom registru. Njihova moć leži u kompleksnim koktelima afektivnih i podtekstualnih poruka.

U tom polju neslaganja nailazimo na prošireni repertoar opstrukcije i pritiska koji često ironično ne uključuje suprotstavljenost intenzivnog otpora i sučeljavanja, već poklone, pristajanje, estetsko svidanje, nijansirane nastrojenosti, krivo navođenje/ometanje, besmislice, komičnost, nerazumne inovacije i prostorne zaraze.

PANDA, ODNOSNO POKLON

Moćna tehnika pritiska je poklon ili "panda". Godine 2005. Kina je Tajvanu ponudila dvije pande nazvane TuanTuan i YuanYuan, nazvane imenima koja u prijevodu znače "jedinstvo". Panda je izgledom takva da predstavlja ponudu koju ne možete odbiti. To je parni valjak ubavosti i dobrote. To je sredstvo kontrole i pritiska na druge, a istodobno ostavlja dojam živosti i slatkoće. Arhitektura i urbanizam, nerazmrsivo vezani uz iracionalne želje i rivalske porive utjelovljene u simboličkom kapitalu, često su poput pandi. Međutim, pande su često obdarene s više kapitulacija nego suprotstavljenih zahtjeva.

* U engleskom izvorniku *extrastatecraft*, neologizam izveden iz *extra-* – van, izvan i *statecraft* – umijeće vladavine, državništvo; op. prev.

Arhitektura i urbanizam u formama arhitekturizma, malo-prodaje, zabave ili gradnje odmarališta često se isporučuju uz fikciju traperica i Coca Cole, povezujući globalna tržišta sa željom za participativnom demokracijom. Arhitekti očajavaju dvojeći trebaju li sudjelovati u tom transferu svedenom na repertoar izbora između pristajanja ili odbijanja. Panda je podsjetnik na uvijek prisutnu mogućnost pritiska. Ona nudi tehniku ekscesivno mekog i slatkog, ali teškog stiska ruke.

POSUŠNOST

...trčimo svi vrlo polako!

— Milan Kundera, *Šala*

U knjizi *Domination and the Arts of Resistance* James C. Scott podsjeća na priču *Šala* Milana Kundera u kojoj su zatvorenici izazvani na štafetnu utrku protiv čuvara logora. Zatvorenici se odluče trčati vrlo sporo protiv čuvara koji sprintaju, ali pritom glasno bodre jedni druge. Njihova poslušnost objedinila ih je u činu prkosa koji ne umanjuje ili crpi njihove energije takmičenjem i borbom. Pretjerana poslušnost ima moć da razoruža i stvori nezavisnost od sile. Poput pande i ona može pretpostavljenu silu učiniti obaveznom na poslušnost prema sluzi.⁰²

Arhitektovo tipično sikofantsko ponašanje prema klijentu također se može preobraziti u pretjeranu poslušnost koja demonstrira vlastitu umješnu moć. Kada je dansko-belgijski arhitektonski tim PLOT (sada BIG i JDS arhitekti) projektirao VM kuće 2002., uklopili su portret investitora u projekt u vidu ulaznog murala. BIG je na sličan način projektirao aerodromski hotel i konferencijski centar u Stockholmu čiji prozori tvore portrete prestolonasljednice Victorije, princeze Madeleine i princa Carl-Philipa (dovršen je 2010.). Kada je gradonačelnik Copenhagena Ritt Bjerregaard najavio da će izgraditi pet tisuća poticanih stanova, BIG je, lažnom poslušnošću, odmah isporučio projekt za svih pet tisuća stanova (projekt Kloverkarréen).⁰³ Projekt je ostao kao trajan podsjetnik na prvotno obećanje.

GLASINA/OGOVARANJE

James C. Scott detektira glasinu i ogovaranje kao jedan od glavnih oblika napada koji su na raspolaganju nemoćnima. Iako je glasina omiljeno sredstvo u svakom pa i najmanjem salonu, ono je također i praktična tehnika tržišta i vlada. Smicalica i *spin* su sirovine politike. Smicalica koja je pokušala pokazati da je globalno zagrijavanje smicalica uspješno je doprinijela da se odgodi politička podrška ekološkim politikama. Međutim, tu igru mogu igrati dvije strane. Dizajn je, na neki način, smicalica. On živo anticipira i materijalizira kulturne projekcije instrumentima koji se koriste u različitim oblicima uvjeravanja. Utopijsko i vizionarsko ponekad

⁰² James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts* (New Haven: Yale University Press, 1990), 139–40; Milan Kundera, *The Joke* (New York: Harper, 1992), 94–97.

⁰³ www.plot.dk; www.big.dk

sa sobom može donijeti umrtvljujuće pomirenje konsenzusa. Vi-
jesti koje nisu toliko rezolutne, ali se zato rasprostiru glasinama
mogle bi biti zaraznije kao dio igre povjeravanja u nastojanju da se
popularizira i kapitalizira promjena.

NASTROJENOST

Nastrojenošću koja je pohranjena u logici, uređenju i kemiji
globalnih prostora i mreža moguće je manipulirati za aktivističke
ciljeve. Primjerice, lako možemo procijeniti ponašanja i uređenja
moći koja proizlaze iz razgranate, hijerarhijske mreže ili čvorišne
organizacije. Jasna nam je otpornost ili slabost paralelno, a ne se-
rijski složene računalne mreže. Mogli bismo nešto naučiti od Gre-
goryja Batesona koji je ponašanje opisao u koordinatama arhitek-
ture grupnih interakcija i okupljanja. Bateson je detektirao simet-
rične lančane sljedove koji eskaliraju nasilje i rivalstvo, poput bi-
narnih podjela koje naše mišljenje ustrojavaju u argumentacijske
oblike sukoba. Detektirao je također asimetrične ili komplemen-
tarne organizacije u kojima su uloge dominacije i podvrgavanja jas-
ne. Naposljetku, detektirao je i recipročne organizacije u kojima
su mnogostruki odnosi toliko međusobno prepleteni i izbalansira-
ni da više nisu nužno proizvodili reagens nasilja. A nešto bismo mo-
gli naučiti i od Ervinga Goffmana koji je raspravljao o nastrojenos-
tima koja nastaju iz nakupljanja mnoštva tekstova i subtekstova
koje donosi svaki pojedinac ili skupina.

KOMIČNOST

Komičnost odavno čini tajno aktivističko oružje. Umjesto
da izaziva rovovsko rivalstvo, komičar zbunjuje, otupljuje nape-
tost i razoružava. Humor ruši uvriježene konstrukte, ali pritom
skida svoju krinku da bi ukazao i na vlastiti trik. Komedija razot-
kriva krutost i opasnost koje prate kako koncentracije moći, tako
i otpor suprotstavljen toj moći. Kultura arhitekture nije pretjera-
no uspješna u komičnom registru. To nije umjetnička forma koju
bi netko išao gledati ne bi li ga podučila kako proizvesti urnebes-
nost koja razoružava. Kontrakulturne postupke i parodiranja Art
Farma ili Archigramama valjalo bi uvrstiti među modele, a ne ironij-
ske postupke u postmodernoj maniri. Logopelago Erandi De Silve
satira je na *The World* – znamenitu otočku formaciju ispred Dubai-
ja – kreirajući sličnu otočku formaciju u obliku logotipa. Ali taj hu-
mor nije toliko razoružavajući koliko je to sâm *The World*, prena-
puhana izgradnja koja na neki način proizvodi kritiku same sebe.
Projekt *DustyRelief/B_mu* Françoise Roche intenzivira svoju moć
prelaskom u relacionalni, aktivni registar. Zgrada je projektirana
2002. za Bangkok (Tajland) kako bi elektrostatički privlačila pra-
šinu iz okolnog zagađenog zraka.⁰⁴ Postojana susretljiva spremnost
građevine da čisti svoj okoliš, kao i njeno polagano napredovanje
prema tome da postane gigantsko i ljupko pahuljasto klupko, ak-

04 <http://www.new-territories.com/roche2002bis.htm>

tivno je komično u vizualnom, vremenskom i kognitivnom pogledu. Njena kritika zagađenja kao nečega što postvaruje u pokušaju da ga izliječi ne može biti eksplicitnija. Ona svojim entuzijazmom budi empatičnu snalažljivost, a istodobno želi za čistim zrakom povezuje s bespomoćnom samodegradacijom namjesto krutim pijetizmom i stezanjem remena.

KRIVO NAVOĐENJE / OMETANJE

Mes enfants, ne smijete napasti stvari direktno, preslabi ste: ugledajte se na mene i pridite im iz nekog kuta... Pravite se mrtvi, izigravajte usnulog psa.

— Balzac, *Seljaci*

Aktivizam u formi otpora najčešće ide u paru s represivnom moći ne bi li konačno otkrio svoj identitet i ukazao na previđanu istinu. Međutim, zaobilazno i neizravno djelovanje drevno je taktičko sredstvo sukoba i ratovanja od Sun Tzua do Machiavellija. U *Imperiju* Hardt i Negri raspravljaju o čitavom nizu tehnika političke vještine, uključujući i odbijanje koje nalazimo kod likova kao što su Bartleby Hermana Melvillea ili Michael K. J. M. Coetzeeja, posebnu pažnju poklanjajući upravo Michaelu K. kao vrtlaru čije stalno kretanje oponaša bršljane koje želi uzgajati. Ta vitičasta sklonost ublažava opasan ulog koji leži u prkosnom odbijanju i uvećava njegove izgleda za uspjeh.⁰⁵ Možda je u našoj raspravi Melvilleov *Čovjek od povjerenja* bolja zamjena za Bartelbyja, budući da nudi višestruke narative i zaodjevene identitete kao sredstvo stjecanja moći i zbunjivanja nadležne vlasti. Arhitekt i urbanist često pokušavaju izravno napasti izvor nekog urbanog problema i izliječiti ga. Praksa ne oskudijeva iskazima o 'popravljanju' i premošćenju jaza oblikom, uređenjem i geometrijom, kao da te stvari proizvode neposredne učinke na kompleksne okolnosti urbanosti. Disciplina je neizvještena u posrednim zahvatima i neizravnim ili sistemskim učincima koji potencijalno mogu dovesti do silovitih obrata, ako ih se sagleda u relacionalnom registru. Kada London donese jednostavnu odluku da će urbanu gradnju zadržati unutar ograničenog područja, to ima čitav niz neizravnih i razgranatih učinaka. U svakom od arhitektovih mnogostrukih ustupaka korelacijski razmišljanje o programskim, kulturalnim i financijskim sistemima proizvodi neizravne prilagodbe ili navodi projekt na puteve koji su motivirani alternativnim političkim ciljevima. Obilježnost nastrojenošću, krivim navođenjem ili ometanjem, kao i komičnošću, često predstavlja ono što simetrične sukobe pomiče s mrtve točke i spušta ih na nižu razinu prema više uzajamnoj, otvorenoj arhitekturi odnosa.

⁰⁵ Hardt, Michael i Negri, Antonio. *Imperij* (Zagreb: Multimedijalni institut, 2003.), 174-176.

Globalno društvo je racionalizirani svijet, ali ne i svijet koji bismo mogli nazvati racionalnim.

— John W. Meyer, Gili S. Drori, Hoyku Hwang, *Globalization and Organization: World Society and Organizational Change*

Srodan s konceptom krivog navođenja mogao bi biti koncept besmislice i iracionalnosti. Drugi vrtlar kojeg bismo mogli uzeti u obzir u ovom postavu potencijalnih modela jest Chancey Gardiner iz romana *Being There* Jerzyja Kosinskog. On je istodobno komičar, čovjek od povjerenja i lijepa duša čiji mu besmisleni iskazi o rastu vrta ili neumitnosti sezona omogućuju da se susretne s predsjednikom SAD-a i drugim vodećim ljudima od nacionalnog značaja. Besmislica i namjerni izostanak nadovezivosti na prepoznatljive dogme političkih strana generiraju političku instrumentalnost. Studije Johna W. Meyera o organizacijama nastavljaju se na Batesonove, Goffmanove, Bourriaudove i Rancièreove studije proučavanjem afektivnih formi ponašanja i igranja uloga u kulturi. Organizacije svake vrste postavljaju kolektivne protokole koji predviđivo pokušavaju steći korist, vladati ili održati moć na neki drugi način. Te organizacije obično moraju iznaći racionalizirajuće formule koje kataliziraju evidencije, ali moraju razviti i tehnike kako predvidjeti evidencije koje proturječe tim formulacijama. One moraju iznaći načine “razdvajanja” proizvoljnih događaja od kontrolirajuće logike. Te racionalizirajuće formule, nastojeći ostati izometrične i intaktne, mogu stvoriti besmislena uvjerenja koja grupa slijepo slijedi. Primjerice, iracionalne aspiracije i fikcije rutinski pogone nastanak infrastrukturnih mreža kao nositelja simboličkog kapitala nacija i industrija. Sistem autocesta u SAD-u, projektiran na osnovu lažne logike prometa gustoće i brzine, može imati iracionalno djelovanje na javnu potrošnju za promet. Većina svjetskih organizacija koje razvijaju prostor optimiziraju formule, programe i privremena korištenja upravo na taj način, kvantificirajući pritom i promjenjive želje u iskustvenoj ekonomiji.

Ako je racionalizirana struktura najbolji prijenosnik iracionalnog sadržaja, onda znatna politička instrumentalna vrijednost leži u besmislenim porukama i sentimentima. Brojne naizgled monolitne ili zatvorene organizacije profitiraju zahvaljujući efemerosti želje. Čim neki totalitarni režim prigrli poruke turističkih fantazija, prodajnih scenarija ili produhovljenih golferskih zajednica, moći besmislice već su na djelu. Besmisao pogoduje situacijama u kojima bi inače postojala budna spremnost na antagonizirajuća gledišta ili rovovska pravovjerja koja su proizvela konflikt. Ta zajednička nekonzistentnost kontrolnih organizacija potencijalno je mek i plodan teritorij aktivizma.

Intelektualac kao gusar – nije to loš san.

— Peter Sloterdijk, *Kritika ciničkog uma*

Piratstvo je najčešće motivirano sebičnim porivima, bilo da je pirat obični kriminalac ili produžena ruka države. Piratstvo može pomagati kontroli autoreferentnih organizacija, a može i samo djelovati kao autoreferentna kontrola. Međutim, piratstvo je također često organizacijska forma koja svoj sebični postotak nalazi u djelovanju između organizacija, manipulirajući neusklađivošću njihovih pojedinačnih logika. Prema tome, produktivno piratstvo moglo bi značiti one poteze koji objavljuju i miksaju više informacija nego što ih nakupljaju i pridržavaju. Možda ima pomalo piratstva i u krivom navođenju i u varkama potrebnim da se kompaniju poput Wal-Marta uvjeri da bi trebala poticati zelene politike. Tako je eto Wal-Mart odlučio da korištenje dnevnog svjetla učinkovitije prodaje proizvode ili da će ih prodaja fluorescentnih žarulja svrstati na pravu stranu predviđanja rizika globalnog zatopljenja.⁰⁶ Pirat zna kako prevariti varalicu. Iz sebičnih pobuda on motivira druge da čine stvari iz sebičnih razloga. Daleko od toga da bi ga porazio ili uzbudio Behemot, pirat računa kako će njegove poteze pojačati veličina družine upravo kao što je klasični pirat devetnaestog stoljeća trebao ustanoviti koliko bi ljudi htjelo piti rum tijekom embarga. Koji god bili motivi, produktivnost lukavstava ili poduzetničkih poslova ne mjeri se u moralnim okvirima – prema određenju što jest dobro – već prema tome jesu li otvorili i obogatili protok informacija odnosno slomili okove informacijske tamnice koju nameće destruktivna kontrola.

NERAZUMNA INOVACIJA

Možda je jedna od najuspješnijih piratskih tehnika inovacija. Za izumitelje i poduzetnike često se drži da su nerazumni, isto kao što se praktično i teorijsko često drži oprečnim konceptima. Poduzetnici će biti uspješniji ako njihove inovacije teoretiziraju drugačije, praktičnije rješenje – ako renoviraju ono što se smatra praktičnim. One su dapače toliko praktične da razumiju i anticipiraju uspjehe neteoretiziranih događaja – priče koje se ne bi trebale dogoditi. One često nalaze plodan teritorij u izokretanju. Društveni poduzetnici poput Muhammada Yunusa, utemeljitelja Grameen Banke i izumitelja mikrokredita, ironično su oplodili kapital pomoću siromaštva. Arhitekti, unatoč svojoj bliskosti velikim investicijama koje definiraju političku i ekološku nastrojenost globalnog prostora, često nisu obučeni da bi svoju praksu organizirali poduzetnički, uz više moći da usmjere svoje projekte prema vlastitim političkim ciljevima.

⁰⁶ Više o tom prosvijetljenju, među brojnim referencama, možete saznati na: http://www.ci.seattle.wa.us/light/conserv/sustainability/studies/cv5_ss.htm; <http://www.savethebulbs.org/retail.html>; <http://www.majorskylights.com/school/walmart.php>

Poduzetnici razumiju moć multiplikatora – kako intervenirati u mreže tržišta epidemijskom diseminacijom predmeta i estetskih režima. Bivajući više od puke baze klijenata za prodaju ili za stil rukovođenja, multiplikatori čine mrežno okruženje unutar kojeg su smještene kompanije i globalne populacije s kojima komuniciraju. Multiplikator je zaraza ili klica na tržištu koja se eksponencijalno vezuje. Umjetnosti danas spremnije eksperimentiraju s mrežnim praksama, performansom i relacionalnom estetikom namjesto da se isključivo bave podukom kako cijeniti objekte pojedinačnog autorstva. Arhitektura je sazdana na ponovljivim komponentama i receptima – profesija je strukturirana tako da jedinstvene kreacije podržava kao izolirane ili kao planirane realizacije. Skupovi koje organiziraju drugi (primjerice, građevinska industrija) potencijalno su u horizontu arhitekta-aktivista koji poznaje moć tih sastavnih populacija da mijenjaju lokalizirana ili globalno distribuirana okruženja. Novi objekti prakse i poduzetništva, redefinirani u relacionalnom registru, odražavaju sposobnost mreže da amplificira strukturne promjene i manje pomake.

Arhitektura može pridonijeti nastanku mnogih krivih priča i ne-teoretiziranih događaja potrebnih da se odmijene uvriježeni oblici konfliktnog aktivizma i proširi polje djelovanja van institucionaliziranog (pa čak i zaštitničkog) političkog teritorija granica, poprišta i barikada. Ako ikone pravovjernosti, spletke ili sukoba često eskaliraju napetosti, mogu li domišljatosti alternativnog projektiranja odvratiti od njih? Možemo li onkraj simetričnih sukobljenosti otpora s njihovom političkom pozadinom nazrijeti disenzus koji je manje samozadovoljan, manje automatizirano opozicijski, ali učinkovitiji (i lukaviji)? Dapače, nakon što je dugo vremena sebe isključivala iz službenih političkih kanala ne bi li izbjegla odgovornost, arhitektura kao vandržavno umijeće, našla se neočekivano u posljedicama bremenitoj poziciji, gdje manipulira kodove protoka i otpora u sve moćnijim skrivenim kanalima prostornih infrastrukturna diljem svijeta.*

preveo s engleskog Tomislav Medak

SVJETSKA POVELJA O PRAVU NA GRAD

**SOCIJALNI FORUM DVAJU
AMERIKA**

[QUITO, SRPANJ 2004]

SVJETSKI URBANI FORUM

[BARCELONA, RUJAN 2004]

S ulaskom u novi milenij polovica stanovništva u svijetu živi u gradovima, a očekuje se da će do 2005. godine stupanj urbanizacije dosegnuti 65 posto. Gradovi potencijalno predstavljaju područja koja obiluju bogatstvima, kao i ekonomskim, okolišnim, političkim i kulturalnim raznolikostima. Urbani stil života utječe na način na koji uspostavljamo veze s ostalim ljudima i područjem na kojem žive.

Međutim, nasuprot tom potencijalu, u razvojnim programima koji se trenutno provode u većini gradova Trećega svijeta, fokus se nalazi samo na koncentriranju bogatstva, moći i ubrzanim urbanizacijskim procesima koji doprinose uništenju okoliša i privatizaciji javnog prostora što dovodi do društvene i fizičke segregacije.

Većina gradova još je daleko od toga da ponudi ravnomjerne uvjete i mogućnosti stanovnicima koji u njima žive. Velik postotak urbane populacije lišen je zadovoljenja svojih osnovnih potreba ili su one ograničene zbog njihovih ekonomskih, socijalnih, kulturnih ili etičkih karakteristika, ili pak zbog pripadnosti određenom spolu ili životnoj dobi. To pogoduje nastanku karakterističnih društvenih pokreta koji se bore za urbana prava, iako su oni često raspršeni i nesposobni iznjedrili znakovitu promjenu unutar postojećih razvojnih modela.

Suočeni s takvim stanjem stvari, skupine civilnog društva koje su ostale u međusobnom kontaktu još od prvog Svjetskog socijalnog foruma 2001. godine, analizirale su i razmotrile ovaj problem, te preuzele na sebe izazov zagovaranja održivog modela urbanog društva i životnih stilova zasnovanog na temeljnim načelima solidarnosti, slobode, jednakosti, dostojanstva i društvene pravednosti. Temeljni aspekt ovog modela postat će poštovanje različitih urbanih kultura i ravnoteža između urbanog i ruralnog okoliša.

Još od prvog Svjetskog socijalnog foruma održanog u Porto Alegreu u Brazilu 2001. godine, razni društveni pokreti, nevladine organizacije, profesionalne udruge, forumi te državne i međunarodne mreže koje se u obliku društvenih nastojanja bore za to da gradovi budu demokratskiji, pravedniji, humaniji i bolje održivi, sastavili su Svjetsku povelju u kojoj su opisani zadaci i mjere koje trebaju poduzeti civilno društvo, lokalne vlasti i nacionalne vlade te međunarodne organizacije koje bi jamčile da će život stanovnika grada biti dostojanstven.

Povelja o Pravu na grad predstavlja oruđe čija je svrha doprinijeti urbanim nastojanjima i pomoći u procesu prepoznavanja prava na grad kao sastavnog dijela međunarodnog sustava ljudskih prava. Središnji element tog prava je pravedno i nepristrano uživanje u dobrobitima grada kad je riječ o načelima održivosti i društvene pravednosti. To pravo treba shvatiti kao kolektivno pravo svih

stanovnika grada, napose onih ugroženih i zapostavljenih, potvrđujući legitimnost djelovanja i organiziranja u skladu s njihovom uporabom i običajima da bi se ostvarilo cjelovito provođenje prava na adekvatni životni standard.

Pozivamo sve ljude, organizacije civilnog društva, lokalne i nacionalne vlade i međunarodne organizacije da sudjeluju u ovom projektu na lokalnoj, nacionalnoj, regionalnoj i globalnoj razini, te da doprinesu uspostavljanju, širenju i provođenju Svjetske povelje o Pravu na grad kao paradigmi novog milenija koja pokazuje da je bolji svijet moguć.

OPĆI PLAN

ČLANAK 1 PRAVO NA GRAD

1. Svatko ima pravo na grad bez diskriminacije na spolnoj, dobnoj, rasnoj, etničkoj, političkoj i religijskoj osnovi i pravo na očuvanje kulturne memorije i identiteta, u skladu s načelima i normama koje su ovdje navedene.
2. Grad predstavlja kulturalno bogatstvo i raznolik kulturalni prostor koji pripada svim stanovnicima.
3. Gradovi, zajedno s nacionalnim državama, preuzimaju odgovornost i obavezu usvajanja mjera za njihovo maksimalno povećanje u skladu s raspoloživim sredstvima, te poduzimaju sve potrebne korake, napose kad je riječ o pravnim mjerama, da bi postepeno u cijelosti bilo moguće uživanje univerzalnih ekonomskih, društvenih, kulturnih prava i prava na okoliš, bez da u bilo kojem obliku smanjuju minimalni sadržaj tih prava.
4. U svrhu ove Povelje, oznaka "grad" dodjeljuje se svakom gradu, selu, naselju, metropoli, lokalitetu, predgrađu, naseobini ili srodnim mjestima koja su institucionalno organizirana kao lokalne zajednice općinske ili središnje vlasti neovisno o tome jesu li urbana, ruralna ili polu-urbana.
5. U svrhu ove Povelje, **građanima** se nazivaju sve osobe koje trajno ili povremeno žive u gradu.

ČLANAK 2 NAČELA PRAVA NA GRAD

1. **DEMOKRATSKO UPRAVLJANJE GRADOM.** Svi građani imaju pravo na izravno ili posredovano sudjelovanje u nadziranju, planiranju i vladanju gradom da bi se povećala transparentnost, učinkovitost i autonomija lokalne javne uprave i društvenih organizacija. Svi građani imaju pravo sudjelovati u planiranju, poslovanju, nadzoru, upravljanju, obnovi i poboljšanju gradova.
2. **DRUŠTVENA FUNKCIJA GRADA.** Grad ima svoju društvenu funkciju ukoliko on svim ljudima može jamčiti cjelovito uživanje prava u kontekstu ekonomije, kulture i resursa, kao i ukoliko se urbani projekti i uloženi kapital implementiraju na dobrobit građana, vodeći računa o kriterijima pravedne raspodjele i u skladu s kulturnom i ekološkom održivošću; dakle, o dobrobiti svih građana u suglasju s prirodom, kako za sadašnje, tako i za buduće generacije.

3. **DRUŠTVENA FUNKCIJA VLASNIŠTVA.**

- a. Javni i privatni prostori i vlasništva koja pripadaju gradu i njegovim građanima moraju se koristiti na način da na prvo mjesto stavljaju društveni, kulturni interes kao i očuvanje okoliša. Svi građani moraju biti ravnopravni vlasnici urbanog područja na temelju demokratskih parametara, na idealima društvene pravednosti i pod uvjetima održivog razvoja okoliša. U oblikovanju i implementaciji javnih politika nužno je zagovarati društveno pravedno korištenje urbanog prostora i zemlje, vodeći računa o sigurnosti te jednakosti spolova i upravljanja okolišem.
- b. U oblikovanju i implementaciji urbane politike društveni i kulturni interes mora imati prednost nad individualnim pravom vlasništva.
- c. Svi građani imaju pravo sudjelovanja u procesima povećanja zemljišne vrijednosti javnim ulaganjem u urbana područja koja su u cijelosti zaposjeli privatni vlasnici bez povratne reakcije ili aktivnosti koja je poduzeta u smjeru njihova vlasništva.

4. **CJELOVITO OSTVARIVANJE GRAĐANSKIH PRAVA.** Gradovi bi trebali biti mjesta ostvarivanja svih ljudskih prava i temeljnih sloboda koje jamče dostojanstvo i zajedničku dobrobit svim ljudima, kako u jednakosti i pravednosti tako i u cjelovitom poštivanju društvenog stvaranja prebivališta. Svatko ima pravo u gradu pronaći nužne preduvjete za vlastiti politički, ekonomski, društveni i prirodni razvoj prihvaćajući obavezu solidarnosti.

5. **JEDNAKOST I UKIDANJE DISKRIMINACIJE.** Prava uspostavljena u ovoj Povelji bit će zajamčena svim osobama koje trajno ili privremeno žive u gradovima bez ikakvog oblika diskriminacije zasnovane na dobi, spolu, seksualnoj orijentaciji, jeziku, religiji, stavovima, rasnom ili etničkom porijeklu, dohotku, državljanstvu ili promjeni boravišta. Gradovi se obvezuju implementirati javnu politiku koja bi omogućila jednake mogućnosti ženama u gradovima u skladu s CEDAW-om te skupovima o okolišu (Rio, 1992), ženama (Peking, 1995) i boravištu II (Istanbul, 1996). Gradovi se obvezuju iskoristiti resurse koji se nalaze u budžetu vlade da bi primijenili ovu politiku i uspostavili instrumente i pokazatelje kojima bi se moglo nadgledati ispunjavanje ovih ciljeva.

6. **POSEBNA ZAŠTITA UGROŽENIH OSOBA I SKUPINA.** Posebno ugrožene skupine i pojedinci imaju pravo na posebne mjere zaštite i cjelovitosti kojima bi se mogle zadovoljiti osnovne potrebe i boriti protiv diskriminacije. U svrhu ove Povelje, ugroženim ljudima nazivamo osobe i skupine koje se nalaze u stanju siromaštva, zdravstvenog i

prirodnog rizika, žrtve nasilja, hendikepirane ljude, migrante, izbjeglice i sve ostale skupine koje se u stvarnoj situaciji u gradovima nalaze deprivilegirani u odnosu na ostale stanovnike. Unutar ove skupine posebna pažnja mora se pridati starijim osobama, ženama, i djeci.

Konkretnim djelovanjem u korist ugroženih skupina, gradovi bi trebali ukloniti ekonomske i društvene prepreke koje u stvarnosti ograničavaju slobodu i jednakost građana, ometaju cjelovit ljudski razvitak i učinkovito političko, ekonomsko, kulturno i društveno sudjelovanje u gradu.

7. **DRUŠTVENA ODGOVORNOST PRIVATNOG SEKTORA.** Gradovi se moraju pobrinuti da privatni ekonomski akteri sudjeluju u društvenim programima i ekonomskim mjerama u svrhu razvoja solidarnosti i jednakosti među stanovnicima.
8. **OSNAŽIVANJE EKONOMSKE SOLIDARNOSTI I PROVOĐENJE NAPREDNE POLITIKE.** Gradovi moraju zagovarati i jamčiti ekonomsku politiku i programe zasnovane na solidarnosti.

PRAVA U KONTEKSTU UPRAVLJANJA GRADOVIMA

ČLANAK 3

ODRŽIV I PRAVEDAN URBANI RAZVOJ

1. Gradovi se obvezuju uz sudjelovanje svih građana sastaviti planove urbanog razvoja i okoliša, reguliranja i upravljanja koje bi bilo u stanju jamčiti ravnotežu između urbanog razvoja i zaštite okoliša te kulturne, povijesne, arhitektonske i umjetničke baštine, kao i sprečavanje segregacije i teritorijalne isključenosti. Gradovi moraju na prvo mjesto staviti društvenu ulogu obitavališta i razmatranje društvene funkcije grada i privatnog vlasništva. Da bi se to ostvarilo, gradovi moraju poduzeti mjere prilagođavanja urbanom razvoju, napose kad je riječ o obnovi nesigurnih ili marginaliziranih naselja da bi stvorili integriranu i pravičnu gradsku cjelinu.
2. Planiranje, kao i odjeliti programi i projekti za područja u gradovima moraju uzeti u obzir sigurnost u gradu.
3. Gradovi moraju poduzeti mjere koje bi jamčile da će administrativno uspostavljanje javnih službi biti što je bliže moguće stanovništvu te da će građani sudjelovati u njihovom upravljanju i kontroli nad njima. Javnim službama mora se dodijeliti pravni status javnog dobra i moraju biti zaštićene od privatizacije.
4. Gradovi moraju uspostaviti sustave društvene kontrole urbanih usluga koje nude javni ili privatni sektor, napose u odnosu na kvalitetu tih usluga i njihovu cijenu.

ČLANAK 4

SUDJELOVANJE U OBLIKOVANJU GRADSKOG BUDŽETA

1. Gradovi moraju uzeti u obzir zagovaranje prava na grad u skladu s definicijama iz ovog poglavlja da bi raspolagali javnim resursima.
2. Gradovi se obvezuju zajamčiti izravno i deliberativno sudjelovanje u politikama donošenja odluka i budžeta, kako unutar institucionalnih sfera otvorenih svim građanima i organizacijama zajednice, tako i unutar sektora ili teritorijalnih vijeća i komisija.

TRANSPARENTNOST UPRAVLJANJA GRADOM

1. Da bi se očuvalo načelo administrativne transparentnosti, gradovi moraju poduzeti mjere organiziranja administrativne strukture na taj način da građani na učinkovit način mogu nadzirati odgovoran posao kojeg obavljaju državni službenici i vlada. Na isti način i lokalne vlasti moraju biti transparentne u svojem djelovanju spram viših organa vlasti tako da ovaj nadzor demokratskog upravljanja bude cjelovit.
2. U skladu s temeljnim načelima vlastitog individualnog pravnog statusa, gradovi moraju oblikovati i primijeniti koordiniranu i učinkovitu politiku usmjerenu protiv korupcije koja zagovara sudjelovanje društva i odražava načela vladavine zakona, prikladnog upravljanja javnim poslovima i dobrima, javnim integritetom, transparentnošću i obvezom polaganja računa.

ČLANAK 6

PRAVO NA INFORMIRANJE JAVNOSTI

1. Svatko ima pravo zahtijevati i dobiti cjelovitu, točnu, adekvatnu i pravodobnu informaciju od bilo kojeg odjela gradske uprave ili od pravnih ili sudskih tijela koja se odnosi na njihove vlastite administrativne ili financijske aktivnosti ili one koje se odnose na kompanije i privatna ili mješovita udruženja koja su ugovorno vezana za pružanje javnih usluga.
2. Zaposlenici gradske uprave ili privatnog sektora koji od građana zaprime zahtjev za nekom informacijom dužni su je pružiti, ukoliko se ona odnosi na njihovo područje u kojem su stručnjaci i ukoliko je informaciju u tom trenutku moguće dati. Jedino ograničenje pristupu javnim informacijama odnosi se na ono koje nameće pravo na privatnost osoba koje su u to uključene.
3. Gradovi moraju poduzeti mjere kako bi se zajamčila mogućnost postojanja takvih procedura ili mehanizama na temelju kojih bi svatko mogao imati pristup stvarnim i transparentnim javnim informacijama. U tu svrhu oni moraju omogućiti pristup svim slojevima stanovništva i pružiti upute korištenja informacijske tehnologije i pojasniti kako se može pristupiti podacima koji se periodički obnavljaju.

GRAĐANSKA I POLITIČKA PRAVA GRADA

ČLANAK 7

SLOBODA I INTEGRITET

Svatko ima pravo na slobodu te fizički i duhovni integritet. Gradovi moraju jamčiti da će osigurati zaštitu tako da ni pojedinci niti bilo koja institucija ne prekrši ova prava.

ČLANAK 8

POLITIČKO SUDJELOVANJE

1. U skladu sa zakonima koji reguliraju ostvarivanje građanskih prava, svi građani imaju pravo sudjelovati u lokalnom političkom životu u obliku demokratskog izbora lokalnih predstavnika te u svim odlukama koje utječu na lokalnu politiku koja se odnosi na grad, uključujući urbano planiranje, razvoj, upravljanje, obnovu i poboljšanje kvalitete života u četvrtima.
2. Gradovi moraju jamčiti pravo na slobodno i demokratsko biranje lokalnih predstavnika, provođenje plebiscita i inicijativa javnog zakonodavstva te slobodan i ravnopravan pristup raspravama i javnim debatama.
3. Gradovi moraju provesti konkretne akcije u vezi kvota za predstavljanje i političko sudjelovanje žena i manjima u svim lokalnim izbornim tijelima i u definiranju vlastite javne politike.

ČLANAK 9

PRAVO NA UDRUŽIVANJE, VIJEĆANJE, IZRAŽAVANJE I DEMOKRATSKO KORIŠTENJE URBANOG JAVNOG PROSTORA

Svatko ima pravo na udruživanje, vijećanje i izražavanje mišljenja. Gradovi moraju omogućiti da javni prostori budu otvoreni za susrete i neformalna okupljanja.

ČLANAK 10

PRAVO NA PRAVEDNOST

1. Gradovi potpisnici ove povelje poduzet će korake potrebne za poboljšanje prava pristupa svim osobama na pravedno suđenje.

2. Gradovi potpisnici ove povelje podržavaju rješavanje građanskih, kriminalnih, administrativnih i radnih sporova provođenjem mjera javne nagodbe, posredovanja i prilagodbe.
3. Gradovi moraju jamčiti pristup pravosudnom sustavu uspostavljanjem posebne politike blagonaklonog postupanja sa siromašnim društvenim skupinama i ojačavanjem sustava slobodne javne pravne pomoći.

ČLANAK 11

PRAVO NA JAVNU SIGURNOST I
KOEgzISTENCIJU ZASNOVANU NA MIRU,
SOLIDARNOSTI I MULTIKULTURALIZMU

1. Gradovi se obvezuju stvoriti uvjete javne sigurnosti, miroljubive koegzistencije, kolektivnog razvoja i prakse solidarnosti. Da bi se postigao taj cilj, grad ima zajamčeno potpuno pravo poštovanja različitosti i očuvanja memorije i kulturalnog identiteta svih građana bez diskriminacije.
2. Temeljna načela snaga sigurnosti prije svega se odnose na poštovanje i zaštitu prava građana. Grad jamči da će snage sigurnosti kojima upravlja, svoju silu upotrijebiti isključivo u skladu s pravnim odredbama i demokratskom kontrolom.
3. Gradovi jamče sudjelovanje svih građana u nadzoru i vrednovanju sigurnosnih snaga.

EKONOMSKA, DRUŠTVENA, KULTURNA I PRAVA NA OKOLIŠ GRAĐANA

ČLANAK 12

PRISTUP LOKALNIM I URBANIM JAVNIM USLUGAMA I NJIHOVIM ZALIHAMA

1. Gradovi svim građanima moraju jamčiti pravo na pristup zalihama pitke vode, električnoj energiji, rasvjeti i grijanju, zdravstvenoj skrbi, školama, odlagalištima otpada, sanitarnim uređajima, telekomunikacijama, dijeleći tu obvezu s drugim privatnim ili javnim sektorima u skladu s pravnim regulativama svake pojedine zemlje.
2. Gradovi moraju poduzeti mjere kojima će jamčiti da javne službe, čak i ako su privatizirane prije potpisivanja ove povelje, naplaćuju svoje usluge po cijenama socijalno prihvatljivima obiteljima koje imaju niske dohotke i nezaposlenima, te da će se te mjere adekvatno primjenjivati.

ČLANAK 13

PRAVO NA PRIJEVOZ I JAVNU MOBILNOST

1. Gradovi jamče pravo na gradsku mobilnost i kretanje sustavom javnog prijevoza koji mora biti primjeren i cjenovno prihvatljiv svim građanima. Gradovi moraju zagovarati uspostavljanje sustava javnog prijevoza koji je dostupan svima u skladu s odgovarajućim gradskim i međugradskim voznim redom i u skladu s različitim potrebama okoliša i društva (spol, dob i hendikepiranost). Gradovi također moraju poticati korištenje prijevoznih sredstava koja ne zagađuju okoliš i omogućiti trajno ili povremeno zatvaranje prometa i otvaranje pješačke zone u određeno doba dana.
2. Gradovi moraju zagovarati uklanjanje strukturnih prepreka i postavljanje opreme nužne za olakšavanje kretanja i prometa, kao i prilagodbu svih javnih zgrada (ili onih koje su u javnoj uporabi), radnih mjesta i prostora za evakuaciju kako bi ih lakše mogle koristiti hendikepirane osobe.

1. U onoj mjeri u kojoj su to u mogućnosti učiniti, gradovi moraju omogućiti i zajamčiti svim građanima pravo na dom koji je cjenovno usklađen s njihovim primanjima; dom mora biti nastanjiv, izgrađen na pristupačnoj i prikladnoj lokaciji i prilagođen kulturnim karakteristikama njegovih stanara.
2. Gradovi moraju svim građanima omogućiti prikladnu ponudu stambenog prostora i pripadajuće opreme i usluge, te siromašnijim obiteljima jamčiti mogućnost stjecanja vlastitog stambenog prostora, kao i omogućavanja pružanja pomoći starijim osobama i djeci.
3. Gradovi moraju jamčiti ugroženim skupinama i beskućnicima da će prvi imati korist od stambenih zakona i programa. Oni također moraju pružiti potporu i kreditne programe za kupnju zemlje ili nekretnine u gradu, reguliranje prava na vlasništvo nad zemljom i poboljšanje života u nesigurnim četvrtima i bespravno sagrađenim objektima.
4. Gradovi moraju u dokumente uključiti sve žene koje primaju gradsku pomoć i koje, neovisno o njihovoj građanskom statusu, posjeduju dokumente o vlasništvu i posredništvu zemlje ili dobara koja su regulirana ili registrirana u sklopu javnih programa dodjele zemljišta ili stambenog objekta.
5. Svi beskućnici, bez obzira radi li se o pojedincima ili obiteljima, imaju pravo na trenutno sklonište kojim se od strane gradskih vlasti dodjeljuje prikladan, dostatan i neovisan životni prostor. Hosteli, utočišta i smještaji koji nude noćenje i doručak mogu se koristiti kao privremeno i korisno rješenje, ali zato ne lišavaju vlast odgovornosti da pronađe trajno rješenje za njihov smještaj.
6. Svatko ima pravo na sigurnost boravka u nekretnini u kontekstu pravne regulative koja jamči pravo na zaštitu protiv deložacije, eksproprijacije i prinudnog ili proizvoljnog iseljenja.
7. Gradovi moraju omesti špekulacije trgovanja nekretninama stvaranjem urbanih kriterija i regulative za ravnomjernu i pravednu distribuciju troškova i dobiti koje stvara proces urbanizacije u skladu s prilagodbom ekonomskih, poreznih i financijskih javnih instrumenata u svrhu i ciljeve urbanoga razvoja.
8. Gradovi moraju zagovarati prikladnu legislativu i uspostaviti mehanizme i sankcije osmišljene da bi se u cijelosti iskoristilo korištenje javnim zemljištem te javnim i privatnim zgradama koje se ne koriste, loše koriste ili su pak prazne, da bi se osiguralo ispunjavanje društvene funkcije vlasništva.

9. Gradovi moraju vlasnike stanarskog prava zaštititi od proizvoljne deložacije, a stanare od lihvarjenja reguliranjem najamnine nekretnine u skladu s Općom primjedbom br.7 Povjerenstva UN-a za ekonomska, društvena i kulturna prava.
10. Ovaj članak mora se primijeniti na sve osobe, uključujući i (ali ne ograničavajući se samo na njih) obitelji, stanare bez stanarskih prava, beskućnike i one čiji su stambeni uvjeti podložni promjeni, poput nomada, putnika i Roma.
11. Gradovi moraju pružiti utočište i dom ženama koje su žrtve obiteljskog nasilja.

ČLANAK 15

PRAVO NA OBRAZOVANJE

1. Svatko ima pravo na obrazovanje. Gradovi i nacionalne države zajedno su odgovorne za omogućavanje pristupa osnovnom obrazovanju djevojčicama i dječacima i mladim ljudima školske dobi, te za poticanje obrazovanja odraslih. Zajedno s ostalim razinama vlasti, oni također moraju provesti u djelo politiku visokog obrazovanja ugroženih grupa.
2. Gradovi moraju svih ljudima pružiti prostor za obrazovanje i kulturu te obrazovne centre, u multikulturalnom kontekstu i na društveno kohezivan način.
3. Gradovi moraju zagovarati poboljšanje kvalitete građanskog života omogućavajući izgradnju vještina i obrazovanja usredotočenog na borbu protiv seksizma, rasizma, ksenofobije i diskriminacije, te implementiranjem načela dobrosusjedskih odnosa, očuvanja okoliša, sudjelovanja u kulturi mira i njenom kultiviranju.

ČLANAK 16

PRAVO NA RAD

1. Gradovi i nacionalne države moraju u što većoj mjeri nastojati osigurati punu zaposlenost u gradu. U tu svrhu moraju zagovarati nadogradnju i proširivanje znanja radnika trajnom edukacijom i razvojem vještina.
2. Gradovi moraju stvoriti uvjete u kojima će djeca bezbrižno provesti svoje djetinjstvo i boriti se protiv iskorištavanja dječje radne snage.
3. U suradnji s javnom upravom i kompanijama, gradovi moraju razviti mehanizme osiguranja jednakih mogućnosti za pošljavanje svim radnicima bez diskriminacije.
4. Gradovi moraju zagovarati jednake uvjete za žene koje traže posao osiguravanjem dnevnog boravka za djecu i drugim uslugama, a za hendikepirane postaviti primjerenu i prikladnu opremu za svladavanje gradskih prepreka. Da bi se po-

boljšali radni uvjeti, gradovi moraju pokrenuti programe za poboljšanje života u objektima koje koriste žene i ugrožene grupe kao svoje radno mjesto.

5. Gradovi moraju zagovarati integriranje malog poduzetništva koje vode ljudi s malim primanjima ili nezaposleni, sprečavajući njihovo propadanje i omogućavajući im prikladan prostor i zakonski okvir sve dok takvi radnici ne budu integrirani u tržišnu urbanu ekonomiju.

ČLANAK 17

PRAVO NA KULTURU I SLOBODNO VRIJEME

1. Svatko ima pravo na kulturu u svim njenim oblicima, manifestacijama i modalitetima.
2. U suradnji s kulturnim udrugama i privatnim sektorom, gradovi moraju zagovarati razvoj urbanog kulturnog života poštujući njegovu raznolikost.
3. Gradovi moraju prikladne javne prostore učiniti dostupnima za igre i kulturne aktivnosti pod jednakim uvjetima za sve.
4. U suradnji s drugim nacionalnim državama, gradovi su odgovorni za pružanje podrške u aktivnom bavljenju sportom i izgradnju potrebnih sportskih stadiona i sličnih mjesta za cjelokupno stanovništvo.

ČLANAK 18

PRAVO NA ZDRAVSTVO

1. Gradovi moraju surađivati s vladom kad je riječ o promi- ranju fizičkog i mentalnog zdravlja svih svojih stanovnika na način prikladnih ekonomskih, kulturnih, društvenih i urbanih akcija.
2. Gradovi i vlada zajedno na sebe preuzimaju odgovornost za pravo na pristup javnim službama u svrhu prevencije epide- mije i liječničke skrbi za sve.
3. Gradovi moraju usvojiti posebne mjere kojima se ugroženim skupinama i marginaliziranim grupama omogućava pristup javnim službama u svrhu sprečavanja bolesti i dobivanja me- dicinske njege.
4. Gradovi moraju surađivati s vladom na nacionalnoj razini ustupajući nužne lijekove u skladu s regulativom donese- nom u Programu djelovanja o nužnim lijekovima Svjetske zdravstvene organizacije, kao i za cijepljenje protiv glavnih zaraznih bolesti koje pogađaju zajednicu.

1. Gradovi se obvezuju na usvajanje mjera protiv ilegalnog zaposjedanja teritorija i/ili zaštite zaštićenih područja i protiv zagađenja, uključujući i štednju energije, upravljanje i iskorištavanje otpada, recikliranje i obnovu riječnih tokova da bi se proširile i zaštitile zelene površine.
2. Gradovi se obavezuju poštovati svoju prirodnu, arhitektonsku, kulturnu i umjetničku baštinu i promovirati obnovu i revitalizaciju degradiranih urbanih područja i transportnih sredstava.

ZAKLJUČNI PLANOVI

ČLANAK 20

MJERE ZA PROVOĐENJE PRAVA NA GRAD

1. Gradovi potpisnici ove povelje na primjeren će način odmah poduzeti sve potrebne mjere i korake da bi se ostvarilo Pravo na grad za sve, kako je izneseno u ovom dokumentu. Gradovi jamče da će u procesu pravne revizije sudjelovati građani i udruge civilnog društva. Gradovi se obvezuju maksimalno iskoristiti svoje resurse pri ispunjavanju pravnih obveza upisanih u ovoj Povelji.
2. Gradovi moraju omogućiti obrazovanje o ljudskim pravima svim zaposlenicima uključenim u provedbu Prava na grad, kao i pripadajuće obaveze. Posebno je potrebno obrazovati one državne službenike u javnoj upravi čije provođenje politike na bilo koji način utječe na cjelovito ostvarivanje Prava na grad.
3. Gradovi moraju zagovarati podučavanje o načelima Prava na grad u školama i na sveučilištima te u masovnim medijima.
4. Građani moraju redovito nadgledati i evaluirati stupanj do kojeg se u cjelini ova prava poštuju.
5. Gradovi moraju uspostaviti sustave nadzora i nadgledanja provođenja spomenutih politika urbanog razvoja i društvenog uključivanja. Potrebno je uspostaviti učinkovit sustav indikatora za nadgledanje i evaluaciju prava na grad, a on mora biti primjenjiv na sve gradove da bi se potvrdilo ostvarenje obveza iz ove povelje.

ČLANAK 21

KRŠENJE PRAVA NA GRAD

1. Kršenje Prava na grad sastoji se od neizvršavanja svega onog što je potrebno učiniti i izvršavanja onog što ne treba napraviti, a koje poduzimaju pravne, administrativne i sudbene institucije i/ili društvene prakse koje rezultiraju opstrukcijom, odbijanjem, otežavanjem ili onemogućavanjem ovih točaka:
 - ostvarivanje prava uključenih u ovu Povelju;
 - sudjelovanje stanovnika, društvenih grupa i građana u urbanom planiranju ili sudjelovanje u provedbi odluka i prioriteta definiranih u participativnim procesima od kojih se sastoji život u gradu;
 - ispunjavanje preuzetih obaveza i prioriteta definiranih u sklopu participativnog procesa urbanog upravljanja;

- održavanja kulturalnih identiteta, metoda miroljubive koezistencije, društvenog značenja doma, kao i oblika manifestacije, organizacije i djelovanja društvenih grupa ili udruga građana, napose ugroženih grupa i zapostavljenih, zasnovanih na njihovim ponašanjima ili običajima.
- 2. Izvršavanje i/ili neizvršavanje ovisi o administrativnom sektoru tijekom procesa provođenja projekata, programa ili planova; unutar pravne sfere donošenjem zakona, nadzorom nad javnim sredstvima ili javnim politikama; ili pak u sudbenoj sferi donošenjem presuda ili rješenja za javne sukobe koji se odnose na teme od urbanog značaja.

ČLANAK 22

PROVEDIVOST PRAVA NA GRAD

Svatko ima pravo na učinkovitu i potpunu administrativnu i pravnu zaštitu i pomoć u kontekstu prava navedenih u ovoj povelji, uključujući i pravo da ne iskoristi ta prava.

ČLANAK 23

OBAVEZE KOJE PROIZLAZE IZ PRAVA NA GRAD

I MREŽE I DRUŠTVENE ORGANIZACIJE OBVEZUJU SE DA ĆE:

1. Širiti ovu povelju i ojačati njeno međunarodno artikuliranje putem Prava na grad u kontekstu Svjetskog socijalnog foruma, na konferencijama i međunarodnim forumima u cilju osnaživanja društvenih pokreta i mreža nevladinih organizacija te za izgradnju dostojanstvenog života u gradovima.
2. Izgraditi platformu provedivosti Prava na grad, zabilježiti i dalje širiti lokalna i nacionalna iskustva koja smjeraju na ostvarivanje ovih prava.
3. Predstaviti ovu Povelju o pravu na grad različitim organizacijama i tijelima Ujedinjenih nacija i Regionalnih ljudskih prava, započeti proces priznavanja prava na grad kao međunarodnog ljudskog prava.

II LOKALNE I NACIONALNE VLASTI OBVEZUJU SE DA ĆE:

1. Proizvesti i zagovarati institucionalni okvir priznavanja i zaštite Prava na grad, poput oblikovanja hitnih planova djelovanja usmjerenog prema održivom razvoju gradova, u suglasju s načelima upisanim u ovu Povelju;
2. Izgraditi platforme udruživanja s cjelovitim sudjelovanjem civilnoga društva sa svrhom zagovaranja održivog razvoja u gradovima;

3. Zagovarati ratifikaciju i primjenjivanje temeljnih ljudskih prava i ostalih međunarodnih instrumenata koji će doprinijeti ostvarenju Prava na grad.

III MEĐUNARODNE ORGANIZACIJE OBVEZUJU SE DA ĆE:

1. Poduzeti korake stimuliranja, osvješćivanja i podrške vladi činom zagovaranja kampanja, seminara i konferencija, te pružiti pomoć stručnim publikacijama koje naglašavaju privrženost načelima iznesenim u ovoj Povelji;
2. Nadgledati i zagovarati primjenu temeljnih ljudskih prava i ostalih međunarodnih instrumenata koji će doprinijeti ostvarivanju Prava na grad;
3. Otvoriti prostor za sudjelovanje savjetodavnim i izvršnim tijelima Ujedinjenih nacija koja pružaju pomoć pri pokretanju rasprave o ovoj inicijativi.

preveo s engleskog **Tonči Valentić**

(GRAI)

(GRAI) I

(GRAI)

MARKO SANČANIN

**KAPITULACIJA
ZAGREBAČKOG
URBANIZMA**

rad gradi Grad je radionica i dokumentacijsko-istraživački projekt. Svojevrsnom kritičkom rekapitulacijom nekih poznatih činjenica o zagrebačkom urbanizmu

želimo pokazati kako su interpretacije ovih činjenica u stručnim, kulturnim i političkim krugovima često bespotrebno netočne. Nepotrebno je prošlost zagrebačkog urbanizma i participacije građana slaviti kao nedovršeno remek djelo. Ipak, smatramo kako je zagrebački urbanizam u periodu socijalizma došao na prag vrlo zanimljivih postavki koje su bile spoj autentičnih iskustava i originalnih teorijskih zamisli. Također ne priznajemo nemoć da se današnji Zagreb zamišlja bez projekcija društvenog ugovora između svih aktera urbanog razvoja. Urbanizam je uvijek plan iza kojega stoji ekonomska i politička imaginacija. Plan se ne smije svesti na izdavanje lokacijskih dozvola!

Bavljenjem zagrebačkim aktualnim planerskim tendencijama, pokušali smo razlikovati kvalitetno planiranje od osrednjeg razvoja. Dok Generalni urbanistički plan predstavlja teritorijalnu strukturu, planiranje usmjeruje urbani rast i daje mu smisao. U tom je pogledu planiranje u socijalizmu uvijek imalo određeni stupanj cjelovitosti, odnosno ideju o tom što bi grad trebao biti. U posljednjih 150 godina Zagreb je doživio dva pristupa planiranju koja su pokazala različito razumijevanje upravljanja razvojem grada. Socijalistički pristup bio je sveobuhvatan u svom integritetu, dajući cjelovitu viziju grada, dok je aktualni pristup više temeljen na strateškim žarišnim točkama razvoja koje mogu bolje koegzistirati s istovremenim planerskim tendencijama. Preciznom usporedbom dva pristupa možemo razlikovati učinkovit od neučinkovitog upravljanja koje zastupa aktualni model.

Planiranje 80-ih na neki je način interesantniji period od onog ranijeg, tzv. herojskog doba urbanističkog modernizma 50-ih do 70-ih. Naime činjenica je da su srednjoročni planovi iz 80-ih razvijali urbane modele koji su ozbiljno doveli u pitanje logiku čistog zoniranja. "Grad ima primarno mješovit namjenu!" bila je kolokvijalna postalica koja je doista imala veze sa stvarnim pristupom. Također je u tehnologiji izrade planova tada prvi put zaživjela interdisciplinarnost, a s razvojem urbane sociologije, metode izrade planova uključivale su ekstenzivna istraživanja koja su ponekad uključivala građane kao urbane aktere u proces istraživanja i prikupljanja podataka. Oblici integralnog planiranja iz 80-ih koji se danas ponovno pojavljuju u nekim novim varijantama čine današnju post-socijalističku nepreglednost upravljanja gradom dodatno zanimljivom.

Također su vrlo interesantni tzv. urbano-politički recidivi različitih vizija i pristupa. Jedan od takvih je i logika "velike gradske livade" kao instrumenta planiranja. Sjećate se slučaja sveučilišne bolnice: duge javne rasprave i obećanja, mukotrpan izbor lokacije pa dva uzastopna referenduma. Bolnica je svakako interesantan slučaj po mnogo čemu, ali ono što nazivam logikom "velike gradske livade" znači da je grad i danas sposoban planirati i graditi kapitalne projekt isključivo na onom zemljištu na kojem nema drugih suvlasnika. Logika se zapravo odnosi i na sve one situacije u kojima se grad služi svojim postojećim materijalnim ili socijalnim resursima kao sredstvima pregovaranja s privatnim interesom. Tu se zapravo uvijek radi o različitim pogodovanjima u kojima grad nedovoljno koristi svoju pregovaračku poziciju. Od trgovačkih centara na periferiji i stanova za elitu na Cvjetnom, do različitih javno-privatnih ortakluka na Laništu ili projekata izgradnje infrastrukture projekata socijalnog stanovanja u Španskom, svuda se čini da grad

usprkos činjenici da posjeduje zemljište, infrastrukturu te ima nominalnu političku moć usmjeravanja urbanog razvoja, ne djeluje kao suverena strana u pregovorima s privatnim interesom.

Pregled povijesti operativnih mehanizama planiranja i provedbe upućuje na visoku kulturu organizacije i sistemskog udruživanja ovih institucija. Mnoga rješenja i zamisli koje su dovele do osnivanja zavoda i instituta, bile su originalni ne samo zato što je ukupno državno ustrojstvo Jugoslavije bio autentičan izum, već i zato što se na ovim mehanizmima kontinuirano radilo te su se oni prilagođavali razvoju svih disciplina koje sudjeluju u procesu planiranja. Ključno je primjetiti kako je razvoj ovih institucija pratila tendencija njihovog financijskog i političkog emancipiranja od gradske vlasti. Nažalost, stručna nezavisnost koja je bila jedan od osnovnih vrijednosnih kriterija urbanističke struke početkom 90-ih je, promjenom društvenog sustava, ponovo dovedena u pitanje. Da li se radilo o vraćanju zavoda za planiranje u sastav Grada ili brzopletoj privatizaciji postojećih instituta, sasvim je svejedno. Struka je danas postala ovisna.

Tijekom 70-ih i 80-ih, urbanističke institucije su se osim planerskom djelatnošću bavile i razvojem urbanističkog diskursa i proizvodnjom znanja. Brojna publicistika zavoda, različiti formati javnog komuniciranja te naposljetku intenzivna stručna i popularna izdanja, govore o vrlo intenzivnom diskursu o gradu. Radilo se o nastojanjima da stručne organizacije sustavno proizvode novo znanje i razvijaju kognitivne aspekte struke kroz informiranje, edukaciju i samoedukaciju. Stručne rasprave bile su samo dio proizvodnje urbanističkog diskursa. Rasprave o gradu na široj znanstvenoj i kulturnoj sceni, bile su vrlo česte. Tiskani mediji pratili su stanja u zagrebačkom urbanizmu i kritizirali razvoj grada. Teme prostornog razvoju bile su tada česti razlog

političkih smjena. Kozmetičke ili stvarne, nisu bile ništa manje zanimljive javnosti nego danas.

Očito je da su često na djelu bili razni modeli kvazisamoupravljanja u kojima stvarna participacija nije dolazila do izražaja. Ondašnje mjesne zajednice samo su radile na prikupljanju podataka za analize, ali bi podaci i utjecaj na kvalitetu i brzinu provedbe planova bili manjkavi. Ipak, rad na stalnom poboljšanju javnih formata populariziranja i informiranja stanovništva o planovima te komunikacijska čestitost kojom su se urbanisti u socijalizmu odnosili prema gradu i njegovim stanovnicima, rezultirala je nekim uspješnim primjerima. Zoran Hebar iz Zavoda za urbanizam grada Zagreba, prepričavao nam je iskustva suradnje Zavoda s općinskim referentima na periferiji koji su komunicirali sa stanovnicima i tumačili plan. Tada bi stanovnici na rasprave o planu dolazili s katastarskim izvadcima svojih parcela, a općinski referenti bi ih precrtane na proziran papir prislanjali na veliku kartu plana kako bi im zorno prikazali planiranu budućnost. Urbanizam u kojem referenti zorno tumače generalnu viziju plana u mikroprostoru, imao je smisla dok god je postojao makroprostor plana.

Danas se urbanizam uglavnom zasniva na logici malog mjerila, upravo kao što su se javnost i politika pretvorile u rascjepkani kolaž mikropolitika u kojem se odmak od partikularnog, specifičnog i privatnog čini nemoguć. Taj lokacijski urbanizam je urbanizam koji vode referenti koji se bavi samo parcelama. Radi zbunjenosti oko uloge države i institucija, kao i zbog očite nesposobnosti da se smisleno upravlja resursima koji su nekad bili zajednički, čini se potpuno opravdanim postaviti pitanje smisla prostornog planiranja. Što ako se prostorni planeri više uopće ne bave projekcijama i planiranjem, nego se njihovo djelovanje svodi na intervencije i mjere upravljanja krizom urbanosti koja urbanu zajednicu promatra

kao posljedicu mikropolitika i partikularnih interesa? Nekad je planiranje bilo prostorna aplikacija, projekcija i nadogradnja društvenog ugovora, danas je ono svedeno na upravljanje kriznim stanjima. Dali to onda znači da ako su politička i ekonomska moć Grada slabe, uloga urbanista postaje suvišna?

Tijekom jednog razgovora o nasljeđu komunizma, Boris Groys je spomenuo nešto što mi se čini vrlo inspirativnim. Rekao je da su česta boljka zemalja europskog istoka tzv. strategije *brisanja* sve intelektualne i emocionalne, kulturne i političke prtljage prošlosti. Ali također je ponudio savršen kontraargument kada je ustvrdio da je iskustvo socijalističke utopije postalo operativno tek sada kada smo iz nje izašli. Groys upozorava da se ovo *tehničko znanje utopije* ne smije brisati iz pamćenja jer bi nam moglo biti vrlo korisno u bližoj budućnosti. Na pamet mi također pada ona sjajna scena iz *Sjećanja na nerazvijenost*, kubanskog redatelja Gutiérreza Alea, kada glavni lik cinično konstatira kako je česta odlika društava u razvoju nedostatak kolektivnog kritičkog pamćenja. Ili je možda kolektivna amnezija zapravo povezana s oblicima represije koji održavaju stanje nerazvijenosti? Možda uzroci represije koji danas pritišću zagrepčane potiču od *neoliberalnog urbanizma*? Nevjerojatno je da se, usprkos tome što neoliberalne investicije zahtijevaju stalne intervencije Grada, upravo javnom sektoru zamjera neefikasnost i neodrživost. Zaokupljeni ritmom mikropolitika i individualnih povijesti, neoliberalnu ekonomiju grada zagrepčani danas uzimaju zdravo za gotovo. Zato je projekt *Grad gradi Grad* prilog izgradnji kolektivne memorije zagrebačkog urbanizma.

Politička imaginacija koja se nalazi iza svakog plana, tijesno je vezana uz utopijske aspekte grada. Mjera utopijske uloge arhitekata i urbanista određena je uvjetima proizvodnje vrijednosti. Do perioda internacio-

nalnog modernizma postalo je očigledno da je arhitektura podvojena između dva osnovna modela proizvodnje vrijednosti: između proizvodnje kojoj vrijednost određuje diskurs i ideologija te proizvodnje koja svoju cijenu osigurava na tržištu. Sasvim određeni aspekti arhitekture, mogli su se razviti u odnosu na ova dva modela. Kognitivni aspekti su uvijek pretežito ovisili o diskursu, dok su građevinsko-tehnološki uvijek inklinirali tržištu. Premda je ovaj opis pojednostavljen, on prilično dobro opisuje stanje zagrebačkog urbanizma u kojem tržište oblikuje strategije razvoja i urbane artefakte, a nedostatak kognitivnih aspekata arhitekture i urbanizma ugrožava opstanak grada. Nesposobnost arhitekata da se bave kognitivnim aspektima discipline, usko je vezana za kapitulaciju zagrebačkog urbanizma. Ako nas kao arhitekate prestane interesirati grad, ako odustanemo od urbanog suživota, zapravo se odričemo socijalne legitimacije djelovanja i sposobnosti razumijevanja zagrebačke nove urbanosti. Znakovi ove kapitulacije nisu samo urbanistički promašaji i loši projekti, nego se primarno radi o odustajanju od govora o urbanizmu, odustajanju od komunikacije o zajedničkom gradskom prostoru i općenito od bilo kakvog urbanog pregovaranja. Odustajanje kao prestanak aktivnog sudjelovanja, prestanak volje da se grad promatra kao zajednica različitih ljudi je prestanak posebne vrste *ljubavi* koja je odlika velikog grada. To je ljubav koja postoji među strancima i jedino se stanovnici grada mogu tako *voljeti*. U svom *Nestanku javnog čovjeka*, Richard Sennett kaže nešto jako važno. Zaključuje kako je jedino grad, kao sredstvo impersonalnog života zapravo matrica u kojoj raznolikost i složenost osoba, interesa i ukusa biva dostupna kao društveno iskustvo. Upravo je to preduvjet razgovora o gradu. Razgovor o gradu koji vode istomišljenici, potpuni je oksimoron.

ZAGREBAČKE PANORAME

Stambeno naselje Trnsko i Zagrebački velesajam (javni projekti)

Grad gradi grad / Zagrebačke panoreme

Avenija Vukovar (javni projekt)

Sveučilišna aleja (javni projekt)

Stambeno
naselje Siget
- naselje Trnsko
u pozadini
(javni projekti)

Stambeno naselje
Trnsko (javni projekt)

Stambeno naselje Remetinec (javni projekt)

Stambeno naselje Zaprude (javni projekt)

Stambeno naselje
Siget (javni projekt)

Stambeno naselje
Travno (javni projekt)

Stambeno naselje Dugave (javni projekt)

Stambeno naselje Knežija (javni projekt)

Savski nasip - stambeni tornjevi u Veslačkoj i zgrada CK (javni projekti)

Slavonska avenija (javni projekt)

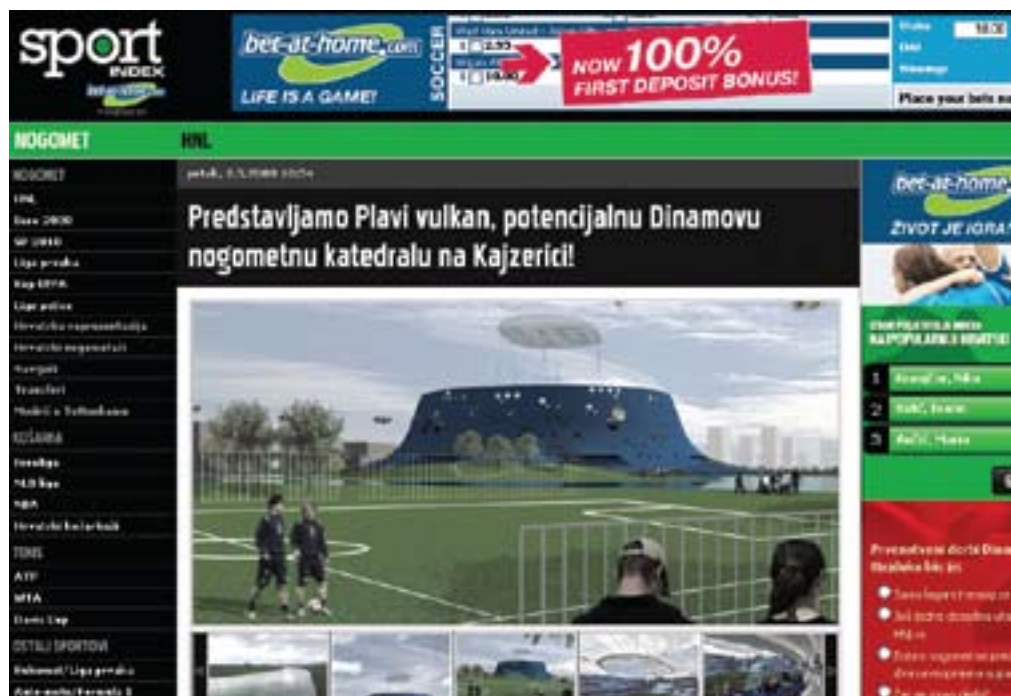
Arena na Laništu (javni projekt)

Muzej suvremene umjetnosti (javni projekt)

Jezero Bundek (javni projekt)

Planirani stadion na Kajzerici (javni projekt)

Planirana rekonstrukcija Stadiona Maksimir (javni projekt)

Škola u Španskom (javni projekt)

Dječji vrtić u Dubravi (javni projekt)

Dječji vrtić na Jarunu (javni projekt)

Stambeno naselje u Španskom
(javno poticana stanogradnja – partnerstvo sa privatnim građevinskim tvrtkama)

Stambeno naselje u Vrbanima
(javno poticana stanogradnja - partnerstvo sa privatnim građevinskim tvrtkama)

Stambeno naselje uz novu Branimirovu
(privatni projekt)

Stambeno naselje na Laništu (privatni projekt)

Stanovanje
– najveće tržište
nekretnina

Urbane vile na Šestinama (privatni projekti)

Poslovne zgrade na Radničkoj cesti (privatni projekt)

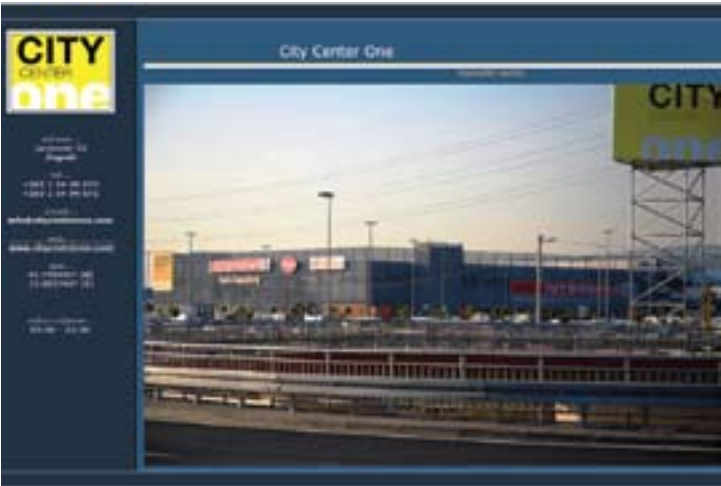

Poslovne zgrade na Aveniji Vukovar (privatni projekt)

Avenue Mall
(privatni projekt)

City Center One
(privatni projekt)

Planirani Shopping
City (privatni projekt)

ORGANIGRAMI PLANIRANJA ZAGREBA

Izvori ilustracija:

Časopisi *Arhitektura i Čovjek i prostor* od 1947. do 1989. godine
Arhiv i publicistika Zavoda za urbanizam Grada Zagreba
Arhiv i publicistika Gradskog zavoda za planiranje
Studijski arhiv Arhitektonskog fakulteta
Arhiv Društva arhitekata Zagreba
Državni arhiv Zagreb
Hrvatski državni arhiv
Arhiv Muzeja grada Zagreba
Nacionalna i sveučilišna biblioteka

1830. – 1856.

1830. osnovana *Komisija za poljepšanje grada*
1852. osnovana slična komisija
(Nije poznato da li su komisije bile stalne službe
ili su osnivane samo u posebnim slučajevima.)

GRADSKA UPRAVA

KOMISIJA ZA POLJEPŠAVANJE GRADA

Regulatorna
osnova grada
Zagreba 1889.

Nacrt grada Zagreba 1878.

Prva regulatorna osnova grada Zagreba 1865.

1857.

1857. osnovana *Komisija za građenje i gašenje ognja* nakon proglašenja *Građevnog reda za zemaljski glavni grad Zagreb*

GRADSKA UPRAVA

GRADSKA
UPRAVA
ZA
KOMISIJA ZA
GRAĐENJE I
GAŠENJE
OGNJA

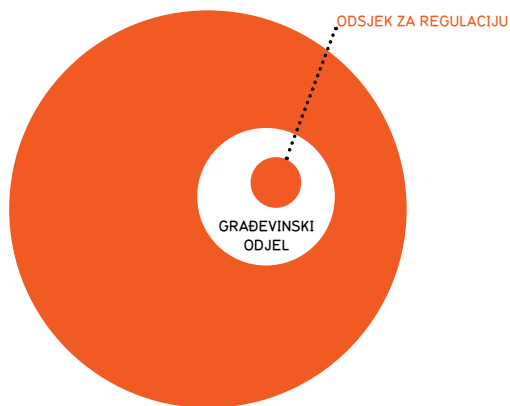

Nacrt grada Zagreba 1898.

1928.

1928. osnovan *Odsjek za regulaciju* u okviru *Građevinskog odjela* Gradske uprave

Regulatorni plan Zagreba
(Antolić, Seissel, Hribar, Ulrich)
1932.-1945.

Zagreb
- Donji grad u
tridesetima

Regulacijska osnova 1923.

Regulatorna osnova
grada Zagreba 1923.

Međunarodni natječaj
za Generalnu
regulatornu osnovu
grada Zagreba
1930.-1931.

Međunarodni natječaj 1930/31.

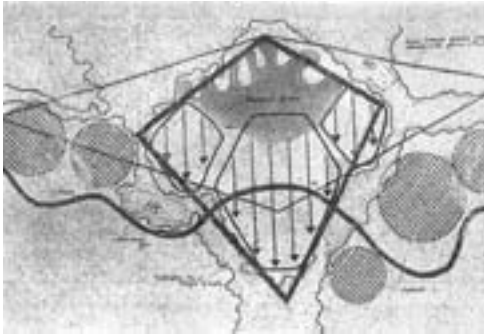
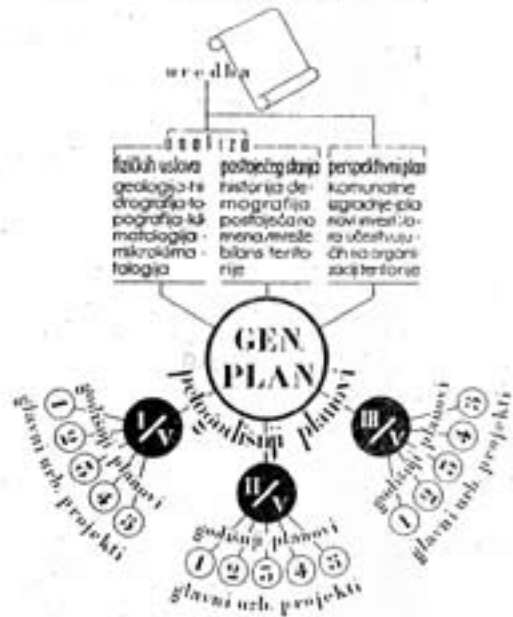
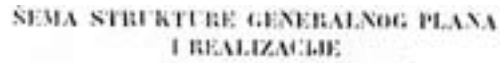
1949.

1949. osnovan *Građevinski regulatorni odbor*
Narodnog odbora grada Zagreba (NOGZ)

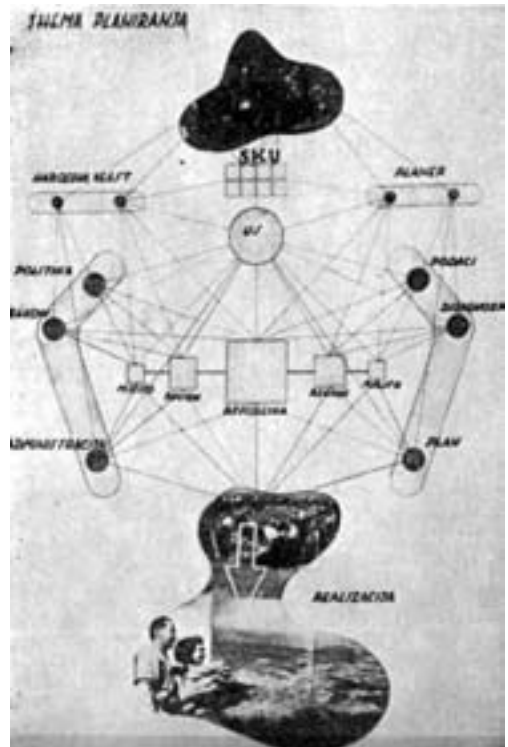
**GRAĐEVINSKI
REGULATORNI
ODBOR**

**NARODNI ODBOR GRADA
ZAGREBA (NOGZ)**

Na federalnom nivou izdana je direktiva da se krene sa izradom urbanističkih planova svih mjesta i gradova FNRJ - shema strukture generalnog plana

Shema širenja Zagreba

Shema procesa prostornog planiranja

1951.

1951. osnovan *Biro za Urbanizam*
koji nakon 9 mjeseci postaje *Zavod*
za urbanizam NOGZ

BIRO ZA
URBANIZAM

ZAVOD ZA URBANIZAM NOGZ-a

NARODNI ODBOR GRADA
ZAGREBA (NOGZ)

Zapadni segment
Avenije Proleterskih
brigada 1958.

Bukolike scene Trnje 60ih

Shematski prikaz
Direktivne regulatorne
osnove grada Zagreba
1953. (A.Srnec)

Produžetak Zrinjevca
(centralna os) 1958.

1956.

1956. osnovan *Urbanistički zavod grada Zagreba* (UZGZ) na sljedećim osnovama: *Zavod* se financirao samostalno, a direktora je postavljao NOGZ. U početku *Zavod* zapošljava 18 stručnjaka. 1967. broj raste na 46 zaposlenika.

URBANISTIČKI ZAVOD GRADA
ZAGREBA – S.O.U. R. (UZGZ)

NARODNI ODBOR GRADA
ZAGREBA (NOGZ)

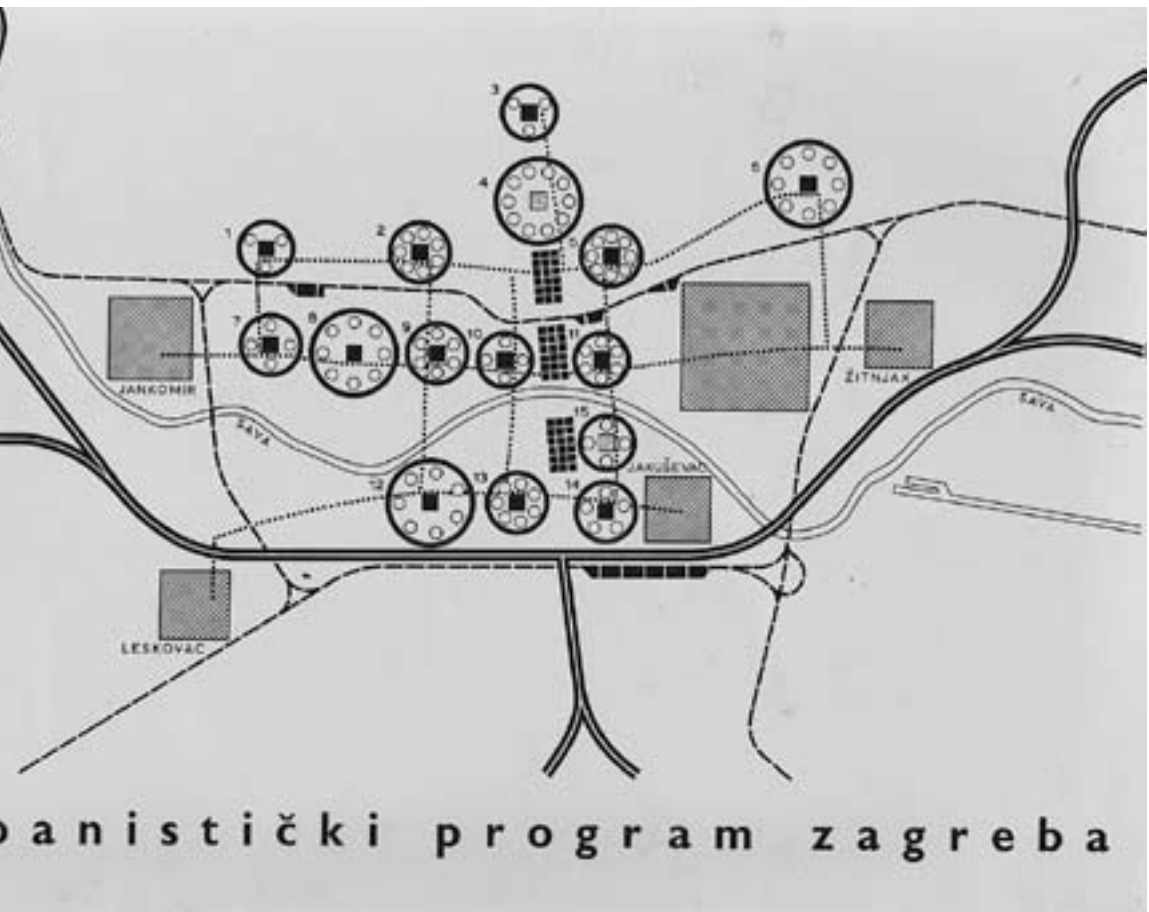
Otvaranje izložbe Južni Zagreb, 7.12.1962.
(Baltić, Holjevac, Kolacio, Cvetković, Brkić)

Stambeno naselje
Zaprude

Idejno rješenje južnog Zagreba 1962.

Urbanistički program Zagreba 1963.
(donešen 1964./1965.)

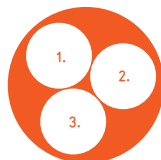
Gradnja nove
gradske
vijećnice

1973.

1973. *Zavod dobija veću samostalnost: direktora UZGZ predlaže Radnički savjet, a konačni izbor odobrava Skupština grada Zagreba.*

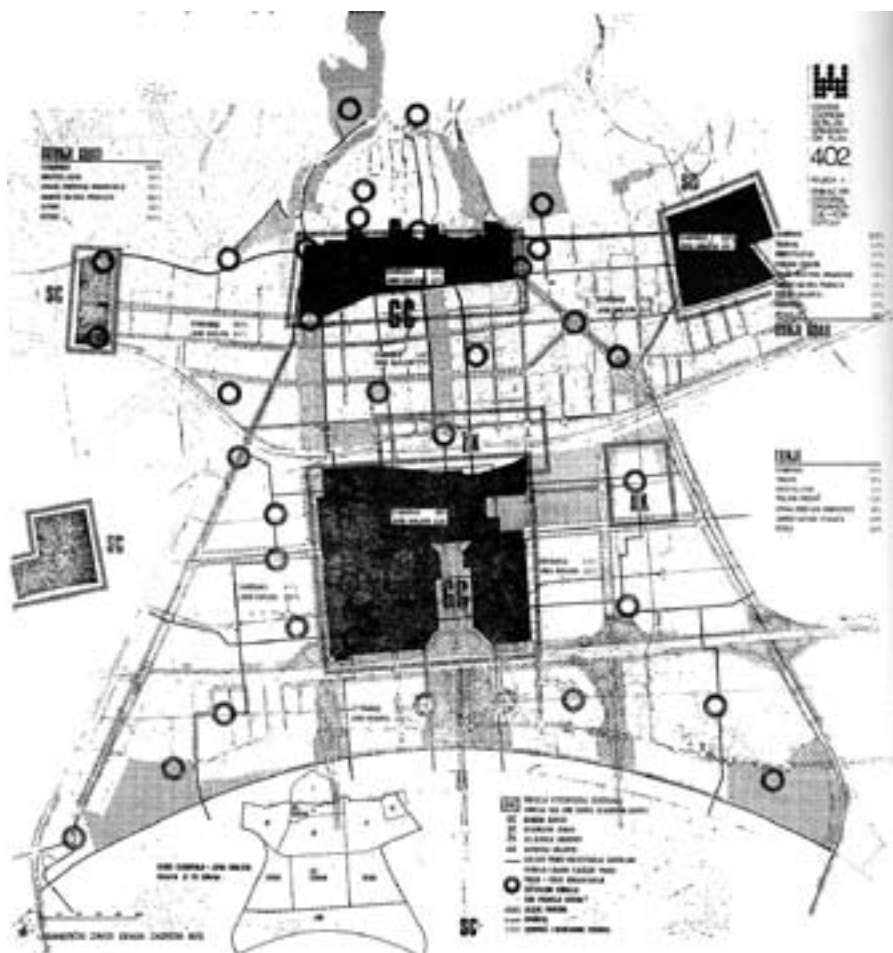
SKUPŠTINA GRADA ZAGREBA

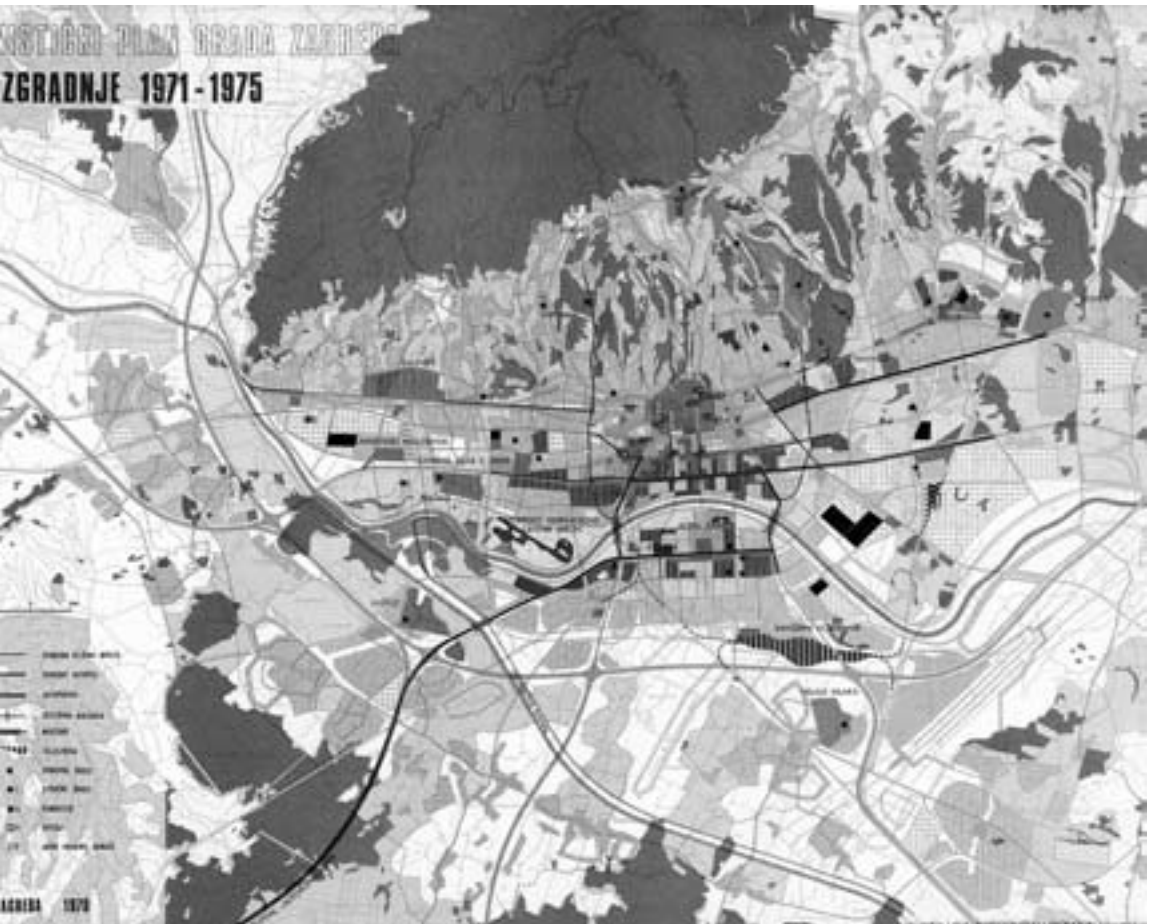
URBANISTIČKI ZAVOD GRADA ZAGREBA – S.O.U. R. (UZGZ)

1. ODJEL ZA RAZVOJNO PLANIRANJE
2. ODJEL ZA PROVEDBENO PLANIRANJE
3. ODJEL ZA DOKUMENTACIJU

Generalni
urbanistički plan
grada (GUP)
Zagreba 1971.

Detaljni urbanistički plan centra Zagreba 1974.

Provedbeni urbanistički plan (PUP) Dugave 1974.

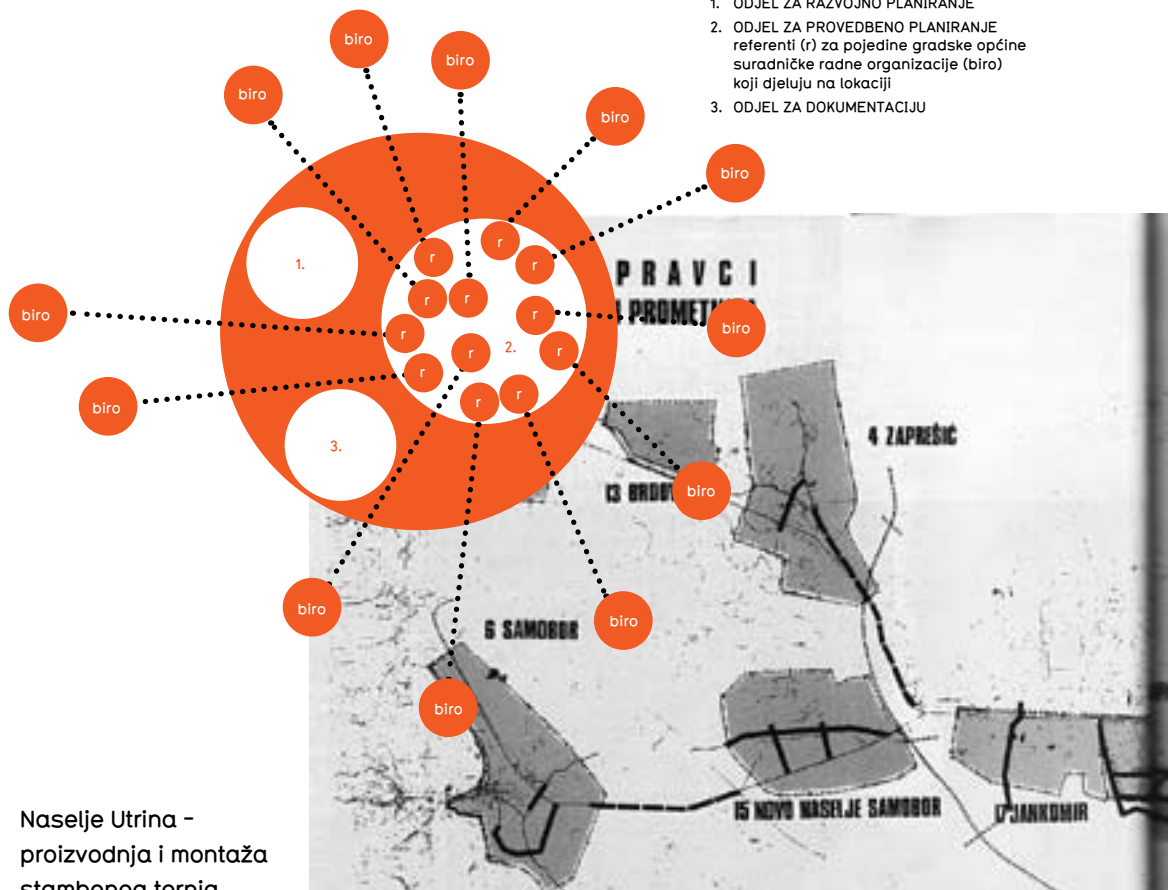
Prostorni plan
zagrebačke regije
(publikacija UZGZ)

1978.

1978. UZGZ postaje tvrtka s punom odgovornošću (p.o.)
 Od 125 zaposlenih 1977 godine, 1982. broj raste na 144 i
 zapošljava 16 različitih struka. *Zavod* surađuje s općinskim
 biroima na izradi srednjeročnih planove za 12 gradskih općina.

URBANISTIČKI ZAVOD GRADA ZAGREBA p.o.

1. ODJEL ZA RAZVOJNO PLANIRANJE
2. ODJEL ZA PROVEDBENO PLANIRANJE
referenti (r) za pojedine gradske općine
suradničke radne organizacije (biro)
koji djeluju na lokaciji
3. ODJEL ZA DOKUMENTACIJU

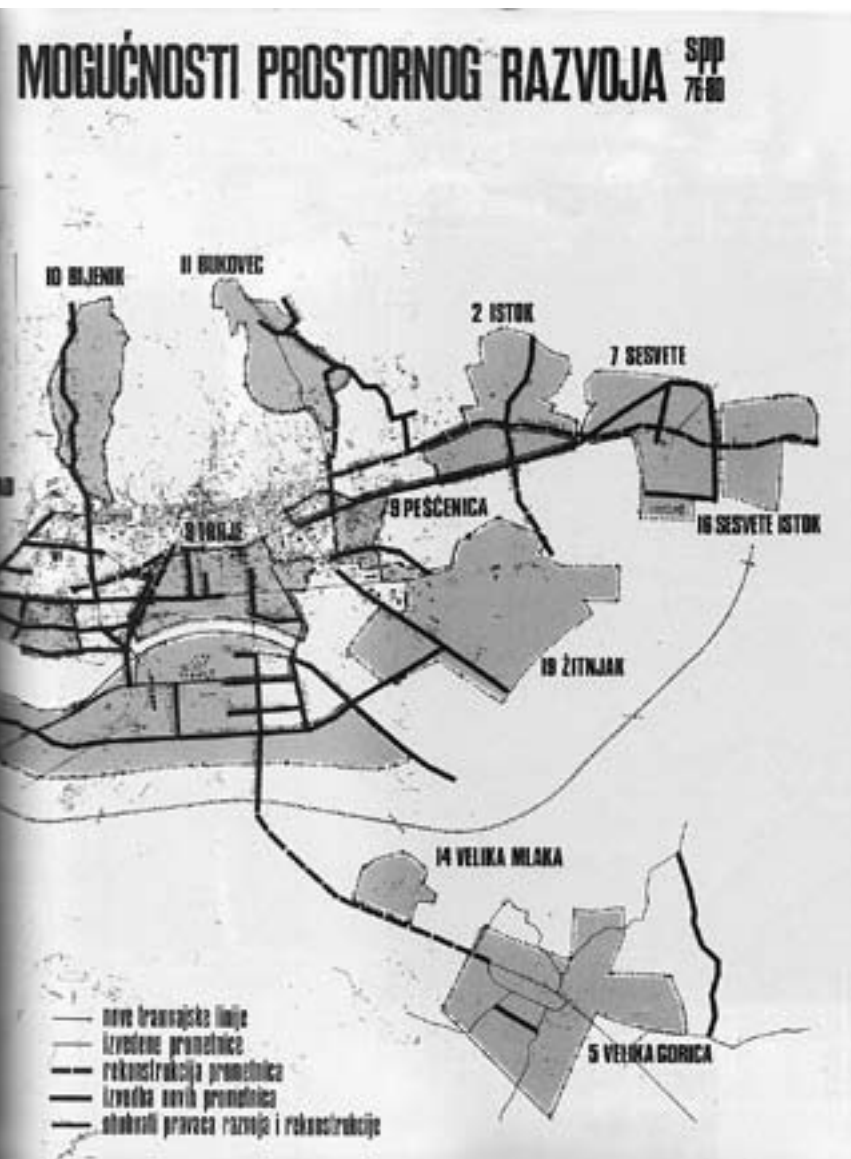

Naselje Utrina -
 proizvodnja i montaža
 stambenog tornja

Trenuci koncentracije
zaposlenica UZGZ-a
80ih

Srednjeročni
provedbeni plan (SPP)
Zagreba 1976.-1980.

Naslovnica kataloga
izložbe 25 godina
UZGZ.

1. Organizacijska jedinica za prostorno i urbanističko planiranje
podjedinice za (p): dokumentaciju , istraživačku djelatnost,
konzalting i projektiranje
2. Radna jedinica za zajedničke poslove
3. Radna jedinica za računovodstveno-planske poslove

GRADSKA UPRAVA

Proslava 40 godina UZGZ '97.

Prijedlozi za uvaževanje

— Na karkursu i regulacijama pisan poredim ja za Trebinje, a
redko za Beograd, poput onoga za Bofing, Evaku Marš i Baku, ali
ne bih ništa rekao na kraju, ne regulaciju Gromovine Maršom. Man za
Mali Zvezdara, kao i za Beograd, ali ne za Trebinje.

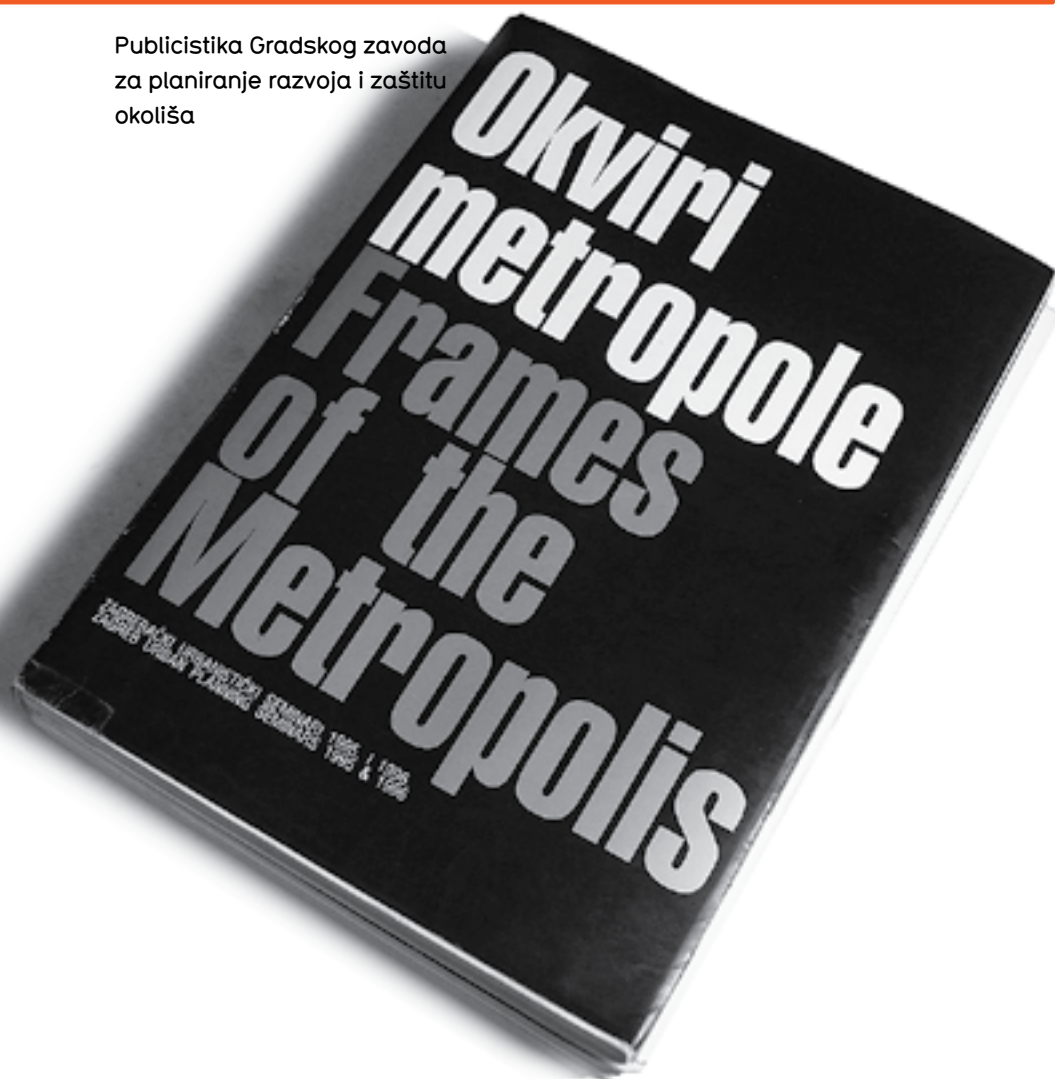
slučajno pariraju, a izmjeru dobijena potpuno odobrenja na razliku od 100 milijardi uz jednu bilion evra u osnovu kupa.

Zagreb and Hollywood

tržišta. Privatizacijom je UZG pripao malim dioničarima – pravo kupnje dionica imali su svi bivši i tadašnji zaposlenici. Zavoda za planiranje razvoja i zaštitu okoliša preuzima izradu GUP-a Grada Zagreba, dok se UZG prestaje baviti strateškim razvojem Zagreba (planovima višeg reda).

Generalni
urbanistički plan
grada (GUP)
Zagreba 2003.

Publicistika Gradskog zavoda
za planiranje razvoja i zaštitu
okoliša

URBANISTIČKI PROJEKATA GRADA ZAGREBA

Zagrebačka karakteristika, a i prednost, u daljnjem urbanom razvoju jest heterogenost, ali bez razvika infrastrukture taj Zagreb teško je zamisliti kao metropolu

2005.

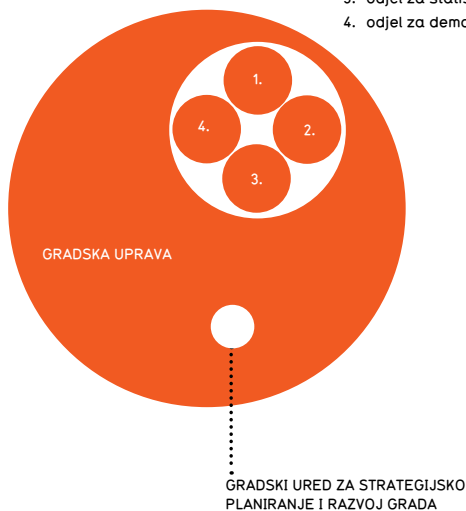
U razdoblju 1990. – 2008. *Gradski zavod za planiranje i zaštitu okoliša* triput mijenja naziv – u *Gradski zavod za planiranje*, u *Gradski zavod za prostorno uređenje* i natrag u *Gradski zavod za planiranje*. 2005. Osniva se *Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj grada* u okviru Gradske uprave.

GRADSKI ZAVOD ZA PLANIRANJE

1. odjel za prostorno planiranje
2. odjel za promet i infrastrukturu
3. odjel za statistiku
4. odjel za demografiju

URBANISTIČKI ZAVOD GRADA ZAGREBA d.o.o.

1. radna jedinica za prostorno i urbanističko planiranje i projektiranje
2. radna jedinica za zajedničke poslove i dokumentaciju

Tjednik
Globus,
2005.

Publicistika
Gradskog zavoda
za planiranje
razvoja i zaštitu
okoliša: *Zagreb
2000+ prema novoj
urbanoj strategiji*

UZGZ: Generalni urbanistički plan grada (GUP) Vukovara 2004.

STRATEGIJE Strateška pitanja uz pripremu konferencije o razvitku Zagreba

Urbanizam: U kojem smjeru ide metropola

Dokument temeljen na Viziji Zagreba 21. stoljeća izložit će se na konferenciji u obliku glavnih teza

Ostvarenje Gradskog zavoda za planiranje razvoja Grada i zaštita okoliša 1991. bila je vodena idejom stvaranja središnje gradske strategijske adrese koja bi se bavila svim pitanjima razvoja Zagreba. Uostalom, preveden sam naziv i profesionalni sastav te institucije (arhitekti-urbanisti, arhitekti, građevinski stručnjaci za promet, komarstvo, geograf, demograf, statističari) mogao bi se formulirati kao "gradski savjet za održivi razvitak".

Materijalna osnova

Od samoga početka orijentacija Zavoda bila je usmjerena na povećanje materijalne osnove razvoja Zagreba, u skladu sa sada već europskim tradicijom da Grad u partnerstvu s privatnim sektorom privlači dio dodatne vrijednosti prostora, smjerujući je u razvojne nastojke u kapitalnoj urbanoj, prometnoj i komunalnoj infrastrukturi te zaštiti okoliša. Prijedlozi iz 1991., 1994., 1999. i 2000. sugerirali su središnjim

građanskim središtem za gospodarstvo u obliku "Osnovnih smjernica budućeg razvika Grada Zagreba", koje su objedinile gospodarska, urbanistička, socijalna i ekološka problematika razvika Zagreba. Taj je dokument Gradska skupština 1994. prihvatila u obliku "Timovskih odrednica razvika Grada Zagreba". Djele inicijative zahtijevale su u suradnji s Gospodarskom komorom Zagreb. Prva je Konferencija o dugoročnom gospodarskom razviku Zagreba 1997., a druga Razvoj Zagreba - prilika za strategiju hrvatske i europske metropole 1999.

U međuvremenu s međunarodnom stručnom-masovnom elitom i najmlađom generacijom hrvatskih arhitekata organizirana su 1995., 1996., 1997. i 1999. četiri međunarodna simpozija i radionice pod nazivom "Ikarici metropole" u suradnji s Berlage institucijom iz Amsterdama, a ključnim temama prostornih mogućnosti za urbanu razviku Zagreba (koridor željezničke

strategijske razvika. Jedna je studija stanja i perspektiva, zagrebačke identitetske studije Ivana Rogića Nohajeva, Tko je Zagreb (1997.), a druga šizmatična studija gospodarstva i upravljanja prostornim uređenjem u Zagrebu i primjeri rješenja u nekim gradovima Europe, Hrvatske i regije europskog udruženja regionalnih istraživanja (1999).

U ljeto 1999. Gradska skupština usvojila je posebnom odlukom konceptne temeljne prostorne i urbanističke planove Zagreba, to Program zaštite okoliša Grada Zagreba i Demografski studiji Zagreba. Tako-

nosa u korist formaliziranja partnerstva javnog, privatnog i civilnog sektora, gdje bi dodatni materijalni potencijal ulaganjem razvika grada bio osigurao socijalno pravednijom raspodjelom dodatne vrijednosti građevinskih intervencija na reprivatiziranoj zemljište u korist javnog sektora, dakle građana.

U međuvremenu Zagreb se nakon 2000. izdvojen od gradskih zakonodavnih rješenja vraćao na strogo sektorsku organizaciju "gradske uprave" i modela razvika grada koji su u Europi razvijali preoblikovani reproduktivni grad. No značaj

raspisane natječaj za urbanističko-oblikovno rješenje mostova Jarun i Bundež. Sva ta istraživanja treba objediniti Gradovinski institut Hrvatske u Prostorno-prometnoj studiji cestovno-željezničkog prometnog sustava šireg područja Zagreba (suradnja: Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvika, Hrvatske asociacije španjolske, Hrvatske asociacije i Hrvatske osnove).

Vizija 21. stoljeća

Također je važan korektni napredak izveden u tijelu konstituiranja novoga Gradskog poglavarstva kad je

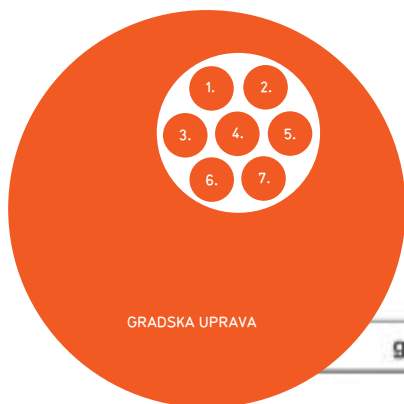
der je izrađena prometna toza nastavljena je surad- gradonačelnik Zagreba Mi-

2008.

2008. pripajanje *Gradskog zavoda za planiranje*, *Gradskom uredu za strategijsko planiranje i razvoj grada*.

GRADSKI URED ZA STRATEGIJSKO PLANIRANJE I RAZVOJ GRADA

1. odjel za strategijsko planiranje
2. odjel za izradu i provedbu strategijskih planova i projekata
3. odjel za pripremu i provedbu regionalnih i međunarodnih projekata
4. odjel za prezentaciju projekata (Zagreb Forum)
5. odjel za prostorne informacije i istraživanja
6. odjel za statistiku
7. odjel za demografiju

gup zagreba i sesveta

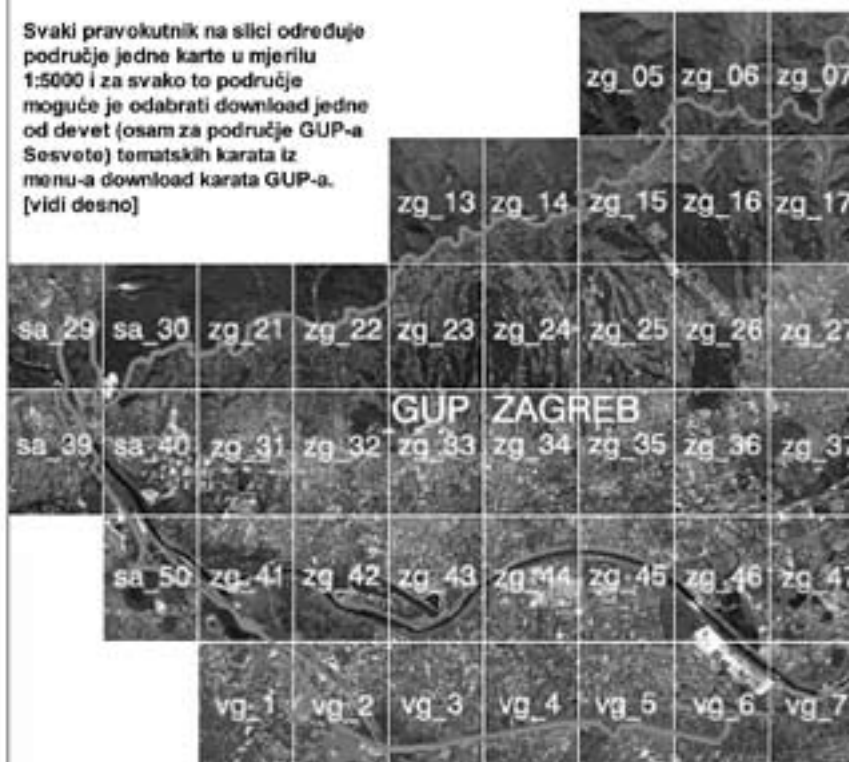
prostorni plan grada zagreba

PRIJEDLOG NOVIH PROSTORNIH PLANOVA

Zagrebački vjesnik 2006.

Svaki pravokutnik na slici određuje područje jedne karte u mjerilu 1:5000 i za svako to područje moguće je odabrati download jedne od devet (osam za područje GUP-a Seseveta) tematskih karata iz menu-a download karata GUP-a. [vidi desno]

Generalni urbanistički
plan grada (GUP)
Zagreba 2006.

Zagrebački vjesnik 2007:
Vizija Zagreba 2020.

[detaljniji prostorni planovi](#)
[karta](#)
[download](#)
[adrese i kontakti](#)

[zg_08](#)
[zg_18](#)
[zg_28](#) [zg_29](#) [zg_30](#) [ds_21](#)
[zg_38](#) [zg_39](#) [zg_40](#) [ds_31](#) [ds_32](#)
[zg_48](#) [zg_49](#)
[vg_8](#)

Svaka temetska karta čini cjelinu s pripadajućom legendom, pri čemu su legende jednake za sve karte unutar područja GUP-a (ali različite za pojedine teme). [vidi desno odabir karte i odabir teme]

GUP **SESVETE**

Korištenje i namjena prostora na području GUP-a Zagreb imaju jednu legendu (na području GUP-a Sesvete drugu). Izbor legendi za download za pojedine teme i GUP-ove moguće je klikom na jednu od dvije ponudene opcije.

Download karata GUP-a

☒ GUP Zagreb

☐ GUP Sesvete

Odabir karte:

sa_29

Odabir teme:

Korištenje i namjena prostora

Pritiskom na gumb omogućuje se download odabrane GUP karte u ZIP formatu

[Download](#)

Download legende:

▼ Zg legende

▼ Se legende

FEDJA VUKIĆ

**IDENTITET,
PLAN I
TRADICIJA**

**JEDAN MOGUĆI OKVIR
ZA VIĐENJE PEDESET
GODINA DJELATNOSTI
URBANISTIČKOG
INSTITUTA GRADA
ZAGREBA**

UVOD

Za urbani razvoj Zagreba nakon 1945. godine ulica Proleterskih brigada ima značaj jednako velik kao što je i za Zagreb s kraja XIX i početka XX stoljeća imala željeznička pruga. No, dok je pruga u kontekstu početka razvoja liberalnog kapitalizma označila zamišljeni rub grada (a koji je vrlo brzo taj rub negirao), nekadašnja Ulica proleterskih brigada zamišljena je u kontekstu društva zasnovanog na planskoj ekonomiji kao reprezentativna avenija i ulaz u novi dio Zagreba, a na tragu urbanističkih zamisli iz tridesetih godina dvadesetog stoljeća. Ta je zamisao provedena kako bi se napravilo prostora za usmjereni razvoj grada unutar kojeg bi ideologijska promjena konteksta nakon Drugog svjetskog rata dobila ne samo funkcionalni prostor za smještanje elemenata državnog aparata nego i reprezentativni okvir za simboličko posredovanje ideje o novom ustrojstvu društva. A Zagreb je od 1945. godine nadalje doživio ekstremni prostorni i demografski rast unutar novog političkog sustava o čemu svjedoči čak i najopćenitija literatura (Bilandžić 1980, Škalamera 1994.). Ulica Proleterskih brigada, njen planirani okolinski sustav, u komunikacijskom, funkcionalnom i arhitektonskom smislu, simbolički je iskaz prostornih i planerskih ambicija u društvenom kontekstu a ujedno i neposredni okvir za tematiziranje djelovanja Urbanističkog instituta Grada Zagreba.

Koje su glavne karakteristike prostornih promjena u Zagrebu nakon 1945? Uz evidentnu činjenicu da je nova vlast vrlo lako odbacila sovjetski model reporezentativnog socijalističkog realizma i prihvatila modernu arhitekturu kao dostatan simbolički osnov za vlastitu reprezentaciju, moglo bi se hipotetički tvrditi kako je upravo planirano ekstremno širenje grada jedna od osnovnih karakteristika promjena Zagreba u doba "samoupravnog soocijalizma". Zagreb prolazi kroz promjene od "trgovačkog" u "industrijski grad", no ipak zadržava i određene elemente "političkog" grada, što je posljedica njegove središnje pozicije unutar Hrvatske, kako u upravnom tako i u gospodarskom smislu (Lefebvre 15-22:1974).

POČECI RADA URBANISTIČKOG ZAVODA GRADA ZAGREBA U ZATEČENOM KONTEKSTU

U takvom kontekstu započeo je s radom 1957. godine Urbanistički zavod grada Zagreba, iznikao iz Biroa za urbanizam koji je već početkom pedesetih preimenovan u Zavod za urbanizam, a na valu decentralizacije odlučivanja o prostoru i razvoju u duhu ideje o samoupravljačkim regulatornim mehanizmima u društvu. Drugim riječima, Zagrebu se mijenja paradigma funkcionalnosti, ali se zadržava njegovo značenje u kontekstu – politička metropola prvobitne akumulacije kapitala počinje se ubrzano razvijati ideologijskom odlukom u pravcu industrijske modernizacije, i ta se pro-

mjena evidentno zrcali u početku djelovanja Urbanističkog zavoda, odnosno – to mu je nužan kontekst. Na tragu općeg društvenog projekta oslobođenja u okvirima ideje ekonomskog razvoja Zagreba je u kontekstu tadašnje Hrvatske i Jugoslavije dobio poziciju grada u neprestanoj tranziciji koji se, poput društva u cjelini, stalno pomiče u prostornom i demografskom razvoju, a u smjeru lokalne izvedenice marksističkog nauka o “dijalektičkom materijalizmu” i “nužnosti prevladavanja socijalističkog društvenog uređenja u cijelom svijetu” (Bilandžić 1-13:1966.). Zagreb je kao projekt nakon 1945. godine poprimio drukčije karakteristike od Zagreba koji je bio projekt prvog građanskog društva i kapitalizma u doba Austro-ugarske i Kraljevine SHS.

Zagreb prvog građanskog društva zacrtan je u okvirima pravilne sheme modernog kvartovskog grada kao birokratsko središte monarhije i kraljevine, a simbolički utemeljen u ideju kulturalne arkadije gradskih trgova i perivoja u kojima kultura i kultivirana priroda povezuju palače hrvatske trgovačke aristokracije i umjetničkih te znanstvenih institucija prve hrvatske modernizacije (Knežević 1996, Rogić 323-413:2000). Zagreb kao projekt ideologije samoupravnog socijalizma, međutim, razvija se prema jugu i prema obali rijeke Save na principima formalno izvedenim iz ideologije CIAM-a, a instrumentalno je taj novi Zagreb zamišljen i izveden kao hibrid upravnog i industrijskog grada, odnosno kao grad koji je funkcija tvornice.

Dok je urbana tranzicija Zagreba tijekom prve modernizacije je zamišljena direktivno a izvedena klasno, odnosno onako kako je koncepcijski utvrdila politička elita, razvojni naponi tijekom druge modernizacije tekli su kanalima društvenog aktivizma koji je, dakako, ponovno potican od vladajuće političke elite, tek što je sada to bila vlast jedne političke partije. Postavi li se pitanje participativnosti, odnosno udjela koji su u promjenama grada imali svi njegovi sudionici onda se s određenom lakoćom može načelno tvrditi kako su u prvom zagrebačkom kapitalizmu jačeg udjela u promjenama grada uzeli subjekti koji su raspolagali s financijskim kapitalom pa tako i društvenim utjecajem. Tijekom socijalističkog perioda mogućnost utjecaja na tranziciju grada raširila se, barem formalno, na sve sudionike projekta razvoja u gradu koncepcijski uspostavljenom kao prostor za društveni dogovor.

PROSTORNO PLANIRANJE U KULTURALNOM KONTEKSTU

Identitet urbane tranzicije Zagreba nakon 1945. godine uspostavljen je upravo na osnovi zamisli o participativnosti, odnosno na osnovi intenzivnije identitetske razmjene pojedinca i zajednice. Pritom je vrijedno napomenuti kako su tradicionalni elementi regulacije razvojnih zadataka u gradu, poput različitih vrsta urbanističkih planova, nadopunjeni s nekoliko društvenih ak-

cija s direktnim posljedicama na razvoj grada i kvalitetu življenja u njemu. Te su akcije nadopunjavale planove kroz jednu vrstu holističkog pristupa razvoju grada. Drugim riječima, tradicionalna disciplina urbanog planiranja i arhitekture u Zagrebu je nadopunjavana s nekoliko teorijskih zamisli i praktičnih akcija nakon 1945. godine pa sve do kraja sedamdesetih godina i početka prve ozbiljnije krize jugoslavenskog socijalističkog projekta

Moguće je identificirati četiri takve zamisli i akcije: teoriju i kritiku pojma “primijenjena umjetnost”, potom društveni aktivizam u sferi stanovanja i naposljetku korištenje metodologije industrijskog dizajna u stanogradnji te oglašavanje kao komunikacijski fenomen.

Prva je zamisao o teoriji i praksi “primijenjenih umjetnosti” kao koncepcijskoj i operativnoj poveznici kreativnosti i masovne proizvodnje. Ta je zamisao 1948. uvedena u edukacijski sustav cijele bivše Jugoslavije kroz osnivanje srednjih škola za primijenjenu umjetnost, a početkom pedesetih godina čak nakratko uvedena i u visokoškolski kurikulum pokretanjem Akademije primijenjenih umjetnosti u Zagrebu (Vukić 2003.). Kako se u svim temeljnim dokumentima vezanim uz teorijsko temeljenje “primijenjenih umjetnosti” navodi potreba uvođenja umjetnosti i umjetnika u industriju, očito je to bio poticaj za uređenje svih slojeva predmetne okoline koji nastaju masovnom proizvodnjom i uglavnom se realiziraju u gradu. Da je praksa “primijenjenih umjetnosti” nedostatna i kao teorijska postavka zastarjela, međutim, tijekom pedesetih godina nedvosmisleno su tvrdili teoretičari, kritičari i praktičari okupljeni oko umjetničke skupine EXAT 51 koji su obavili opsežnu i temeljitu kritiku tog politički uvedenog pojma i prakse te ga argumentirano zamijenili s pojmom “oblikovanje” (Vukić 2003.).

Taj se pojam kao “industrijsko oblikovanje” razvio i kroz temeljenje posebnih sekcija strukovnih udruženja, no tijekom pedesetih godina nije se praksa projektiranja predmeta sustavno povezala s dinamičnim razvojem industrije pa i grada., izostala je, primjerice, sustavna akcija opremanja urbanih prostora. Iako treba napomenuti kako je pojam stalno elaboriran u stručnoj periodici i da je na razini poticajnih projekata promoviran tijekom čitavog desetljeća od strane samih umjetnika i arhitekata a prije svega u domeni stvaranja predmeta svakodnevne upotrebe. Tako je reprezentativna skupina umjetnika i arhitekata na XI. triennale di Milano dobila srebrnu medalju za stambeni ambijent, no namještaj izrađen za tu prigodu, kako su zapazili već i lokalni kritičari, bio je “standard kakav se tek može poželjeti” a ne činjenica svakodnevnog življenja u gradu (Sinobad Pintarić 4-5:1957.).

Nešto direktiniji oblik modernizacijskih napora bio je i društveni aktivizam u području stanovanja, a koji je potaknut od strane niza društvenih i političkih organizacija koje su u drugoj po-

lovici pedesetih godina utemeljile organizaciju Porodica i domaćinstvo. Ta je organizacija izvela tri istoimene didaktičke izložbe na Zagrebačkom velesajmu: 1957, 1958 i 1960. godine, a da bi se educiralo stanovništva grada o modelima zajedničkog življenja u novim urbanim okolnostima. Ti su naponi bili nastavak natječaja i izložbe Stan za naše prilike održane u Ljubljani 1956. godine, a gdje su istraživane mogućnosti optimiziranja izgradnje stanova i masovne produkcije namještaja u sklopu poslijeratne obnove (Tepina 1957.). Izložbe porodica i domaćinstvo, međutim, konceptijski su promišljale razvoj gradova na makro i mikro razini. Prije svega promocijom zamisli o stambenoj zajednici za 5000 stanovnika kao novom modelu participativne organizacije života u gradu, unutar koje tehnološka modernizacija i soliodarnost pojedinaca omogućuju kvalitetan život i, dakako, bolje funkcioniranje pojedinca u općem mehanizmu industrijske proizvodnje. Nadalje, promocijom projekta “Stan za naše prilike” 1960. godine izložbe su ponudile rješenje za stalan problem niskog standarda stanovanja i funkcionalistički nadomjestak za oskudicu u društvu unutar kojeg je mogla zaživjeti zamisao da je modernistički skroman namještaj funkcionalan jer zauzima manje prostora iako je simbolički manjkav jer ne posređuje ideju društvenog statusa. Naposljetku, izložbe “Porodica i domaćinstvo” ponudile su edukaciju i u sferi novih metoda potrošnje, didaktičkim reality-show izložbama paviljona samoposluge i konfekcijske robne kuće (Vukić, 2004.).

URBANA PROBLEMATIKA I OMASOVLJENJE GRADA

Nimalo slučajno, promotivni aktivizam u domeni stanovanja koincidira s početkom ozbiljnije aktivnosti Zavoda za urbanizam, koji djeluje na tragu prethodno već donesene Direktivne regulatorne osnove za Zagreb iz 1953. godine, koja nikada nije u potpunosti prihvaćena, ali se parcijalno realizirala, posebice u segmentu bazične ideje tog dokumenta koji zasniva razvoj polmilijunskog grada na ideji o “mikrorajonima”. Već tada, krajem pedesetih, posve je jasno da će ambiciozni planovi društvenog rasta i industrijalizacije moći zaživjeti samo uz neprestano širenje kadrovske proizvodne baze, a to znači i intenzivne urbanizacije, koja je krajem pedesetih u Zagrebu planirana južno od rijeke Save. Ideje o stambenim zajednicama za više tisuća ljudi ugrađene su i u osnovne dokumente koji su tijekom šezdesetih izrađeni u Zavodu, a tiču se uglavnom artikulacije i regulacije prostora u tada novom dijelu Zagreba na desnoj obali rijeke.

Stambene zajednice, međutim, mogle su zaživjeti tek nakon što je krajem pedesetih godina donesen niz zakona o nacionalizaciji građevinskog zemljišta, pa je tako ostvaren pravni okvir za stvaranje novih dijelova Zagreba udaljenih od središta (Jelinić 20:1994.). Tako je šezdesetih godina zamišljen Novi Zagreb južno od toka rijeke Save, a koji danas udovoljava 250.000 stanovnika. No prije tog

posve novog dijela grada koji je najviše utjecao na tranziciju grada tijekom socijalističke modernizacije, nastale su pojedine mikrozajednice, a mahom na zamisli o masovnoj proizvodnji stanova. Čak je i nukleus Novog Zagreba u naselju Zapruđe planiran i potom izgrađen uz pomoć sustava JU 60 tvrtke Jugomont a koji je sustav koristio metodologiju industrijskog dizajna za masovnu proizvodnju stanova. Ideja optimiziranja postojećih elemenata u masovnoj industrijskoj proizvodnji pa time i optimiziranja vremena izgradnje i na koncu cijene stana kasnije je razvijena i u sustav JU 61, a praćena je početkom teorijskog diskursa o “dizajnu” koji kao pojam tijekom šezdesetih godina počinje nadomještati pojam “oblikovanje” iz pedesetih godina (Meštrović 197-205:1967, Vukić 89-92:1996).

Proširenje tradicijskog djelovanja urbanizma kroz teoriju i praksu industrijskog dizajna vjerojatno je uvjetovano istim razlozima koji su i doveli do elaboracije novog pojma koji nije bio tek puka zamjena za “oblikovanje”. Pojam “dizajn” koji se od početka šezdesetih godina pa do danas koristi u hrvatskom jeziku i kulturi konstruiran je u svojem značenjskom polju kao teorijski i metodički odgovor na probleme s kojima se suočila koncepcija samoupravnog socijalizma, a to je bila činjenica da su gospodarski rezultati koncepcije bili vrlo slabi (Bilandžić 305-319:1985). Tako se početkom šezdesetih godina dvadesetoig stoljeća političkom odlukom vladajuće partije odlučilo pristupiti privrednoj reformi, odnosno uvođenju elemenata slobodnog tržišta u sklop socijalističkog planskog gospodarstva. Teorijski i kritički diskurs o “dizajnu” pratio je upravo takvu novu društvenu koncepciju i stoga je sam pojam “dizajn” iz šezdesetih različit od pojma “oblikovanje” iz pedesetih jer uključuje komponentu tržišta kao konstruktivnu u značenjskom polju (Vukić 2003).

Promjena društvene ekonomske paradigme bila je evidentna i na izložbi “Porodica i domaćinstvo” 1960. godine s paviljonima koji su upućivali korisnike na nove načine pristupačnosti masovnih proizvoda pa time i potrošnje koja uključuje elemente slobodnog tržišta. Ti su paviljoni nakon izložbe premješteni u gradsko tkivo i nastavili su funkcionirati kao stvarni prostori potrošnje a ne više samo kao pokazni modeli (Karavanić 21-33:1988). Istovremeno je Zagrebački velesajam premješten iz središta grada u prostor južno od Save, tako da je skupa s prvim stambenim zajednicama koje su izgrađene sustavom JU 60 poslužio kao generator urbane tranzicije grada. U prostore bivšeg Velesajma (i Zagrebačkog zbora iz doba prve kapitalističke modernizacije) uselio je Studentski centar, institucija koja je od kraja pedesetih postala središte novih oblika društvenog okupljanja i, uglavnom, inkubator različitih oblika mladenačkog i supkulturnog društvenog i kulturno-umjetničkog aktivizma (Rogić 16-40:2003, Radović-Mahečić 62-84:2003).

Tranzicija grada u novim okolnostima hibridne socijalističko-tržišne ekonomske paradigme nastavila se i unutar stare strukture središta, ne samo arhitektonskim zahvatima u neispunjene prostore u zonama četvrti Zagreba iz prve modernizacije, nego i uključenjem novog oblika simboličkog posredovanja identiteta u zajednici. Privredna reforma s početka šezdesetih, naime, uvodi u javni prostor novi tip poruka koje kvantitetom i kvalitetom počinju konkurirati političkim porukama. Komercijalno oglašavanje kao nova društvena disciplina se nakon početaka kasnih pedesetih godina počinje dinamično razvijati upravo u šezdesetim godinama, kroz nove medije, prije svega televiziju, a i kroz oglasna mjesta u gradu koje je, dakako, omogućila upravo gradska vlast, a koja je vlast bila ista ona koja je upravljala i cijelom državom. Oglašivačke poruke komercijalnog tipa počinju otada činiti svakodnevni dio urbane okoline grada, budući da su političkom odlukom državne tvornice postale donekle samostalni gospodarski subjekti koji počinju ekonomski i simbolički konkurirati dotada jedinom ekonomskom subjektu – državi kao korporaciji (Hanson 102-107, 138-147: 1974, Crowley, Reid 13-14:2000).

Tako je tijekom pedesetih i šezdesetih godina kroz interdisciplinarnu teoriju i praksu djelovanja u urbanoj okolini (uvođenjem i kritičkom raspravom pojma “primijenjena umjetnost”, potom društvenim aktivizmom u sferi stanovanja i naposljetku korištenjem metodologije industrijskog dizajna u stanogradnji te oglašavanjem kao komunikacijskim fenomenom) nadopunjavana tradicijska pozicija i metoda urbanizma, odnosno stvoren je svojevrsni multidisciplinarni okvir za pristorno planiranje grada koje se tako i prakticiralo – uz pomoć stručnjaka raznih profila i uz preispitivanje na nekoliko razina. Dinamična tranzicija Zagreba u prostornom i demografskom smislu je tako započela. Koji su njeni dosezi danas se uslijed male vremenske distance može tek naslućivati, odnosno moguće je samo dati naznake za istraživanja i metode pristupa kroz iskustvo posljedica socijalističke modernizacije i urbane tranzicije grada danas u kontekstu tranzicije grada prema neokapitalizmu.

Znakovito, upravo je nakon početka privredne reforme i pomaka prema tržišno gospodarstvu Zavod izradio Urbanistički program Zagreba, potom i plan središnjeg dijela Trnja, a sve do početka sedamdesetih radio se i generalni urbanistički plan Zagreba. Slobodno se može reći da su ti dokumenti, čak i kada nisu prihvaćeni ili provedeni u cijelosti, bitno utjecali na rast grada tijekom sedamdesetih, posebice nakon donošenja novog Zakona o prostornom uređenju i korištenju građevinskog zemljišta 1973. Tijekom sedamdesetih Zavod izrađuje i veliki broj detaljnih planova, prometnih planova i planova revitalizacije te planova urbane obnove

(središte Trešnjevke, Vrbik). Uz to, sedamdesete godine prošlog stoljeća obilježene su i izradom srednjeročnih prostornih planova kao i brojnih provedbenih urbanističkih planova pojedinih četvrti Zagreba, a napose izradom detaljnog urbanističkog plana centra Zagreba koji je dovršen 1974. Nakon pedesetih i šezdesetih godina, u kojima je društveni okvir pogodio velikom planerskom zahvatu, sedamdesete i osamdesete su “atomizirale” tip djelatnosti Zavoda, vjerojatno uslijed opće društvene krize koja se manifestirala u nekoliko navrata. S opće društvene zamisli koja se preslikavala na razvoj Zagreba naglasak je prenesen na identitete manjih zona i revalorizaciju starih četvrti grada. Za neko buduće sustavnije istraživanja svakako ostaje tema usporedbe planiranoga i realiziranog, kao i istraživanje razloga zbog kojih se od planova odstupilo. No već sada se iz sačuvane dokumentacije u Zavodu mogu izvoditi neki vrlo konkretni zaključci, primjerice iz Srednjeročnog prostornog plana grada Zagreba i tablice problema definiranih po mjesnim zajednicama i općinama iz godina 1975-1980. Kako je to razdoblje u kojem se delegatski sustav počeo implementirati u radne i proizvodne procese, da bi s početka osamdesetih kroz izraženu ekonomsku krizu taj sustav pokazao sve slabosti, navedena dokumentacija vrlo dobro upućuje i na neke demografske, socijalne pa i kulturalne probleme Zagreba u kontekstu šire državne zajednice, a uz to čini se vrlo instruktivna i za primjerenije sagledavanje nekih aktualnih problema urbanog razvoja grada, u okolnostima koje jesu drukčije u političkom i ekonomskom smislu, ali su urbani problemi planskog rasta uglavnom ostali isti ili se još umnožili.

IDENTITETSKA PROBLEMATIKA

Promjena/tranzicija u zajednici i u gradu, međutim, može se svakako motriti i kao praksa razmjene identiteta, odnosno kao ritual zajedništva (Mauss). Na podlogi takve hipoteze moguće je vrednovati dosege urbane tranzicije a u vezi sa problemima identiteta koje Zagreb ima kao milijunski grad danas. Kako je prošlost urbane tranzicije Zagreba još uvijek djelomično istražena a i ne cjelovito interpretirana moguće je uspostaviti tezu o živom tkivu grada kao modelu za proučavanje interakcije identiteta, plana i tradicije u tranziciji grada, a na osnovu zamisli o “arheologiji neposredne prošlosti” kao teorijskoj postavci i kao istraživačkoj metodi (Buchli, Lucas 3-19:2001). Tako zamišljenoj metodi Zagreb može poslužiti kao vrlo dobar istraživački model, a dokumentacija Zavoda za urbanizam grada Zagreba kao kvalitetan istraživački materijal, jer se mnogi konflikti identiteta u materijalnom i simboličkom smislu mogu registrirati u neposrednom dodiru u istom prostoru iako pripadaju različitim društvenim kontekstima. No, kako se ti identiteti realiziraju u istom povijesnom vremenu kao nerazriješeni odnosi vlasništva, korištenja ili neke društvene aspiraci-

je, moguće je Zagreb danas “čitati” kao identitetsku mapu povijesnih slojeva posljedica relacije plana i tradicije, odnosno, u konačnici, kao poticaj za analizu odnosa kolektivnog i pojedinačnog identiteta u socijalizmu.

Pritom se tvrdnja o “konfuziji ideologije i ekonomije...pa i teorije i prakse” u jugoslavenskom socijalističkom projektu 1945-1990. čini vrlo primjerena kao polazna kritička pretpostavka koja može biti instrumentalna i za analizu urbane tranzicije Zagreba kao reprezentativnog središta industrijske modernizacije (Zukin 17:1975). To stoga jer je i urbano planiranje moguće (ili čak nužno?) motriti kao činjenicu kulture, a prihvatiti li se teza da je Komunistička (socijalistička) partija Jugoslavije na razini programa zahtijevala od kulture “da bude ideologijski korektna, visoko estetički kvalitetna i popularna”, onda se takva protutnječnost zahtjeva možda može u metodičke svrhe prenijeti i na područje urbanog planiranja (Lilly 139-163:1997). A to bi onda značilo da se i u području urbanog planiranja, kao i kulturi uopće, pojavila ideologijska pukotina koja je izazvala veliki procjep uslijed nemogućnosti povezivanja tri nespojiva zahtjeva, a koji su bilo nespojivi upravo uslijed problema identitetske razmjene između Ja i Mi. Pođe li se od pretpostavke o ideologijskoj pukotini i u teoriji i praksi urbanog planiranja Zagreba tijekom socijalističke modernizacije, bilo bi moguće istražiti i vrednovati identitetske situacije koje iz tog perioda nasljeđuje suvremeni Zagreb u novoj etapi tranzicije.

ZAKLJUČAK

Zavod za urbanizam grada Zagreba i sam je prošao kroz strukturalnu tranziciju i nastoji se maksimalno kvalitetno uklopiti u novonastale odnose koji su uspostavili tržišnu utakmicu i u domeni prostornog planiranja. Danas, međutim, u realnosti urbanog življenja pojavili su se neki parametri za planiranje kojih tijekom većeg dijela povijesti Zavoda naprosto nije bilo, poput odnosa javnog i privatnog prostora. Do 1990. naime sav je prostor, barem nominalno, bio javni, odnosno društveni, pa je osnovni planerski zadatak bio sadržan u zoningu kao distribucijskoj tehnici funkcionalnosti. Danas, međutim, pritisak kapitala i investitora uspostavlja posve drukčije okolnosti pa i uvjete za prostorno planiranje, pa nepostojanje planova, odustajanje od njih ili namjerno negiranje i nepoštivanje planerskih ili čak zakonskih odredbi jesu posve standardna praksa u operiranju prostorom koji se više ne percipira kao opće dobro nego kao kapitalni resurs. Uza svu tradiciju i ogromno iskustvo koje Zavod za urbanizam grada Zagreba ima, moglo bi se zaključiti kako će u budućnosti najveći izazov za tu instituciju u profesionalnom i organizacijskom smislu biti pitanje kako opstati na tržištu i zadovoljiti potrebe naručitelja, a istovremeno zadržati visoku razinu planerske prakse u generiranju urbanog prostora na korist svih stanovnika grada. Nekadašnja ideja participativnosti u planiranju i ko-

rištenju prostora aktualnija je no ikada prije, kako u socijalnom tako i ekološkom smislu, a teorija okoline, koju lokalni hrvatski kontekst baštini od Visoke škole za oblikovanje u Ulmu, koncepcija održivog razvoja i realno shvaćanje resursnih i biotehnoških ograničenja rasta grada, to su neke od magistralnih planerskih tema koje su postale aktualne ako ne i krucijalne za život i budućnost svakog velikog grada pa tako i Zagreba. Pritom će, kao i tijekom većeg dijela povijesti Zavoda, ključno pitanje planerske teorije i prakse biti: u čijem se interesu planira prostor u gradu kojeg su dioničari i baštiniči, barem nominalno, svi njegovi stanovnici.

Literatura:

- Bilandžić Dušan**, Radničko samoupravljanje i moderna privreda, u: Dvadeset godina tehnike i privrede Jugoslavije, Savez inženjera i tehničara Jugoslavije, Beograd 1966.
- Bilandžić Dušan**, Povijest Socijalističke federativne republike Jugoslavije, glavni procesi 1918-1985., 3. dopunjeno izdanje, Školska knjiga Zagreb 1985.
- Buchli Victor, Lucas Gavin**, The absent present: archaeologies of the Contemporary Past, in Buchli, Lucas (eds.) Archaeologies of the Contemporary Past, Routledge, London New York 2001.
- Crowley David**, Reid E. Susan, Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War eastern Europe, Berg, London 2000.
- Hanson Philip**, Advertising and Socialism, International Arts and Sciences Press, New York 1975.
- Jelinić Grga**, Kako riješiti stambenu krizu, AGM, Zagreb 1994.
- Karavanić Antun**, Prilog građi za izučavanje rada na području primijenjene umjetnosti i dizajna, u: Karavanić A. (ed.) Od ideje do artefakta, zbornik 7. kongresa Saveza udruženja umjetnika primijenjenih umjetnosti i dizajnera Jugoslavije, Pula 1988.
- Knežević Snješka**, Zagrebačka zelena potkova, Školska knjiga, Zagreb 1996.
- Lilly Carol**, Propaganda tro Pornography: Party, Society and Culture in Postwar Yugoslavia, in: Bokovoy, Irvine, Lilly (eds.), State- Society relations in Yugoslavia 1945-1992., St. Martin's Press, new York 1997.
- Lefebvre Henri**, Urbana revolucija, Nolit, Beograd 1974. (izvornik: Henri Lefebvre, La revolution urbaine, Gallimard, Paris 1970.)
- Mauss Marcel**, A Category of the human mind: the notion of "person"; the notion of "self", in du Gay, Evans, Redman, (eds.), identity: A Reader, Sage, the Open University, London 2000.
- Meštrović Matko**, Jedan dosljedan primjer suvremenog mišljenja arhitekture, Od pojedinačnog općem, Mladost, Zagreb 1967.
- Radović-Mahečić Darja**, Architecture and the Modernization of the City, in Vukić F. (ed.) Zagreb, Modernity and the City, Zagreb 2003.
- Rogić Ivan**, Tehnika i samostalnost, Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2000.
- Rogić Ivan**, What Has Happened in Zagreb, in Vukić F. (ed.) Zagreb, Modernity and the City, Zagreb 2003.
- Sinobad Pintarić Vera**, XI triennale, Čovjek i prostor 66, str.137., Zagreb 1957.
- Škalamera, Željko**, Zagreb na geodetsko katasterskim zemljovidima i u zemljišnim knjigama, Gradski zavod za katastar i geodetske poslove, Zagreb 1994.
- Tepina Marijan** (ed.), Stan za naše prilike, izložba uz Prvo opštejugoslavensko savetovanje o stambenoj izgradnji i stanu u Ljubljani maja 1956., Ljubljana 1957.
- Vukić Fedja**, A Century of Croatian Design, Meandar, Zagreb 1996.
- Vukić Fedja**, Od oblikovanja do dizajna, Meandar, Zagreb 2003.
- Vukić Fedja**, Oblikovanje i dizajn pedesetih godina u Hrvatskoj i Sloveniji, doktorska disertacija (rukopis), Zagreb-Ljubljana 2004.
- Zukin Sharon**, Beyond Marx and Tito, Theory and Practice in Yugoslav Socialism, Cambridge University Press, London 1975.

**AKO IH
SRETNETE
NA CESTI,**

PRIDRUŽIT

3

E IM SE!

**AKO IH
SRETNETE
NA CESTI,
PRIDRUŽITE
IM SE!**

**SERIJA INTERVENCIJA U
JAVNOM PROSTORU
22. 11. – 7. 12.**

G

ovor o gradu 21. stoljeća kao da sve stvarnijom potvrđuje distopijsku noćnu moru: da ćemo grad dijeliti isključivo kao fizički prostor, a ne i kao zajednicu. Figura "smrt grada" već neko vrijeme kruži diskursima o gradu, o 21. stoljeću kao stoljeću bez gradova, a njen trag, osim kao pomak u ljudskom imaginariju, već naslućujemo i u institucijama i politikama.

Dok se još mislilo kako je grad donekle prostorni otisak zajednice građana, bilo je lako njegovu društvenu funkciju identificirati s problemima zajedništva. No obnova javne kulture koja je bila primjerena velegradu 19. i 20. stoljeća danas jednostavno više nije moguća. Usitnjeno mnoštvo interesa, individualnih povijesti, životnih stilova, mikropolitika i partikularnih društvenih aktera danas ne čini društvo, već upravo 'ljudstvo' bez poriva za zajedničkim djelovanjem. Ali što ako je život bez suživota nova politička paradigma urbanosti, u kojoj se interesi građana poklapaju tek onoliko koliko se poklapaju njihovi apetiti za masovnom potrošnjom gradskih usluga, odnosno njihova vizija "kvalitete života" koja - daleko od toga da predstavlja jednakost svih građana - danas urbani prostor definira kao zajednicu interesa koji se temelje na stanovanju i vlasništvu nad nekretninom?

Nestajanje i komodifikacija javnog prostora, pojava kvazi javnih prostora s ograničenim pristupom događa se usporedo s agresijom komercijalne kulture, komodifikacijom umjetnosti i pojavom isključivih okoliša kulturnog spektakla. Koncept grada nalazi se u procijepu želje za obnovom poznatih oblika zajedništva i oslabljene djelotvornosti javnog djelovanja, a u sadašnjem su trenutku uporišta za društveni angažman i ciljevi djelovanja prilično neodređeni. Pesimizam društvenog trenutka zaokuplja i današnje umjetnike, a upravo se u prostoru imaginacije mogu redefinirati društvene okolnosti kako bi se barem privremeno postavilo novu dijagnozu stanja, ukazalo na skriveno ili ponudilo vizije koje dovode u pitanje polje realnog, ali zato afirmiraju nevidljive potencijale.

Okvir ove serije intervencija podjednako je određen nužnošću radikalne redefinicije suživota u gradu i vjerovanjem kako je upravo suživot preduvjet grada.

ROSALYN DEUTSCHE AGORAFBIJA

ulomak je ljubaznošću
autorice preuzet iz knjige:
Deutsche, Rosalyn, *Evictions:
Art and Spatial Politics*,
MIT Press, 2002 (3. izdanje),
str. 279-290

U posvemašnjoj atmosferi konzervativne demokracije može se smatrati ohrabrujućim znakom to što je današnji sveopći entuzijazam za “javnu umjetnost” unaprijed ublažen neizvjesnošću u pogledu definicije tog termina. Umjetnici i kritičari uvijek se iznova pitaju što znači dovesti riječ *javno* u blizinu *umjetnosti*. Autori koji su svjesni problema koji opterećuju konvencionalne koncepte javnosti često započinju svoja istraživanja javne umjetnosti preispitivanjem identiteta, pa čak i postojanja predmeta svoga izučavanja. Tako je 1985. Jerry Allen, direktor Odjela za kulturu grada Dallasa formulirao tu zbunjujuću situaciju na sljedeći način: “Gotovo 26 godina nakon donošenja prve odredbe *Percent for Art* u Philadelphiji još uvijek nismo u mogućnosti točno definirati što javna umjetnost jest ili bi trebala biti”.⁰¹ Tri godine kasnije kritičarka Patricia Phillips dodala je: “Iako se javna umjetnost pojavila krajem 20. stoljeća kao potpuno razvijena disciplina, to je područje bez jasnih definicija”.⁰² Suvremene muke oko kategorije “javne umjetnosti” mogle bi poslužiti kao školski primjer postmoderne ideje da su predmeti izučavanja posljedica, a ne uzrok disciplinarne spoznaje.

Kritičari odani demokratskom potencijalu javne umjetnosti, ali nezadovoljni njezinim tradicionalnim klasifikacijama i uporabama pretvorili su takvu neizvjesnost u nalog za redefiniranjem te kategorije. Do 1988. autori poput Kathy Halbreich iz Nacionalne umjetničke zaklade počeli su već ustrajati na tome da je bitan dio te redefinicije “staviti jednak naglasak na riječi ‘javna’ i ‘umjetnost’”.⁰³ Uskoro se ravnoteža pomaknula još dalje u prilog prvoj riječi. Danas je pozornost upućena terminu *javno* već dospjela u žarište redefinicija javne umjetnosti. Neki su autori iskovali nove nazive, poput “novoga žanra javne umjetnosti” (*new genre public art*) Suzanne Lacy, kako bi označili rad javnih umjetnika koji su, kako piše Lacyjeva, “usvojili ‘javno’ kao svoj operativni koncept i strategiju”.⁰⁴ Nedvojbeno, učinjeni su određeni koraci u smjeru demokratizacije diskursa javne umjetnosti. Međutim, kritičari često predlažu definicije “javnoga” koje zaobilaze ili ukidaju ono što sam ja, slijedeći Leforta, nazvala pitanjem koje uspostavlja javni prostor. Umjesto da opisuju javni prostor tako da se u potpunosti izbjege prisvajanje, oni koji dovode u pitanje konzervativnu dominaciju diskursa javne umjetnosti uglavnom su iznova prisvojili taj termin.

Ta tendencija očito dominira glavnim oblicima liberalnog diskursa o javnoj umjetnosti. Za Allena, uzmemo li samo jedan primjer, javna umjetnost ne predstavlja problem zato što su značenja umjetnosti i javnoga neizvjesna ili čak podložna povijesnoj varijaciji; naprotiv, problemi se javljaju zato što su značenja tih dva ju termina unaprijed fiksirana i neizbježno se sukobljavaju:

⁰¹ Jerry Allen, “How Art Becomes Public”, 1985; pretisak u: *Going Public: A Field Guide to Developments in Art in Public Places* (Arts Extension Service and the Visual Arts Program of the National Endowments for the Arts, 1988), 246.

⁰² Patricia Phillips, “The Public Art Machine: Out of Order”, *Artforum* 27 (prosinac 1988), 9.

⁰³ Kathy Halbreich, “Stretching the Terrain: Sketching Twenty Years of Public Art”, u: *Going Public: A Field Guide to Developments in Art in Public Places*, 9.

⁰⁴ Suzanne Lacy, “Cultural Pilgrimages and Metaphoric Journeys”, u: Suzanne Lacy, ur., *Mapping the terrain: New Genre Public Art* (Seattle: Bay Press, 1995), 20.

Pojam "javne umjetnosti" sam po sebi prilično je proturječan. U njemu spajamo dvije riječi čija su značenja na neki način antitetska. "Umjetnost" [u 20. stoljeću] prepoznavamo kao kiparevo ili slikarevo individualno istraživanje, kao simbol samopotvrđivanja. K tome onda pridodajemo "javno", koje se odnosi na kolektivno, na društveni poredak i negaciju sebstva. Na taj način povezujemo privatno i javno u jedinstveni koncept ili predmet, od kojega očekujemo i koherentnost i integritet.⁰⁵

Ta formulacija zanemaruje snažni izazov koji su određene ključne grane umjetnosti i kritike 20. stoljeća postavile pred individualistička poimanja umjetnika kao autonomne individue i umjetnosti kao izraza koji je zasnovan na tom strogo privatnom biću. Pojedinci ili umjetnici možda i nisu tako sigurno privatni kao što to Allen misli. Odbacivanje te mogućnosti navodi kritičare da podržavaju strogu opoziciju između "umjetnosti" i "javnoga", koja parafrazira standardne liberalne dihotomije između pojedinca i društva, privatnog i javnog. Dihotomija privatno/javno također se mobilizira kako bi se "umjetnost" i "javno" ujedinili umjesto da se polariziraju. Kritičari često pristupaju i umjetnosti i javnome kao univerzalnim sferama koje, usklađene zajedničkom ljudskom biti, nadilaze konfliktne domene atomiziranih pojedinaca, sasvim privatnih razlika i specifičnih interesa. U tim slučajevima "javna umjetnost" nije, kako pretpostavlja Allen, proturječni entitet, nego postaje dvostruko opterećena kao pojava od univerzalne dostupnosti.

Iako te dvije formulacije – umjetnost suprotstavljena javnosti, umjetnost sjedinjena s javnošću – postavljaju umjetnost na različite strane jaza između javnog i privatnog, one ostaju u istom teorijskom okviru. Nesposobnost da se taj okvir prevlada dovela je mnoge kritičare do toga da jednim potezom otvore i zatvore pitanje javnosti. Iako zamjećuju da je javnu umjetnost teško definirati i naglašavaju nekoherentnost suvremene javnosti, oni još uvijek izjednačavaju javni prostor s konsenzusom, koherentnošću i univerzalnošću, premještajući pluralizam, podijeljenost i različitost u domenu privatnoga. Na mnogostrukost i sukob koji karakteriziraju javnost oni prešutno gledaju kao na problematične činjenice, dok zagovornici javnog prostora moraju pronaći postupke kojima će ih reducirati i naposljetku eliminirati. Na primjer, Allen nudi rješenje koje u pravilu usvajaju mnogi zagovornici javne umjetnosti, priznajući od početka kako je "javni kontekst" umjetnosti širok i heterogen. Javna umjetnost ne može se nadati da će izraziti vrijednosti koje su svima zajedničke. Ipak, njezin bi cilj trebao biti da služi ujedinjenoj, ma koliko raznovrsnoj javnosti, koja se, kako kaže Allen, može pronaći ako umjetnici potisnu vlastiti ego i posavjetuju se s ljudima "kojih se projekt neposredno tiče" – već postojećim skupinama ili zajednicama koje koriste određene urbane lo-

kalitete, specifičnim grupacijama od kojih je svaka određena nekom zajedničkom identifikacijom.⁰⁶

Homogenost i jednodušnost – često uobličene kao “zajednica” – postaju predmetom potrage za istinskom javnošću, budući da neki kritičari, iako korisno dokumentiraju sporove koji se događaju oko specifičnih javnih umjetničkih djela te čak prihvaćaju spor kao prirodni sastojak procesa javne umjetnosti, javni prostor i demokraciju i dalje dovode u vezu s ciljevima izgradnje konsenzusa, konsolidacije zajednica i ublažavanja sukoba. Istodobno se definicija demokratskog javnog prostora smješta načelno izvan spora.

Tu dinamiku ilustrira antologija iz 1992. naslovljena *Critical Issues in Public Art: Content, Context, and Controversy*. U uvodnoj rečenici te knjige urednici povezuju umjetnost s demokracijom: “Javna umjetnost, sa svojim ugrađenim društvenim fokusom, činila bi se idealnim žanrom demokracije”.⁰⁷ Zatim nastavljaju: “Međutim, od njezina početka su pitanja koja okružuju njezin prikladni oblik i smještaj, kao i njezino financiranje, češće učinila javnu umjetnost predmetom spora nego konsenzusa ili veličanja”.⁰⁸ Veznik *međutim*, koji povezuje ove dvije rečenice, obavlja važan ideološki posao. On povezuje demokraciju – koju uvodi prva rečenica – i spor – koji uvodi druga – u problematičan odnos. Javna umjetnost bila bi demokratska, *ali* je sporna, ili – u optimističnijem tumačenju – javna umjetnost zadržava svoj potencijal *unatoč* činjenici da je sporna. Taj “međutim” označava obrat. Javna umjetnost činila bi se demokratskom, ali se umjesto toga otkriva kao sporna. Štoviše, spor tu služi osujećivanju konsenzusa, koji se shodno tome javlja kao pravi cilj demokracije i k tome se povezuje s veličanjem. Iako urednici knjige i mnogi autori članaka naglašavaju ili čak cijene nejedinstvo i antagonizam, riječ “međutim” otkriva neodlučnost u srži prikazâ javne umjetnosti, jer oni preispituju značenje javnog prostora samo da bi dokazali nešto što već ionako stoji. “Međutim” razdvaja demokraciju od činjenice sukoba i veže je uz homogenizirajuće ideje javnog prostora i javne umjetnosti, usmjerene na konsenzus. Sukob se istodobno priznaje i negira kao fetišistički proces čija suzbijanja stvaraju izvjesnost o značenju javnog prostora. Na primjer, kasnije u knjizi *Critical Issues in Public Art* urednici naprosto ponavljaju svoje univerzalizirajuće pretpostavke: “Sam koncept javne umjetnosti, definira li se na iole smislen način, pretpostavlja prilično homogenu javnost i jezik umjetnosti koji se obraća svima”.⁰⁹

Konzervativni i liberalni estetski diskursi nipošto nisu osamljeni u pronalaženju načina da se istodobno otvori i zatvori pitanje javnog prostora. Neke od najutjecajnijih radikalnih kritika tih diskursa također nastoje raspršiti neizvjesnost. Na primjer, mnogi ljevičarski kritičari kulture pretražuju povijest kako bi otkrili podrijetlo i bit demokratskog građanskog života. U atenskom polisu, rimskoj republici, Francuskoj s kraja 18. stoljeća i općinama

06 *Ibid.*, 250.

07 Harriet F. Senie i Sally Webster, ur., *Critical Issues in Public Art: Content, Context, and Controversy* (New York: HarperCollins, 1992.), xi.

08 *Ibid.*

09 *Ibid.*, 171.

10 Michael Sorkin, "Introduction: Variations on a Theme Park", u: Michael Sorkin, ur., *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space* (New York: The Noonday Press, 1992), xv.

11 Ibid.

12 Kombinacija maksimalizacije profita i deseksualizirajućih tendencija u suvremenom urbanom planiranju očita je u uporabi Disneylanda kao uzora suvremenog urbanizma, kao i uložu koju *Disney Development Company* igra u trenutačnom urbanom oživljavanju. Od vremena objavljivanja Sorkinove knjige tvrtka Disney je financijski i simbolički pridonijela aktualnom partnerstvu koje se trenutno u New Yorku oblikuje između interesa tržišta nekretnina i moralnih križara koji žele suzbiti urbane seksualne kulture. Disneyeva instrumentalnost jasno se pokazala u nedavnom članku u *New York Timesu*, koji je obznanio namjeru grada da toj tvrtki, u suradnji s *Tishman Urban Development Corporation*, povjeri izgradnju novog ugla 42. ulice i Osme avenije kao dijela obnove Times Squarea: "Projekt od 303 milijuna dolara u središtu je nastojanja savezne države i grada da se 42. ulica između Sedme i Osme avenije pretvori iz otrcanog poteza s vječno prisutnim prostitutkama i seks-shopovima u kičeni, obiteljski orijentirani centar zabave... Ali možda još veću vrijednost ima Disneyevo ime. U nastojanju da se preobradi četvrt koja je dugo bila sinonim za urbanu opasnost i degradaciju, grad sada ima partnera koji je simbol za zdravu zabavu širom svijeta." Shawn G. Kennedy, "Disney and Developer Are Chosen To Build 42nd Street Hotel Complex", *New York Times*, 1. svibnja 1995, B1.

13 Sorkin, "Introduction: Variations on a Theme Park", xv.

prvih američkih gradova kritičari pronalaze prostorne forme koje, kako se pretpostavlja, utjelovljuju takav život. Takva potraga osobito se uvriježila među lijevo orijentiranim teoretičarima urbanizma i arhitekture, koji su, potaknuti otporom prema nedavno homogeniziranim, privatiziranim i državno reguliranim javnim prostorima kakve je stvorila razvijena kapitalistička urbanizacija, stvorili utjecajna savezništva. Tako je npr. Michael Sorkin u uvodu svoje interdisciplinarne antologije kritičkih oglada pod naslovom *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space* izrazio želju za povratkom "poznatim prostorima tradicionalnih gradova, ulicama i trgovima, dvorištima i parkovima", koji su "naši divni prizori građanskog života".¹⁰ Sorkin zaključuje kako je u novim "javnim" prostorima tematskog parka ili trgovačkog centra ograničena i sama sloboda govora: u Disneylandu nema demonstracija. Nastojanje da se povrati grad predstavlja borbu za demokraciju kao takvu".¹¹

Kada Sorkin govori o javnom prostoru kao o mjestu političke aktivnosti, a ne kao o univerzalnoj domeni koju valja zaštititi od politike, on znakovito preusmjerava glavnu struju diskursa o javnom prostoru. U pravu je kada povezuje javni prostor s korištenjem prava na slobodu govora i kada dovodi u pitanje trenutačnu proliferaciju sterilnih urbanih prostora koji ne podnose gotovo nikakav otpor protiv sasvim ograničenih uporaba.¹² Ali kada Sorkin idealizira tradicionalni gradski prostor kao "autentičniju urbanost",¹³ prostor koji je bitan za demokratsku politiku, on zanemaruje politiku *njegove* povijesne uspostave, kao i mogućnost njegove političke transformacije. Unutar te idealizirajuće perspektive odmaci od etabliranih prostornih uređenja neizbježno naznačuju "kraj javnog prostora". *Edge cities*, trgovački centri, masovni mediji i elektronski prostor (a za desnicu i "bizarno oblikovani" birački okruzi) poistovjećuju se s propašću demokracije.

Omot knjige *Variations on a Theme Park* otkriva određene probleme vezane uz taj pristup. Tu je prikazana skupina renesansnih likova, muškaraca i žena kakvi se obično viđaju na slikama iz 15. i 16. stoljeća raspoređeni širom perspektivno prikazanih, pravokutno uređenih i vizualno ujednačenih vanjskih trgova talijanskih gradova. Ali na omotu knjige ti su stanovnici stabilne javne domene prostorno i vremenski dislocirani. Iako netaknutih patricijskih poza i drapirane odjeće, nalazimo ih kako se voze pomičnim stepenicama neke nove "anti-urbane" strukture – možda je to neki "unutrašnji atrij hotela" ili višerazinski trgovački centar – strukture koja, prema hipotezi knjige, označava "kraj javnog prostora". Prilagođena vizualizaciji te hipoteze, ilustracija nudi doslovnu pozadinu za podnaslov knjige i povezuje Sorkinovu britku kritiku suvremenog urbanizma sa snažnom strujom urbane nostalgije, koja doista prožima mnoge od sabranih oglada.

Postoje dobri razlozi zbog kojih radikalni urbani kritičari izbjegavaju tu vezu. Najočitiji je taj da ih okretanje prošlosti dovodi neugodno blizu konzervativnom urbanom diskursu. Tijekom čitavog razdoblja urbanog procvata i ponovnog razvoja takve su nostalgичne slike grada koristili poduzetnici na tržištu nekretnina, povijesni prezervacionisti i gradske vlasti, oglašavajući pojedinačne projekte ponovnog razvoja kao napredak u trajnoj borbi za povratak grada iz više ili manje udaljene prošlosti. U New Yorku su takvi projekti promicani kao postupni doprinosi “renesansi” grada, ponovnom rođenju izgubljene urbane tradicije. Projekti ponovnog razvoja, tvrdilo se, pomoći će New Yorku da ponovo zauzme mjesto u rodoslovlju nekadašnjih gradova koji su, iako usredotočeni na ekspanzivne javne prostore, bili u cijelosti skladni.¹⁴ Ta se tradicija nastavlja. Za Paula Goldbergera nedavno renovirani Bryant Park u središtu Manhattana nudi “doživljaj izleta van grada”. Njegova ocjena, kao i mnogi drugi suvremeni prikazi grada, implicira da beskućnici nadziru pristup javnom prostoru: Bryant Park je, kaže on, mjesto gdje su siromasi počeli “dijeliti” prostor. Sada se “doima kao da je... bačen u nekakav idilični pejzaž veoma daleko odavde”.¹⁵

Ti komentari upućuju na to da javni prostor nije naprosto nešto što nemamo. Upravo obrnuto, to je nešto što smo nekoć imali – izgubljeno stanje punine. Ali budući da je izgubljeno, a ne naprosto mrtvo, još uvijek ga možemo vratiti. “Što se dogodilo s javnim trgom?” pita *Harper's Magazine* u tematskom članku iz 1990. godine, preludiju potraži za novim urbanim nacrtima koji će vratiti javni trg – ono što *Harper's* naziva “velikim dobrim mjestom”.¹⁶ Što je prikazano na omotu knjige *Variations on a Theme Park* ako ne gubitak? Tu vidimo, *in absentia*, zonu sigurnosti, veliko dobro mjesto s kojega smo prognani – barem oni među nama koji se poistovjećuju s renesansnim građanima kao prognanim stanovnicima demokratskog javnog prostora.

Ova bi nas ograda trebala natjerati da razmislimo. Budući da teži specifičnosti, ona postavlja dva niza pitanja koji nam mogu pomoći da izoštrimo trenutačno mutne slike javnog prostora. Prvi ispituje konkretni identitet ljudi koji su naznačeni kao primjeri onoga što se prikazuje kao istinska javnost na koricama Sorkinove knjige. Koje su društvene skupine ustvari bile uključene – a koje isključene – u navodno potpuno inkluzivne, ili barem inkluzivnije urbane javne prostore naše bliže ili dalje prošlosti? Tko se mogao smatrati građaninom u tim “velikim prizorima građanskog života” za koje se pretpostavlja da su nestali? *Za koga* je, kako pita kulturni kritičar Bruce Robbins, “grad nekoć bio javniji nego danas? Je li on ikada bio otvoren za preispitivanje i sudjelovanje, a kamoli za nadzor većine? ... Ako je tako, gdje su bili radnici, žene, lezbijke, homoseksualci, Afroamerikanci?”¹⁷

14 Za analizu funkcija prezervacionističke retorike koja je pratila obnovu, vidi moj članak “Architecture of the Evicted”, u: Krzysztof Wodiczko: *New York City Tableaux and the Homeless Vehicle Project*, katalog izložbe (New York: Exit Art, 1989.), 28–37, pretisak u: *Strategies* 3 (1990.), 159–83; i “Krzysztof Wodiczko’s *Homeless Projection* and the Site of Urban ‘Revitalization’”, u ovoj knjizi.

15 Paul Goldberger, “Bryant Park, An Out-of-Town Experience”, *New York Times*, 3. svibnja 1992, H34.

16 “Whatever Became of the Public Square? New Designs for a Great Good Place”, *Harper's* (srpanj 1990), 49–60.

17 Bruce Robbins, “Introduction: The Public as Phantom”, u: Bruce Robbins, ur., *The Phantom Public Sphere*, Cultural Politics 5 (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993), viii.

Postavljanje pitanja tko se poistovječuje s dislociranim stanovnicima klasičnog urbanog trga ne potiče nas samo da razmotrimo atribute likova na slici javnog prostora, nego također svraća pozornost na promatrače te slike. To pak uvodi drugo pitanje, koje se uglavnom zanemaruje, a ponekad i aktivno odbacuje u estetskim raspravama o javnom prostoru: pitanje subjektivnosti reprezentacije. Kako slike javnog prostora stvaraju javne identitete za koje se čini da ih samo prikazuju? Drugim riječima, kako pozivaju promatrače da zauzmu poziciju koja ih zatim određuje kao javna bića? Kako te slike stvaraju ono “mi”, odnosno javnost, i tko zamišljamo da jesmo dok zauzimamo propisano mjesto? Ako omot knjige *Variations on a Theme Park* prikazuje renesansni trg kao arhetip javnog prostora, kao što tvrdim, onda se postavlja pitanje čiji se identitet danas proizvodi i naglašava slikom javnog prostora koja je vezana uz tradicionalne prostore perspektivne reprezentacije? Što je javnost ako je izjednačena s fiksiranim gledištem iz kojeg se sve vidi, gledištem koje je stvarni subjekt tih renesansnih prostora? Tko mora biti dislociran kako bi se zajamčio autoritet te jedinstvene referentne točke? Je li posjednik tog gledišta doista javno biće – pojedinac koji može ostati siguran iza pravokutnog okvira tog “prozora u svijet” i koji može, poput likova na slici, ušetati u javni prostor i jednako lako išetati iz njega? I je li moguće da dislokacija tog sigurnog subjekta nije “kraj javnog prostora”, kako to sugerira Sorkinov omot, nego upravo posljedica bivanja u javnom prostoru kao domeni našeg “su-bivanja” u kojoj, kako se često kaže, susrećemo druge i pronalazimo svoju egzistenciju izvan sebe samih?

Ista pitanja tiču se i drugog diskursa o javnom prostoru, koji je usko povezan s knjigom *Variations on a Theme Park*, a kojeg su u novije vrijeme prigrllili ljevičarski kritičari umjetnosti. Poput stručnjaka za arhitekturu i urbanizam, a ponekad i udružujući snage s njima, kritički sektori svijeta umjetnosti pokušali su spasiti termin *javnoga* od konzervativnih depolitizacija tako što su javni prostor definirali kao arenu političke aktivnosti, a javnu umjetnost redefinirali kao umjetnost koja sudjeluje u prostoru politike ili ga stvara. U tu svrhu kritičari su pronašli vrijedan resurs u kategoriji “javne sfere”. Taj termin koristi se donekle slobodno kako bi se označila domena diskurzivne interakcije u pitanjima politike. U javnoj sferi ljudi poprimaju političke identitete.

Termin neizbježno priziva Jürgena Habermasa, čija knjiga *Strukturwandel der Öffentlichkeit* nudi arhetipski prikaz javne sfere kao izgubljenog demokratskog ideala.¹⁸ Habermas opisuje javnu sferu kao specifičnu povijesnu formaciju, koja je prvi put razrađena kao ideja u Kantovoj definiciji “prosvjetiteljstva” – uporabe uma u javnoj kritici.¹⁹ Prema Habermasu, javna sfera nastala je s pojavom građanskoga društva, koje je uvelo strogu podjelu na privatnu i političku domenu. U sigurnosti privatne sfere građanstvo je moglo

18 Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (Darmstadt: Hermann Luchterhand Verlag, 1962.), na engleskom objavljeno pod naslovom *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, prev. Thomas Burger uz pomoć Fredericka Lawrencea (Cambridge: MIT Press, 1989).

19 Immanuel Kant, “Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?”, *Berlinische Monatsschrift* 4 (1784), 481–494.

težiti financijskom profitu neometano društvom ili državom. Ali građansko društvo, kaže Habermas, također je iznjedrilo niz institucija – javnu sferu – kroz koje je građanstvo moglo vršiti nadzor nad djelovanjem države, istovremeno se odričući pretenzija na vlast. U javnoj sferi – domeni između društva i države – sferi koja je u načelu otvorena i dostupna svima, država se smatrala odgovornom građanima. Tu su ljudi izlazili iz privatnosti i ustanovljavali se kao javnost, odbacujući privatne interese kako bi se posvetili stvarima od zajedničkog interesa i upuštali se u racionalno-kritičku političku raspravu. Ali Habermas smatra da je javna sfera izgubila na važnosti s nastupom negrađanskih skupina, procvatom masovnih medija i usponom socijalne države. Ti fenomeni nagrizli su sigurnu granicu između javnog i privatnog života, koja je za Habermasa izvor postojanja javne sfere i njezin trajni preduvjet.

Mogli bismo dovesti u pitanje homogenizirajuću tendenciju koja se nazire čak i u ovom kratkom opisu Habermasova ideala jedinstvene, ujedinjene javne sfere, koja nadilazi partikularnosti i ostvaruje racionalni – neprisilni – konsenzus. Zasad ćemo, međutim, samo istaknuti da postoje i druge koncepcije javne sfere, koje nisu tako neprijateljske prema razlikama ili sukobu i ne okreću nužno leđa kritikama modernosti, a također su i skeptičnije po pitanju nedužnosti uma ili jezika te zamjećuju snagu utjecaja koji bilo koja koncepcija javne sfere vrši na konvencionalne pretpostavke o javnoj umjetnosti. Jer tumačenje javne umjetnosti kao umjetnosti koja djeluje u javnoj sferi ili kao javna sfera – bez obzira na to slijedi li Habermasov model ili ga odbacuje – znači da umjetnička javnost, za razliku od umjetničke publike, nije unaprijed dan entitet, nego nastaje i proizvedena je kroz svoje sudjelovanje u političkom djelovanju.

Uvođenje koncepta javne sfere u umjetničku kritiku uzdrimalo je glavne struje kategorizacije javne umjetnosti. Ono također pomaže da se izbjegne zbrka koja šteti nekim kritičkim raspravama. Iako nadilazi granice koje konvencionalno razdvajaju javnu umjetnost od ne-javne – razlike koje, na primjer, postoje između umjetnosti otvorenog i zatvorenog prostora, između umjetničkih djela koja se izlažu u konvencionalnim ustanovama i onih koja su izložena “u gradu”, između državno sponzorirane i privatno financirane umjetnosti – javna sfera iznosi na vidjelo neke druge različitosti, koje su, iako neutralizirane prevladavajućim definicijama javnog prostora, ključne za demokratsku praksu. Na primjer, razlučujući javni prostor od domene države koncept javne sfere suprotstavlja se diskursu o javnoj umjetnosti koji definira javnost kao državnu upravu i ograničava demokraciju na jedan od oblika vladavine. Ideja javne sfere smješta demokraciju u društvo kojemu je državna vlast odgovorna. Budući da je javni prostor vezan uz političko odlučivanje te uz prava i društvenu legitimnost, umjetnička administracija ne može tako lako ignorirati dislokaciju društvenih

skupina iz urbanih prostora, a da istodobno nastavi opisivati ta mjesta kao “dostupna”. Osim toga, što je možda najvažnije, javna sfera zamjenjuje definicije javne umjetnosti kao djela koje zauzima ili dizajnira fizičke prostore i obraća se postojećoj publici s koncepcijom javne umjetnosti kao prakse koja uspostavlja javnost, uključujući ljude u političku raspravu ili ulazeći u političke borbe. Budući da svako mjesto ima potencijal za pretvorbu u javni ili, kad smo već kod toga, privatni prostor, javna umjetnost može se smatrati oruđem koje pomaže u proizvodnji javnog prostora ili pak dovodi u pitanje neki zauzeti prostor koji je službeno određen kao javni. Funkcija javne umjetnosti postaje ta da, kako piše Vito Acconci, “stvari ili razori neki javni prostor”.²⁰

Ali jedna od posljedica uvođenja te ideje javne sfere u raspravu o javnoj umjetnosti premašuje sve druge snagom izazova koji postavlja pred neutralizirajuće definicije: kada kritičari redefiniraju javnu umjetnost kao onu koja djeluje u javnoj sferi ili kao javna sfera, dosad jednodušna opomena da bi umjetnost trebalo učiniti javnom postaje doslovce istoznačna sa zahtjevom za politizacijom umjetnosti. Umjetnost koja je “javna” sudjeluje u političkom prostoru ili ga stvara, kao što je i sama prostor u kojemu poprimamo političke identitete.

A ipak, ponuđena kao odgovor na pitanje o javnom prostoru, ideja javne sfere ne ispunjava sama po sebi nalog za očuvanjem demokracije kao pitanja. Ustvari, tvrdnja da je javni prostor mjesto demokratskog političkog djelovanja možda ponavlja upravo ono izbjegavanje politike koje se takvom tvrdnjom nastoji dovesti u pitanje. Jer kao što urbani kritičar brani tradicionalni gradski prostor kao teren na kojemu se odvija politički diskurs, ta tvrdnja ne zahtijeva od nas da priznamo – čak nas u tome može i spriječiti – kako politička javna sfera nije samo mjesto diskursa; ona je također diskurzivno konstruirano mjesto. Sa stajališta radikalne demokracije, politika se ne može svesti na nešto što se događa unutar granica javnog prostora ili političke zajednice koja je naprosto prihvaćena kao “stvarna”. Kako piše Chantal Mouffe, u politici se radi o uspostavi političke zajednice.²¹ Radi se o oporostorujućim aktivnostima kojima se proizvodi prostor politike. Ako demokracija znači da politička zajednica – javnost, “mi, narod” – nema apsolutne osnove, onda je polaganje temelja koji omeđuju neki politički javni prostor i odlučivanje o tome što je tu legitimno, a što ne, neminovno politički proces. Tu se zacrtavaju različitosti i sličnosti, provede isključenja, donose odluke. Koliko god demokratska javna sfera obećavala otvorenost i dostupnost, ona nikada ne može biti potpuno inkluzivna ili potpuno uspostavljena politička zajednica. Ona je od samoga početka strategija distinkcije, ovisna o konstitutivnim isključenjima, pokušaj da se nešto smjesti izvan domene.²² Sukob, podjela i nestabilnost stoga ne uništavaju demokratski javni prostor; oni su preduvjeti njegova postojanja. Prijetnja se javlja s

20 Vito Acconci, *Making Public: The Writing and Reading of Public Space* (The Hague: Uitgever, 1993.), 16. Ova publikacija popratila je izložbu “Vito Acconci: Models, Projects for Streets, Squares, and Parks”, Stroom: The Hague’s Center for Visual Arts, 1993.

21 Chantal Mouffe, “Democratic Citizenship and the Political Community”, u: Chantal Mouffe, ur., *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community* (London: Verso, 1992), 234.

22 *Ibid.*, 235.

pokušajima da se prevlada sukob, budući da javna sfera ostaje demokratska samo u onoj mjeri u kojoj se njezina isključenja uzimaju u obzir i ostaju otvorenima za osporavanje. Kada se isključenja koja upravljaju uspostavom političkog javnog prostora naturaliziraju, a osporavanja brišu obznanom da su određene forme prostora inherentno, vječno ili samorazumljivo javne, time se prisvaja javni prostor. Iako se izjednačuje s političkim prostorom, pripisuje mu se predpolitički izvor političkog značenja i time on postaje oružjem protiv političke borbe umjesto njezinim sredstvom.

Želimo li poništiti to prisvajanje, mogli bismo pristupiti pitanju javnog prostora u više genealoškom duhu od onoga koji je do sada pokretao ljevičarske estetske ili urbane debate. Nećemo uhvatiti istinu javnog prostora tako što ćemo otkriti njegovo podrijetlo. Prema Friedrichu Nietzscheu, koji je termin *genealogija* suprotstavio koncepcijama povijesti iz 19. stoljeća, otkrivanje podrijetla ne otkriva i bitno, nepromjenjivo značenje nekog koncepta; upravo obrnuto, ono pokazuje da su značenja uvjetovana i oblikovana u borbama. Upravo zato što je "bit" javnosti povijesno ustanovljena figura koja raste i mijenja se, javnost je retoričko oruđe, podložno raznovrsnim, pa čak i antagonističkim uporabama koje variraju sa širokim spektrom konteksta. Podrijetlo i svrha nekog predmeta spoznaje, kako upozorava Nietzsche, dva su različita problema, iako se često brkaju: "Uzrok nastanka neke stvari i njezina konačna korisnost, njezina zbiljska primjena i svrstavanje u sustav svrha, *toto coelo* su odvojeni; nešto postojeće, na bilo koji način nastalo, biva uvijek iznova od neke tomu nadređene moći tumačeno s novih stajališta, iznova sebi podvrgavano, preoblikovano i preuđevano za neku novu korist".²³ Prikrivati neki određeni "sustav svrha" pozivanjem na bitne istine koje su sadržane u nastanku javnoga lukavština je autoritarne vlasti koja, ignorirajući različitost između početaka nekog termina i njegovih kasnijih uporaba, "javno" čini neosjetljivim na transformaciju. Ukratko, u pričama o počecima javnog prostora ne radi se doista o prošlosti; one nam govore o brigama i tjeskobama koje obuzimaju naša aktualna društvena uređenja. S genealoškog gledišta možda još uvijek vrijedi postaviti pitanje o tome što za umjetnost znači biti javna, ali ono zahtijeva dodatno pitanje: koje političke funkcije trenutno obavlja poziv da se umjetnost učini javnom – to jest, političkom?

prevela Marina Miladinov

23 Friedrich Nietzsche, "Zur Genealogie der Moral" (1887), hrv. prijevod Mario Kapić, *Uz genealogiju morala* (Zagreb: AGM, 2004), str. 81-82.

CHANTAL MOUFFE

**UMJETNIČKI
AKTIVIZAM I
AGONISTIČKI
PROSTORI**

članak je ljubaznošću autorice
preuzet iz: Art & Research. A
Journal of Ideas, Contexts and
Methods, sv. 1, br. 2, ljeto 2007

Mogu li umjetničke prakse još uvijek imati kritičku ulogu u društvu u kojem su razlike između umjetnosti i oglašavanja postale nejasne i u kojem su umjetnici i kulturni radnici postali nužan dio kapitalističke proizvodnje? Proučavajući 'novi duh kapitalizma' Luc Boltanski i Eve Chiapello⁰¹ pokazali su kako su zahtjevi novih pokreta 1960-ih za autonomijom upregnuti u razvoj postfordističke umrežene ekonomije te pretvoreni u nove oblike kontrole. Estetske strategije kontrakture: potraga za autentičnošću, ideal samoupravljanja, nužnost antihijerarhijskog načina organizacije, sada se koriste kako bi se promicali uvjeti koje zahtijeva aktualni način kapitalističke regulacije zamjenjujući disciplinarni okvir karakterističan za fordističko razdoblje. Danas umjetnička i kulturna proizvodnja igraju središnju ulogu u procesu podizanja vrijednosti kapitala, a umjetnička je kritika, posredstvom neo-menadžmenta, postala važan element u kapitalističkoj produktivnosti.

Ovo je neke navelo na tvrdnju da je umjetnost izgubila svoju kritičku moć budući da kapitalizam automatski jača i neutralizira svaki oblik kritike. Drugi, međutim, nude drugačiji pogled i na novu situaciju gledaju kao na otvaranje prolaza različitim strategijama otpora. Takav se pogled može potkrijepiti uvidima André Gorza koji kaže: "Kad samoizrabljivanje zauzima središnju ulogu u procesu podizanja vrijednosti, proizvodnja subjektivnosti postaje teren glavne borbe... Društveni odnosi koje izmiču doseg procjene vrijednosti, kompetitivnom individualizmu i tržišnoj razmjeni usporedbom razotkrivaju potonje u njihovoj političkoj dimenziji, kao produžetke moći kapitala. Omogućena je fronta posvemašnjeg otpora ovoj moći. Ona nužno preplavljuje teren proizvodnje znanja u smjeru novih praksi življenja, potrošnje i kolektivnog prisvajanja zajedničkih prostora i svakodnevnice kulture".⁰²

Nedvojbeno je da treba napustiti modernističku ideju avangarde, no to ne znači da je svaki oblik kritike postao nemogućim. Potrebno je upravo širiti polje umjetničke intervencije direktno intervenirajući u mnogostrukost društvenih prostora kako bi se suprotstavilo programu potpune društvene mobilizacije kapitalizma. Cilj bi trebao biti podrivanje imaginarnog okoliša nužnog za njegovu reprodukciju. Kako to kaže Brian Holmes, "umjetnost može društvu pružiti priliku da kolektivno promisli imaginarne figure o kojima ovisi radi same svoje postojanosti, svog samorazumijevanja".⁰³

Slažem se da bi umjetničke prakse mogle doprinijeti borbi protiv kapitalističke dominacije, no ovo zahtijeva pravilno razumijevanje dinamika demokratske politike; razumijevanje za koje se zalažem može se postići priznanjem političkog u njegovoj antagonističkoj dimenziji, kao i kontingentne prirode bilo kojeg društvenog poretka. Jedino se iz takve perspektive može pojmiti hegemonijska borba koja karakterizira demokratsku politiku, hegemo-

01 Luc Boltanski i Eve Chiapello, *The New Spirit of Capitalism*, London: Verso, 2005.

02 Intervju s André Gorzom, *Multitude*, br. 15, 2004, str. 209

03 Brian Holmes, *Artistic Autonomy*, www.u-tangente.org

nijska borba u kojoj umjetničke prakse mogu zauzeti presudnu ulogu.

POLITIČKO KAO ANTAGONIZAM

Polazište teorijskih razmišljanja koje ću ponuditi u ovom radu je naša trenutna poteškoća da si probleme s kojima se naša društva suočavaju predočimo na *politički* način. Protivno onome što bi neoliberalni ideolozi voljeli da vjerujemo, politička pitanja nisu samo tehnička pitanja koja trebaju riješiti stručnjaci. Prava politička pitanja uvijek uključuju odluke koje nas stavljaju pred izbor između suprotstavljenih alternativa. Ova nemogućnost da se razmišlja politički u velikoj mjeri je posljedica neosporne hegemonije liberalizma. 'Liberalizam', onako kako koristim taj pojam u današnjem kontekstu, odnosi se na filozofski diskurs s mnogim varijantama koje ne ujedinjuje zajednička bit, već mnogostrukost onoga što Wittgenstein naziva 'obiteljske sličnosti'. Dakako, postoji mnogo liberalizama, jedni su progresivniji od drugih, no, osim nekoliko iznimki, dominantnu tendenciju liberalnog mišljenja karakterizira racionalistički i individualistički pristup koji ne može primjereno obuhvatiti pluralističku prirodu društvenog svijeta, zajedno sa sukobima koje pluralizam za sobom povlači; sukobima za koje nikad ne može biti racionalnog rješenja, a odatle i dimenziju antagonizma koja karakterizira ljudska društva. Tipično liberalno razumijevanje pluralizma je ono da živimo u svijetu u kojemu, dođue, ima mnogo perspektiva i vrijednosti te da, uslijed iskustvenih ograničenja, nikad nećemo biti sposobni da ih sve prisvojimo, ali da, kad se spoje, one tvore skladnu cjelinu. Upravo stoga ovaj tip liberalizma mora negirati političko u njegovoj antagonističkoj dimenziji. Naravno, jedno je od glavnih postavki ovoga liberalizma racionalističko uvjerenje u dostupnost univerzalnog konsenzusa utemeljenog na razumu. Ne čudi da političko onda predstavlja njegovu slijepu mrlju. Liberalizam mora negirati antagonizam budući da antagonizam, dovodeći u prvi plan neizbježni moment odluke – u strogom smislu nužnosti da se odlučuje na neodlučivom terenu, razotkriva samu granicu svakog racionalnog konsenzusa.

POLITIKA KAO HEGEMONIJA

Pored antagonizma, koncept hegemonije je u mom pristupu drugi ključni pojam u vezi s pitanjem 'političkog'. Prihvatiti dimenziju 'političkog' kao uvijek prisutnu mogućnost antagonizma zahtijeva da se složimo s nedostatkom konačnog temelja i neodlučivošću koja prožima svaki poredak. Drugim riječima, ono zahtijeva prepoznavanje hegemonijske prirode svake vrste društvenog poretka i činjenice da je svako društvo proizvod niza praksi koje nastoje uspostaviti poredak u kontekstu kontingencije. Političko je vezano za djelovanje hegemonijskog utemeljenja. Upravo u ovom smislu valja razlikovati društveno od političkog. Društveno je

područje sedimentiranih praksi, to jest praksi koje prikrivaju izvorne činove njihovog kontingentnog političkog utemeljenja i koje se prihvaćaju kao gotove činjenice, kao da su samoutemeljene. Sedimentirane društvene prakse su konstitutivni dio svakog mogućeg društva; nisu svi društveni ugovori istovremeno dovedeni u pitanje. Društveno i političko stoga ima status onoga što Heidegger naziva *egzistencijali*, tj. nužnih dimenzija svakog društvenog života. Ako političko – shvaćeno u svom hegemonijskom smislu – sadržava vidljivost činova društvenog utemeljenja, nemoguće je unaprijed ustanoviti što je društveno a što je političko neovisno o svakom kontekstualnom odnosu. Društvo ne treba promatrati kao razvijanje logike izvanjske sebi samoj, kojigod bio izvor ove logike: proizvodne snage, razvoj Duha, zakoni povijesti itd. Svaki je poredak privremena i nesigurna artikulacija kontingentnih praksi. Granična između društvenog i političkog je u osnovi nestabilna i zahtijeva stalna pomicanja i ponovna pregovaranja među društvenim akterima. Stvari bi uvijek mogle biti i drugačije, stoga se svaki poredak temelji na isključivanju drugih mogućnosti. Upravo se u tom smislu može i zvati 'političkim' budući da je izraz osobite strukture odnosa moći. Moć je konstitutivna društvu zato što društveno ne može postojati bez odnosa moći koji ga oblikuju. Ono što se u određenom trenutku smatra 'prirodnim' poretom – zajedno sa 'zdravim razumom' koji ga prati – rezultat je sedimentiranih hegemonijskih praksi; ono nikad nije manifestacija dublje objektivnosti izvanjske praksama koje je proizvode.

Svaki je poredak stoga politički i utemeljen na nekom obliku isključenja. Uvijek ima drugih mogućnosti koje se potiskuju i koje se mogu ponovno aktivirati. Artikulacijske prakse kojima se uspostavlja određeni poredak i učvršćuje značenje društvenih institucija su 'hegemonijske prakse'. Svaki je hegemonijski poredak podložan osporavanju od strane kontra-hegemonijskih praksi, tj. praksi koje će nastojati razglobiti postojeći poredak i tako uvesti novi oblik hegemonije.

Ono o čemu je riječ u onome što nazivam 'agonistička' borba,⁰⁴ a na koju gledam kao na samu srž drhtave demokracije, jest sama konfiguracija odnosa moći oko koje se strukturira određeno društvo. To je borba među suprotstavljenim hegemonijskim projektima koji se nikad ne mogu racionalno izmiriti. Agonistička koncepcija demokracije priznaje kontingentni karakter hegemonijskih političko-ekonomskih artikulacija koje određuju specifičnu konfiguraciju nekog društva u određenom trenutku. One su nesigurne i pragmatične konstrukcije koje se kao rezultat agonističke borbe među suparnicima mogu razglobiti i transformirati. Suprotno raznolikim liberalnim modelima agonistički pristup koji ovdje zagovaram priznaje da je društvo uvijek politički ustanovljeno i nikad ne zaboravlja da je teren na kojem se odvijaju hegemonijske intervencije uvijek posljedica prethodnih hegemonijskih praksi i

04 Za daljnju razradu 'agonističkog' pristupa pogledati: Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, London: Verso, 2000, poglavlje 4

da on nikad nije neutralan. Upravo stoga on poriče mogućnost ne-suparničke demokratske politike i kritizira one koji, ignorirajući tu dimenziju 'političkoga', politiku svode na skup tobože tehničkih poteza i neutralnih procedura.

JAVNI PROSTOR

Koje su posljedice agonističkog modela demokratske politike koji sam upravo predstavila po vizualizaciju javnog prostora? Najvažnija je posljedica u tome što on prkosi naširoko rasprostranjenom shvaćanju koje, iako na različite načine, oblikuje većinu vizija javnog prostora koncipiranog kao terena na kojem može nastupiti konsenzus. Za agonistički model, naprotiv, javni je prostor bojište na kojem se sukobljavaju različiti hegemonijski projekti, bez ikakve mogućnosti za konačnim pomirenjem. Dosad sam govorila o javnom prostoru, no moram odmah naznačiti da se ne radi o jednom jedinom prostoru. Shodno agonističkom pristupu, javni prostori su uvijek višestruki, a agonistički se obračun zbiva u mnogostrukosti diskurzivnih ravni. Isto tako želim inzistirati na drugom važnom mjestu. Dok nema temeljnog principa jedinstva ni unaprijed određenog središta ove raznovrsnosti prostora, uvijek će među njima postojati raznoliki oblici artikulacije i nećemo se suočiti s vrstom disperzije kakvu predviđaju neki postmoderni mislioci. Ne radi se niti o vrsti 'glatkog' prostora kakav nalazimo kod Deleuzea i njegovih sljedbenika. Javni su prostori uvijek izbrazdani i hegemonijski strukturirani. Određena hegemonija proizlazi iz specifične artikulacije raznovrsnosti prostora, a ovo znači da hegemonijsku borbu isto tako čini i nastojanje da se stvori drugačiji oblik artikulacije među javnim prostorima.

Moj je pristup stoga bez sumnje vrlo različit od onoga kojeg brani Jürgen Habermas koji, zamišljajući politički javni prostor (nazivajući ga 'javnom sferom'), ovaj predstavlja kao mjesto gdje se zbiva rasuđivanje usmjereno racionalnom konsenzusu. Dakako, Habermas sada priznaje da nije vjerojatno da bi se, s obzirom na ograničenja društvenog života, takav konsenzus mogao u stvarnosti i postići te svoju idealnu situaciju komunikacije vidi kao 'regulativnu ideju'. Kakogod, s obzirom na perspektivu koju zagovaram, zapreke habermasovskoj idealnoj govornoj situaciji nisu iskustvene, već ontološke, a racionalni konsenzus koji on predstavlja kao regulativnu ideju zapravo je konceptualna nemogućnost. Zapravo ona bi zahtijevala dostižnost konsenzusa bez isključivanja koji je upravo ono što agonistički pristup razotkriva kao nemoguće. Također želim naznačiti da se, usprkos sličnoj terminologiji, moja koncepcija agonističkog javnog prostora razlikuje od one Hannah Arendt koja je u zadnje vrijeme postala tako popularna. S mog je stajališta glavni problem arendtovskog razumijevanja 'agonizma' taj što je to, da to najsazetije izrazim, 'agonizam bez antagonizma'. Pod tim podrazumijevam sljedeće: dok Arendt jako ističe

Ljudsku pluralnost i inzistira na tome da se politika bavi zajednicom i uzajamnošću ljudskih bića koja su različita, ona nikad ne priznaje da se ta pluralnost nalazi u korijenu antagonističkih sukoba. Prema Arendt, misliti politički znači razvijati sposobnost da se stvari promatraju iz mnogostrukosti perspektiva. Tako i njeno pozivanje na Kanta i njegovu ideju 'proširenog mišljenja' potvrđuju da njen pluralizam nije u osnovi drugačiji od onog liberalnog budući da je ucrtan u horizont intersubjektivnog sporazuma. Zapravo ono što traži u Kantovom učenju o estetskom sudu je procedura potvrđivanja intersubjektivnog sporazuma u javnom prostoru. Usprkos značajnim razlikama među njihovim pojedinačnim pristupima, Arendt, poput Habermasa, zaključuje vizijom javnog prostora na konsenzualni način. Neosporo je da, kako je ukazala Linda Zerilli,⁰⁵ u njenom slučaju konsenzus proizlazi iz razmjene glasova i mišljenja (u smislu grčke riječi *doxa*), a ne iz racionalnog 'diskursa' kao u Habermasa. Dok za Habermasa konsenzus proizlazi iz onoga što Kant naziva 'disputieren' (*raspravljati, op.p.*), iz razmjene argumenata prema logičkim pravilima, za Arendt on je pitanje 'streiten' (*prepirati se, op.p.*), gdje se sporazum stvara uvjerenjem, a ne neoborivim dokazima. Kakogod, nijedno od njih nije sposobno prihvatiti hegemonijsku prirodu svakog oblika konsenzusa i neiskorjenjivost antagonizma, moment 'Widerstreit-a' (*ponovnog spora, op.p.*), na što Lyotard ukazuje kao na 'differend' (*raskol, op.p.*). Znakovito je da, usprkos tome što svoju inspiraciju nalaze u različitim aspektima Kantove filozofije, oboje, i Arendt i Habermas, daju prednost aspektu lijepoga u Kantovoj estetici i zanemaruju njegovu promišljanje sublimnog. To je bez sumnje povezano s njihovim izbjegavanjem 'differend'.

KRITIČKE UMJETNIČKE PRAKSE I HEGEMONIJA

Kakvu vezu možemo uspostaviti između ove teorijske rasprave i područja umjetničkih praksi? Prije negoli pristupim ovom pitanju, želim naglasiti da odnos umjetnosti i politike ne sagledavam u terminima dvaju odvojeno konstituiranih područja, gdje je umjetnost s jedne, a politika s druge strane i gdje među njima valja uspostaviti vezu. U političkom je prisutna estetska dimenzija, a u umjetnosti politička dimenzija. Stoga i držim da nema koristi od uvođenja razlike između političke i nepolitičke umjetnosti. Sa stajališta teorije hegemonije umjetničke prakse imaju stanovitu ulogu u uređenju i održavanju određenog simboličkog poretka ili u njegovom osporavanju, upravo stoga one nužno imaju političku dimenziju. Političko se, sa svoje strane, odnosi na simboličko uređenje društvenih odnosa, što Claude Lefort naziva 'mise en scène', 'mise en forme' ljudskog supostojanja, a upravo u tome leži njegova estetska dimenzija.

Pravo se pitanje tiče mogućih oblika *kritičke* umjetnosti, različitih načina na koje umjetničke prakse mogu doprinijeti propiti-

⁰⁵ Linda Zerilli, *Feminism and the Abyss of Freedom*, Chicago: University of Chicago Press, 2005, poglavlje 4

vanju dominantne hegemonije. Kada jednom prihvatimo da identiteti nikada nisu unaprijed određeni nego su uvijek rezultat procesa identifikacije, da su diskurzivno konstruirani, postavlja se pitanje tipa identiteta kakvog bi kritičke umjetničke prakse trebale poticati. Dakako, oni koji zagovaraju stvaranje agonističkih javnih prostora, gdje je cilj otkriti sve što je dominantnim konsenzusom potisnuto, odnos između umjetničkih praksi i njihove javnosti zamisljat će bitno drugačije od onih čiji je cilj stvaranje konsenzusa, pa čak i onda kada se taj konsenzus smatra kritičkim. Shodno agonističkom pristupu kritička je umjetnost ona koja potiče neslaganje, koja razotkriva ono što dominantni konsenzus teži zasjeniti i zatrti. Sačinjena je od mnogostrukih umjetničkih praksi kojima je cilj dati glas svima onima koji su ušutkani u okviru postojeće hegemonije.

S mog stajališta ovaj agonistički pristup je osobito prikladan za razumijevanje novih oblika umjetničkog aktivizma koji su se pojavili u zadnje vrijeme i koji su, na mnogo različitih načina, usmjereni na osporavanje postojećeg konsenzusa. Ove su aktivističko-umjetničke prakse vrlo različitih tipova, od mnoštva novih urbanih borbi poput 'Reclaim the streets' u Velikoj Britaniji ili 'Tute Bianche' u Italiji do kampanje 'Stop advertizing' u Francuskoj i 'Nike Ground-Rethinking Space' u Austriji. Drugi primjer možemo naći u strategiji 'korekcije identiteta' skupine The Yes Men koja nastupajući pod različitim identitetima – primjerice, kao predstavnici Svjetske trgovinske organizacije – razvija vrlo djelotvornu satiru neoliberalne ideologije.⁰⁶ Cilj im je tući po institucijama koje potiču neoliberalizam na račun ljudskog blagostanja i preuzeti njihove identitete kako bi ponudili korektive. Na primjer, 1999. u parodiji web stranica WTO-a pojavio se sljedeći tekst: "Svjetska trgovinska organizacija je gigantska međunarodna birokracija čiji je cilj pomoći *biznisu* namećući "slobodnu trgovinu": slobodu transnacionalnih (kompanija, op.p.) da posluju kako im odgovara. WTO ovu slobodu stavlja iznad svih ostalih sloboda, uključujući i slobodu da se jede, pije voda, da se ne jedu određene stvari, da se tretira bolesne, zaštititi okoliš, uzgaja vlastiti usjev, organizira sindikat, održavaju socijalne službe, da se vlada, da se ima vanjska politika. Sve su ove slobode ugrožene od strane golemih korporacija koje rade pod krinkom "slobodne trgovine", ovog misterioznog prava koje, rekli su nam, mora istisnuti sva druga".⁰⁷ Neki su ove lažne web stranice uzeli za prave, The Yes Men su se čak uspjeli i pojaviti kao predstavnici WTO-a na nekoliko međunarodnih konferencija, a njihove su satiričke intervencije primjerice obuhvaćale predlaganje uređaja za telematski nadzor radnika u obliku zlatnog falusa duljine jednog jarda.

Priznajem, da bismo dokučili politički karakter ovih raznolikosti umjetničkog aktivizma, moramo ih promatrati kao kontra-hegemonijske intervencije čiji je cilj zaposjesti javni prostor kako

06 Pogledati njihovu knjigu: *The Yes Men. The True Story of the End of the World Trade Organization*, The Disinformation Company Ltd, 2004.

07 Web stranice skupine The Yes Men: <http://www.theyesmen.org>

bi poremetili ugrađenu sliku kakvu korporativni kapitalizam pokušava proširiti i u prvi plan doveli njegov represivni karakter. Priznavanje političke dimenzije takvih intervencija pretpostavlja napuštanje ideje da bivanje političkim podrazumijeva potpuni raskid s postojećim stanjem stvari kako bi se stvorilo nešto apsolutno novo. Danas umjetnici više ne mogu pretendirati na to da predstavljaju avangardu koja nudi radikalnu kritiku, no to nije razlog da se njihova politička uloga proglasi završenom. Oni još uvijek mogu imati važnu ulogu u hegemonijskoj borbi potkopavajući dominantnu hegemoniju i doprinoseći izgrađivanju novih subjektiviteta. Zapravo, ovo je uvijek i bila njihova uloga i samo nas je modernistička iluzija privilegirane pozicije umjetnika natjerala da mislimo drugačije. Kada jednom odbacimo ovu iluziju, zajedno s revolucionarnom koncepcijom politike koja je prati, uvidjet ćemo da kritičke umjetničke prakse predstavljaju važnu dimenziju demokratske politike. Ovo, međutim, ne znači, kako čini se neki vjeruju, da one mogu samostalno provesti transformacije potrebne za uspostavljanje nove hegemonije. Kako tvrdimo u knjizi *Hegemonija i socijalistička strategija*,⁰⁸ radikalna demokratska politika iziskuje artikulaciju različitih razina borbe kako bi stvorila lanac ekvivalencije među njima. Jer da bi 'rat pozicija' bio uspješan, ne može se izbjeći povezivanje s tradicionalnim oblicima političke intervencije poput stranaka i sindikata. Bila bi ozbiljna greška vjerovati da umjetnički aktivizam može sâm stati na kraj neoliberalnoj hegemoniji.

prevela Vesna Vuković

08 Ernesto Laclau i Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London: Verso, 1985

voditeljica

Sonja Soldo

kustosice

Olga Majcen,
Sunčica Ostojić,
Sonja Soldo,
Vesna Vuković

asistent

Ivo Poparić

tehnika

Marko Matošić

**AKO IH
SRETNETE
NA CESTI,**

**PRIDRUŽITE
IM SE!**

NEMANJA CVIJANOVIĆ

Aplauz!

akcija / video
Cvjetni trg

Projekt *Aplauz!* je fiktivna manifestacija (demonstracije), filmski set s građanstvom, statistima, plaćenim da izvođe (ili prosvjeduju) na trgu s transparentima na kojima čitamo aktualne slogane koji osuđuju neoliberalno kapitalističko društvo koje kroz imperij i neprekidni rat osvaja planet, uzrokujući siromaštvo i glad najvećem dijelu eksploatiranog stanovništva. Propitujući društvo u tranziciji projekt *Aplauz!* nastoji dotaknuti anomalije društvenih odnosa, građanskih prava i obveza, metodom izravne komunikacije s građanima kroz medij akcije. Bitna komponenta projekta je kontekst ove “predstave” – smještanje akcije na Cvjetni trg (kao svojevrsni nastavak nedavno održanih prosvjeda) u Zagrebu (jednom od mnogih gradova u kojima od promjene ekonomskog sistema nije zabilježena niti jedna bitnija manifestacija usmjerena protiv dominantne politike divljeg neoliberalnog kapitalizma – nestanak ili nedostatak ideologije otpora globalizaciji imperija multinacionalnih kompanija proizveo je klimu letargične pasivnosti najvećeg dijela populacije).

Kontekst i sadržaj demonstracije su realni, ali su demonstranti (birani upravo iz najugroženijih društvenih skupina) plaćeni da odigraju “ulogu” vlastite društvene obveze. Apsurdnost ove “predstave” interpretacija je stanja političke paralize globalnog društva spram diktature ekonomije kapitala. Diverzifikacija i fragmentacija frontova borbe (otpora) i mnoštvo pokreta (movement of the movements), ukazuju na teškoću fokusiranja neprijatelja (imperija) koji se koristi metodom opsjene (marketinga) stratificirajući napad na sve ono što još izgleda ili jest društveno. Projekt *Aplauz!* moguće je iščitati i kao isticanje diskutabilnosti umjetničkog projekta kao političke akcije (Može li umjetnički projekt zaista zamijeniti i preuzeti društvenu težinu političke akcije određenog pokreta, partije (stranke), sindikata ili se radi samo o mimikriji?). [NC]

Nemanja Cvijanović je rođen u Rijeci 1972. godine. Aktivno se bavi kulturnom djelatnošću od 1995. godine. Živi i radi u Rijeci i Veneciji. Član je Hrvatske zajednice samostalnih umjetnika, Hrvatskih društava likovnih umjetnika Rijeke i Zagreba, Udruge Drugo More iz Rijeke, Udruge Ruki iz Vrbnika, talijanske partije Rifondazione Comunista. Prisutan je na tržištu suvremenih umjetnina pri galerijama T293 iz Napulja i ŠKUC iz Ljubljane. Diplomirao je slikarstvo na Akademiji lijepih umjetnosti u Veneciji i pohađa poslijediplomski studij Projektiranja i produkcije vizualnih umjetnosti na arhitektonskom univerzitetu I.U.A.V. u Veneciji.

IGOR GRUBIĆ

3 akcije iz 366 rituala oslobađanja*

Projekt obuhvaća seriju mikropolitčkih akcija i intervencija koje Igor Grubić svakodnevno provodi tijekom 2008. godine. Ovi 'rituali' – kako ih naziva – u javnosti djeluju kao skup opozicijskih signala i usko su povezani u svom pokušaju da isprovociraju i konfrontiraju suvremeno 'neutralizirano' stanje infiltracijom vizualnih virusa u postojeći poredak stvari. Umjetnik ovdje preuzima ulogu 'usamljenog revolucionara' koji se, u prvom redu, bori protiv svog vlastitog potencijalnog utišavanja i defetizma. Radi se o borbi protiv sebe i za sebe. Od radikalnih i ilegalnih intervencija u javnosti do tihih i gotovo nevidljivih infiltracija u općeprihvaćene društvene sustave i matrice, Grubić se kreće na granici između poetičkog i političkog, u području poetskog terorizma. Njegove taktike dovode u pitanje asimetriju *javnog i privatnog, osobnog i političkog* i tako, jačanjem individualnih, direktnih akcija prizivaju praksu historijskog konceptualizma.

366 *rituala oslobađanja* obuhvaćaju raspon od malih intervencija poput 'korigiranja' grafitu s fašističkim i nacionalističkim elementima ili upisivanja jednostavne rečenice 'Odupiri se epidemiji pohlepe' na novčanice hrvatskih kuna te njihova puštanja u sustav cirkulacije novca, postavljanja transparenata političko-poetičnog sadržaja na spomenike u javnom prostoru, do ekstremnijih, vidljivijih akcija poput bojanja u crveno vode u fontani pred Hrvatskom narodnom bankom tijekom posjeta Georgea Busha.

Svojom praksom malih gesti, svakodnevnih rituala oslobađanja, Grubić skreće pažnju na različite aspekte društvenih i političkih pitanja, kao što je korumpirani privatizacijski proces, sudbina radničke klase nakon pada socijalizma, prozivajući istovremeno kolektivnu amneziju s korijenima u formiranju nacionalne države 1990-ih ili nagovještavajući globalno relevantne političke procese koji utječu na sve nas.

Formati koje primjenjuje u ovom kontinuiranom, svakodnevnom procesu prizivaju taktike koje su nekoć koristili konceptualni umjetnici 1970-ih u Hrvatskoj, posebno praksu *Grupe šestorice autora* koju karakterizira direktni govor, nerijetko upravo govor u prvom licu, izlazak iz sigurnog galerijskog okruženja, ispitivanje individualne slobode u javnom prostoru te približavanje slučajnoj publici. Često oponašajući 'osobni', utopijski i

poetski izraz, neki su od ovih umjetnika (posebno Mladen Stilinović) za pravo artikulirali geste koje impliciraju često igrično obojanu potragu za iskazom individualnog u unificiranom javnom tijelu te u ideološki zasićenom okruženju. Sve 'izložbe-akcije' ovih umjetnika obraćale su se običnim prolaznicima i zbivale u javnom prostoru upućujući pažnju ne-umjetničke publike na njihovu 'ne-

umjetničku' umjetnost. Samom ovom činjenicom već su bile političke, na način blizak senzibilitetu Grubićeva procesno orijentiranog projekta *366 rituala oslobađanja*.

Ovaj suvremeni obrat ka historijskom konceptualizmu nije novi fenomen, dapače. Čini se da u današnjem trenutku, definiranom kapitalističkim oblicima individualnih i javnih postojanja i potreba transformiranih u politički govor, subjekt koji želi zauzeti aktivnu poziciju nerijetko okrenut prošlosti u potrazi za entuzijazmom za budućnost ili pak za sadašnjost. Umjesto da samo otvaraju pitanja, ove intervencije, bez obzira koliko se malima ili beznačajnima činile, zagovaraju zauzimanje aktivne pozicije umjetnika kao javnog intelektualca te nude mogući model ispunjenja njegove društvene uloge.

Može li se na trenutak učiniti mogućim da upravo ovim, malim koracima možda krećemo u smjeru poticanja kritike *statusa quo*, bez obzira koliko obespravljene?

Antonia Majača

(ulomak iz teksta za nadolazeću publikaciju "Igor Grubić- 366 rituala oslobađanja" u izdanju Galerije Miroslav Kraljević)

Igor Grubić (Zagreb, 1969) započeo je 1992. studij filozofije, a kasnije psihoterapije temeljene na Gestalt- i transakcijskoj analizi. Njegovo umjetničko djelovanje, od 1996. godine, obuhvaća site-specific intervencije u javnom prostoru s ciljem uključivanja drugih u kreativne procese. Od 2000. radi u studiju za aktivistički video Fade In kao producent dokumentaraca, televizijskih reportaža i društveno angažiranih reklama. Radove je prezentirao u mnogim međunarodnim institucijama i manifestacijama. Recentne samostalne izložbe uključuju: *Prije i poslije oluje*, MMC Luka, 2008, Pula i *Andeli garavog lica*, BELEF, 2006, Beograd. Neki od najvažnijih projekata i

akcija u javnom prostoru: *Poziv na smjenu uprave Studentskog centra*, 2000, Zagreb, *Crni Peristil*, 1998, Split/Zagreb, *Knjiga i društvo-22%*, 1998, Zagreb, *NO KI TEKA*, 1997/8, Zagreb. Izbor iz grupnih izložbi na kojima je sudjelovao uključuje: *Be A Happy Worker: Work-To-Rule*, Galerija Miroslav Kraljević, 2008, Zagreb, *Bad Joke*, 2007, Tallin, *October. Exit, Desire and Memory*, Artra Gallery, 2007, Milano, *Revolution is not a garden party*, Trato Gallery, 2006, Budimpešta, *Side-effects*, Muzej savremene umetnosti, 2006, Beograd, *Looking Awry*, Apexart Gallery, 2003, New York, *Imaginary Balkans*, Site Gallery, 2002, Sheffield, *Manifesta 4*, 2002, Frankfurt, *What, how and for whom*, Kunsthalle Exnergasse, 2001, Beč.

SANJA IVEKOVIĆ

Nada Dimić 08

intervencija na fasadi bivše tvornice Nada Dimić

Sanja Iveković rođena je 1949. u Zagrebu, gdje živi i radi. Njen rad obilježava kritički diskurs o politici slika i tijela, a njene umjetničke strategije obuhvaćaju analizu medijske konstrukcije identiteta, kao i politički angažman, solidarnost i aktivizam. Od 1970-ih radi u mediju videa, instalacije, performansa i akcija u javnom prostoru. Od 1990-ih u radovima se usmjerava na slom socijalističkog režima i posljedice pobjede kapitalizma i tržišne ekonomije po naše životne uvjete, a posebno po život žena.

Nada Dimić 08 nastavak je projekta *Nada Dimić File* kojeg je umjetnica koncipirala 1998. i dalje razvijala u obliku performansa i instalacije koju je sačinjavala njena vlastita arhiva dokumenata, fotografija, knjiga, tiskanih materijala i odjeće proizvedene u tvornici Nada Dimić-Endi International te makete tvorničke zgrade. Projekt je bio dijelom međunarodne izložbe *Što, kako i za koga* posvećene 150-godišnjici komunističkog manifesta koju je kurirao kustoski tim WHW. Radilo se o intervenciji na fasadi tvornice, tada je dobivena dozvola da se postojeći neonski znak restaurira i stavi u funkciju za vrijeme trajanja izložbe. U međuvremenu je zgrada tvornice privatizirana, hoće li novi vlasnici omogućiti da se postojeći neonski natpis ponovo stavi u funkciju? [SI]

Tko su bile sestre Baković?

intervencija

Miškecov prolaz

Izbor iz posljednjih izložbi uključuje: 49. oktobarski salon, *Umetnik-građanin/ Umetnica-građanka*, Beograd; *Cutting Realities, Gender strategies in Art*, Austrian Cultural Forum, New York; *The Living Currency (La Monnaie Vivante)*, Tate Modern, London (2008); *documenta 12*, Kassel; 3. *Praški bijenale*, Prag; *Memorial to the Iraq war*, ICA, London; 10. *Međunarodni istanbulski bijenale*, Istanbul; *Gender Battle*, Santiago de Compostela; *Stalking with Stories – The Pioneers of the Immemorable*, Apexart, New York; *If I can't dance*, MuHKA, Antwerp; *Forms of Resistance – Artists and the Desire for Social Change*, Van Abbemuseum Eindhoven; *WACK! Art and the Feminist Revolution*, MOCA, Los Angeles; *General Alert*, Fundacio Antoni Tàpies, Gothenburg Konsthall (2007); *General Alert*, Kölnischer Kunstverein; *Public Cuts*, Galerija P74, Ljubljana (2006); *Open Systems: Rethinking Art c. 1970*, Tate Modern, London; *Die Regierung*, Secession (2005); *Women's House*, Palazzo Ferreri, Genoa (2004); *documenta 11*, Kassel; *Personal Cuts*, NGBK (2002); *Galerie im Taxispalais*, Innsbruck (2001); *After the Wall*, Moderna Muset, (1999/2001); *Manifesta 2*, Luxemburg (1998).

Spomen obilježje antifašistkinjama Rajki i Zdenki Baković devastirano je devedesetih godina u doba kada je vladajuća nomenklatura otvoreno proklamirala borbu protiv tzv. lijeve kulturne hegemonije i kada je antifašističko naslijeđe i čitava socijalistička era bila izložena kolektivnoj amneziji. Iako je u međuvremenu javni diskurs donekle promijenjen, ovo spomen obilježje, koje se nalazi u najfrekventnijem dijelu grada, do danas nije obnovljeno. Projekt pretpostavlja postavljanje ploče na mjestu na kojem je postojao uklesani tekst s biografskim podacima o sestrama Baković. Na ploču će građani moći upisati svoj vlastiti tekst. [SI]

SINIŠA LABROVIĆ

Dodiplomsko obrazovanje

radionica

Kino Mosor, Zvonimirova 63

Radionica je zamišljena kao niz praktičnih predavanja iz kriminala i, po mogućnosti, politike i poduzetništva na koju bi pristup imali svi građani koji žele poraditi na svom dodatnom obrazovanju. Zbog sve bržeg razvoja u svim životnim područjima velika nužda je bila pronaći novi obrazovni i pedagoški model pa su se umni ljudi dovinuli rješenju koje se zove "doživotno obrazovanje". Opet, živimo u društvu u kojem je novac često sam sebi mjerilo i gdje su granice biznisa, politike i kriminala vrlo propusne, pa sam pomislio kako bi bilo lijepo stjecanje određenih vještina omogućiti svim našim građanima, našem, što bi rek'o Hrvatski Političar, malom čovjeku.

Idealno bi bilo kad bismo za predavače uspjeli dobiti vodeće političare i biznismene, ali bismo se zadovoljili i džeparošima, provalnicima, pljačkašima, lopovima, prostitutkama, krivotvoriteljima, svim onim malim ljudima koji su se uhvatili ukoštac s neuspjehom i sami ili u suradnji s drugima vode bitku s kapitalizmom i njegovim meandrima. Također, svi oni koji su uspješni u bilo kojoj vrsti ilegalnih djelatnosti dobrodošli su podijeliti svoje vještine s drugim sudionicima. Ne smjemo podcijeniti niti švercanje u tramvaju, lažna bolovanja, žicanje i prošenje, krađu struje, krađu svega, šverc u svakom obliku, prepisivanje diplomskih i slično stjecanje akademskih zvanja, varanje na kartama,

ucjenjivanje, potplaćivanje i nepotizam, sitna i krupna napredovanja putem članstva u političkim strankama, ali i (ne)vladinim organizacijama, varanje u kladionicama, krađu u dućanima, posebno supermarketima, stvaranje mreže suradnika za složenije operacije i bilo koji zamislivi, a izvedivi oblik stjecanja "nezaslužene" koristi.

Naš ideal jest približiti se američkom snu zemlje jednakih mogućnosti. Možda u početku nećemo svi postati predsjednici vlade, ministri, gradonačelnici, biskupi, većinski dioničari, suci ili šefovi policije, možda se nećemo voziti u jahtama i letjeti avionima, ali će naš prvi korak to možda omogućiti našim potomcima. Na budućnost moramo gledati s optimizmom, samo moramo osvijestiti da jesti govna nije uvijek sudbina, nego je dijelom i naš izbor. Od nečeg se mora početi. A priznajte da bi bilo lijepo jednog dana vidjeti kako vam kćer predsjed Hrvatskim saborom ili vam unuk vodi Ministarstvo graditeljstva i intergalaktičkih veza. Do tog vremena sigurno ćemo graditi most do Mjeseca, a zašto to ne bi radio vaš unuk, a ne neki Rapić ili Drodulić. Krađa salate i šverc u tramvaju izgledaju banalno, ali to može biti tek početak. Samo moramo imati vjeru i riješiti se skrupula. Moral je za slabice i gubitnike, balast koji vas vuče na dno. A vi ste pobjednik! Mi smo pobjednici! Naprijed! Zajedno svi protiv svih! [SL]

Siniša je Labrović rođen 12. veljače 1965. u Sinju. Trećeg dana krađe majčino mlijeko Ivani, došla ga je Marica. S 4 godine kauboj s lasom rodaka Zvonka slučajno mu ostaje u džepu. U 2. osnovne Zdravko dobija 5 šiba po svakom dlanu jer je priznao da je on srušio klupu pa je mogao nastaviti prepisivati testove od Siniše. U 6. posuđuje prekrasnu kemijsku olovku od Višnje, ali je zaboravlja vratiti. U 7. i 8. nekoliko puta kupuje

Sportske za koje se lijepi *Politikin zabavnik*. Pred kraj 7. majka ga hvata kako puši Opatiju jer ga je nagovorilo Miro. U 8. investira u karte s kojima gotovo nikad nije izgubio. U 2. srednje iz Bobinog džepa posuđuje 30 dinara u svlačionici tjelesnog. Žabi zaboravlja spomenuti da je termin utakmice NK Borac – NK OSK pomaknut s 14 na 12 sati. Žaba kasni, a Siniša osigurava mjesto u početnih 11 u sljedećih 5 kola. Uvijek prvi rasprodaje

kupus na pazaru jer bi kupci saznali da je kod drugih zatrovan. U 3. srednje povjerava Ankici da Brajo misli da je glupača. Ankica ostavlja Braju, hoda sa Sinišom tri dana pa ostavlja i njega. Zbog karakternih slabosti vraća se Braji s kojim danas ima troje djece. Siniša na maturu izlazi bolestan pa je bez ijednog pitanja polaže s odličnim. Nakon upisa na Filozofski nosi pršut u tajništvo očevom prijatelju iz vojske.

Upoznaje slasti uzimanja knjiga bez plaćanja. U razvučenoj karijeri nije ih platio nekoliko desetaka. Prijatelji mu često gube bonove za hranu. U ljudskom dogovoru s instruktorom vozački je za njega polagao Milivoj B. Tijekom rata hrabro je izbjegao sve pozive za mobilizaciju. Diplomira nakon 12 godina radom o utjecaju usmene poezije na Dinka Šimunovića s tezama sličnim onima u radu Domagoja N.

Zapošljava se kao učitelj hrvatskog na Hvaru koji napušta nakon dvije godine mučen ogovaranjima o proporcionalnom odnosu ocjena i litara maslinovog ulja/kilograma oborite ribe. Vraća se u Sinj, kao učitelj je omiljen. Na posao je rijetko kasnio i nije ranije odlazio, a nije protežirao djecu doktorica, odvjetnika, općinara i policajaca. Sreću je odlučio potražiti u metropoli koju obožava. Umjetničku karijeru počinje

u 35. s idejama kojima ga je zarazio Zrinko T, a koji je na njih zaboravio misleći da su mladenački hir. Pažljivo sluša planove kolega umjetnika i nalazi da i on ima slične. To pripisuje duhu vremena. Ne kupuje poklone kustosicama, ne cinkari što o njima loše govore kolege umjetnici. Zlobna je laž da neki prelaze na drugu stranu ulice kad ga vide. Nije član nijedne političke parlamentarne stranke. Ali baš nijedne.

foto: Marijan Crtalić

KRISTINA LEKO

Suprematistička kompozicija br. 1, crno na sivom, 2008.

intervencija u javnom prostoru, Trg bana J. Jelačića
suradnici: Ana Plančić, Ivo Poparić, Sonja Soldo

Sve, ali baš sve reklame, oglase, imena i znakove tvrtki na Trgu bana J. Jelačića prekriti crnim platnom na 24 sata. Ova poetska intervencija ima cilj prolaznike potaknuti na relativiziranje materijalnih dobara. Bit će izvedena uz odobrenje i u suradnji s tvrtkama o čijim se reklamama radi, tvrtkama koje raspolažu oglasnim površinama te s gradskim vlastima. Početkom prosinca 2008. realizirat će se probna intervencija na istočnoj strani trga, u trajanju od tri dana, a dokumentacija ovog dugog procesa bit će izložena u izlogu Turističkog informativnog centra.

U načelu ovo umjetničko djelo može postojati u nekoliko kromatskih varijanti: crno na sivom, crveno na sivom, crno i crveno na sivom te raznobojno, šareno na sivom. Na srcu mi leži kompozicija *Crno na sivom*, jer ima najveći komunikacijski potencijal. Kompozicija nosi konotacije cenzure, nasilnog ukljanjanja, smrti, mraka, što će, u odnosu na oglase i znakove tvrtki, odnosno znakove ekonomskog napretka, prosječni slučajni prolaznik moći iščitati bez većih nesporazuma. Svatko će, opisujući što je vidio/vidjela, nepogrešivo reći: Reklame firmi netko je prekrrio crnim platnom. Druga po komunikacijskom potencijalu stoji kompozicija *Crveno i crno na sivom*.

Za ovo je djelo izuzetno bitan način izvedbe. Ono jednostavno mora biti realizirano u suradnji sa svim stranama u uključenim javni prostor: gradskom administracijom, tvrtkama koje oglasnim površinama trguju te tvrtkama koje oglasne površine kupuju, tj. koje su svojim oglasima prisutne u javnom, tj. marketinškom prostoru trga i tako ga suoblikuju. Svojim umjetničkim djelovanjem uvijek težim ostvariti kvalitativne promjene, kako u pojedinačnim percepcijama (razina individue), tako i u socijalnoj okolini (kao zbroj individua, tj. razina intersubjektiviteta). U ovome slučaju, da bi se djelo izvelo vodeći računa o ovoj obavezi preoblikovanja okoline i svijesti, nužno je otići u svaku od uključenih tvrtki i s odgovornim osobama porazgovarati o djelu, predstaviti kako će djelo izgledati, pitati ih što o tome misle. Nakon toga, treba na licu mjesta odgovornima približiti i objasniti već spomenuti glavni cilj projekta koji glasi: Prolaznike uputiti na relativiziranje materijalnih dobara te ih potaknuti na pozitivno razmišljanje o prolaznosti života, odnosno afirmaciju nematerijalnih vrijednosti.

U posljednjih nekoliko tjedana bili smo na nekoliko sastanaka u malim i velikim tvrtkama, s tim istim ciljem, postići da ljudi shvate projekt, da ga zavole, odobre i da se pismeno obavežu da će njihova tvrtka snositi troškove pokrivanja vlastitih oglasa. O tijeku ovih razgovora vodim dnevnik koji će dokumentirati u koliko su mjeri osobe neupućene u umjetnost spremne žrtvovati svoj reklamni prostor za jednu poetsku intervenciju. Rezultati su uglavnom vrlo pozitivni, a razgovarali smo s osobama koje rade u marketingu, te koje ne mogu donijeti konačnu odluku o sufinanciranju projekta. U jednoj od najvećih trgovačkih tvrtki čuli smo izjavu: "Trg vjerojatno više nikada neće biti onakav kakav je nakad bio, da se vide sve kuće". U drugoj tvrtki saznali smo da je cijena za oglas po kvadratnom metru tisuću kuna dnevno (neproverjena informacija). U jednoj telekomunikacijskoj tvrtki vjerojatno neće biti nikakvih problema, dok je konkurentska tvrtka u prvoj rundi nagovaranja odbila sudjelovati u projektu. [KL]

Kristina Leko,

multimedijska umjetnica, rođena je u Zagrebu 1966. U svom radu koristi medije videa, fotografije, teksta te objekte, intervencije i socijalne interakcije. Opus seže od zbirke nadenih predmeta (Mes objets trouves, od 1992), preko akcija i intervencija u javnom prostoru do komunikacijsko-dokumentarnih projekata u suradnji s pojedinim socijalnim skupinama te eksperimentalnih i dokumentarnih video radova i filmova. Radovi pokazani, između ostaloga, u: P.S.1, New York, Neue Galerie, Graz, GfzK, Leipzig, Renaissance Society,

Chicago, Ernst Muzeum, Budimpešta, TBA 21, Beč, Moderna Museet, Stockholm. Samostalne izložbe uključuju: ICA-Dunaujvaros, 2003; MSU, Zagreb, 2005; Secession, Beč, 2006; Kunst im Öffentlichen Raum Steiermark, Graz, 2007.

www.sirivrhnje.org
www.kristinaleko.net

DALIBOR MARTINIS

Zagrebački projekt socijalne stanogradnje (za ptice), 2008.

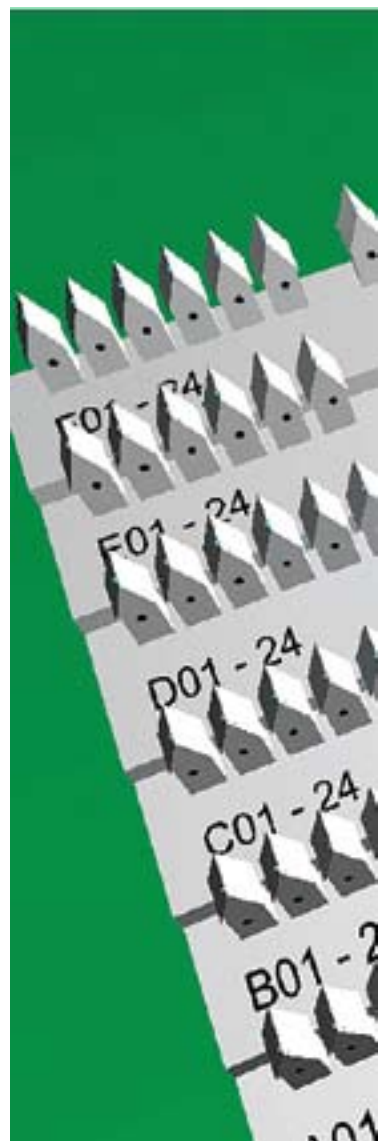
Ogledno naselje A/F01-24

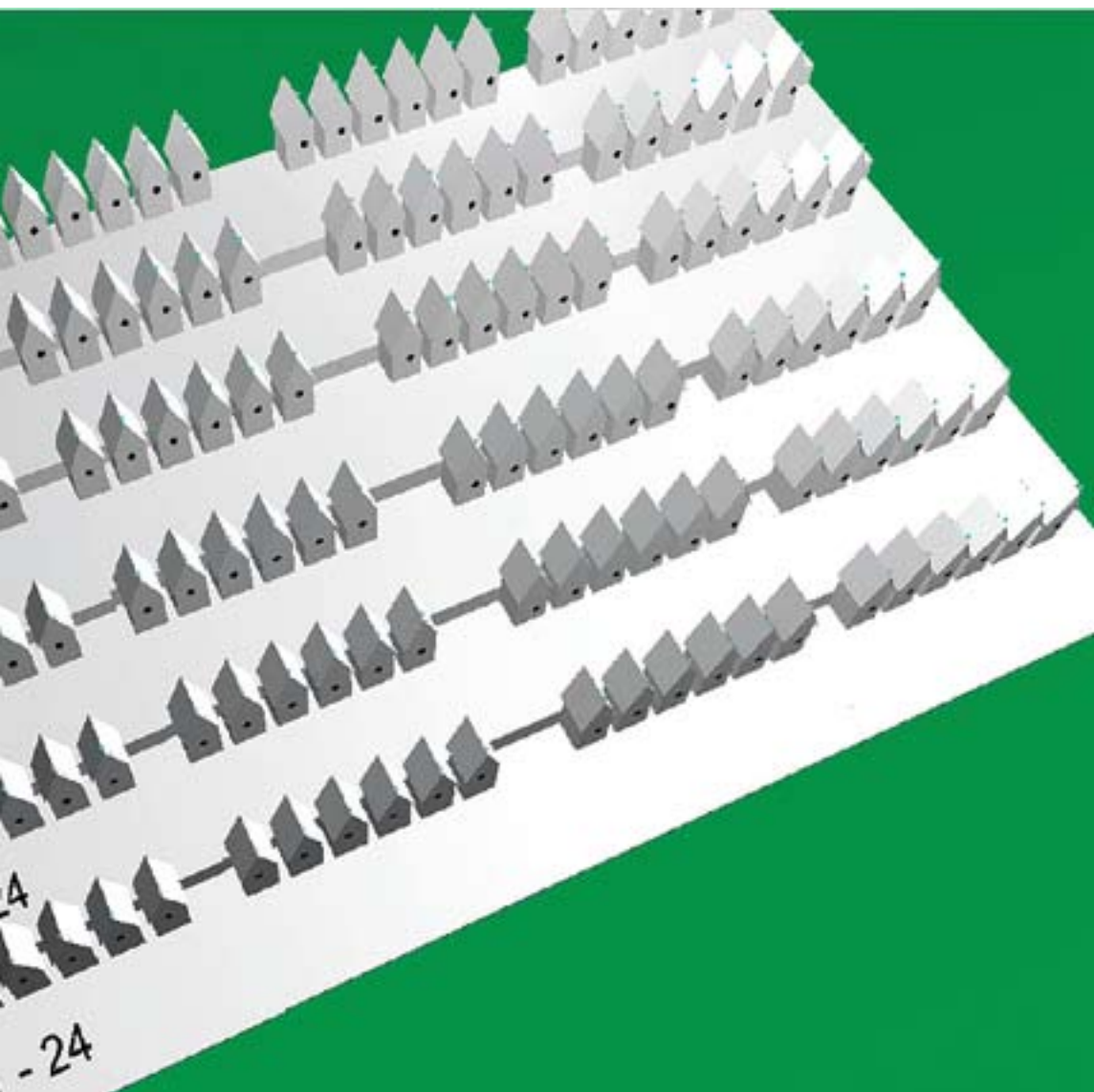
Park Maksimir

Pilot projekt socijalne stanogradnje (za ptice) čini naselje logorskog tipa od 144 (4x36) tipske kućice dimenzija 12x15x30 cm. Naselje je projektirano modularno i može se povećavati u skladu s potrebama zagrebačke ptičje populacije. Sve su kućice jednake kako bi se izbjeglo društveno raslojavanje. Prostorna matrica oglednog naselja A/F01-24 potiče stanovnike na društvenu suradnju. Sve kućice su s pogledom, imaju okrugli otvor i sletnu gredicu, a premazane su vodootpornom bojom.

Tijek usvajanja projekta od strane ptičje populacije bit će promatran i dokumentiran. [DM]

Dalibor Martinis rođen je u Zagrebu 1947. Diplomirao 1971. na Akademiji likovnih umjetnosti. Izlaže od 1969. Od 1973. djeluje kao videoautor (do 1992. i u koautorstvu sa Sanjom Iveković). Održao brojne samostalne izložbe, performanse i projekcije, i sudjelovao na brojnim međunarodnim izložbama (Bijenala u Veneciji, Sao Paulu, Kwangjuu, Dokumenta/Kassel) te na videofestivalima (Berlin, Tokyo, Montreal, Locarno). Bio je stipendistom Canada Councila, Kanada 1978; Jaicae, Japan, 1984; Artslinka, SAD, 1994. Osvojio više međunarodnih nagrada (Tokyo Video festival 1984, Locarno 1984, Alpe/Adria Film Festival Trst 1996.). Njegovi radovi nalaze se u zbirkama Muzeja suvremene umjetnosti u Zagrebu, The Museum of Modern Art u New Yorku, Stedelijk Museum u Amsterdamu, ZKM u Karlsruhe, New York Public Library, Kontakt/Erste Bank u Beču i dr. Predavao je na Akademiji dramske umjetnosti u Zagrebu (1987-1991) i Ontario College of Art u Torontu (1991/2), a trenutno predaje na Akademiji primijenjenih umjetnosti u Rijeci. 1996. nagrađen je Vjesnikovom nagradom Josip Račić, a 1998. nagradom grada Zagreba.

MARKO PAŠALIĆ

tggt zg ,08 (Transitional Gossiping Tourist Tour Zagreb ,08)

turistički obilazak

Tggt (hrv. 4t) je zamišljen kao multiakcijsko-operacijski spektakl. Čine ga tri provedbene faze: tranzicijska, tračerska i turistička. Prve su dvije faze istraživačke, a prikupljeni materijali bit će objavljeni na web stranicama te obrađeni i prevedeni u mape grada s obilježenim ključnim mjestima arhitektonsko-građevinskih intervencija u tkivo grada, prema medijskim izvorima u zadnjih pet godina i s naglaskom na najsvježije slučajeve, kao i lokacijama bitnih događanja u javnim životima bitnih javnih osoba. Treća faza je performativnog karaktera, a obuhvaća vođeni turistički obilazak ključnih mjesta s mape te sastavljanje prijedloga i plana za postavljanje mape u obliku turističkog panoa na javnom mjestu kao materijalnog mementa jednog vremena.

Grad kao mjesto kojim prolaze ljudi koji ga ne gledaju svakodnevno otkriva se bez vela kolotečine i barijere emocija. Grad je i prostor svakodnevnog života i djelatnosti ljudi koji ga kroz veo kolotečine i barijeru emocija ne vide, ali ga osjećaju. Tranzicija je apsurd jer podrazumjeva promjenu, a zapravo je opis stanja. Grad u tranziciji je koncept, odnosno nemjesto, utopija, na putu prema distopiji. Turizam povezuje ljude koji prolaze i ljude koji žive. Trač je način razmjene informacija, on kasnije valorizacijom postaje povijesna činjenica. Grad u tranziciji se istovremeno i kreće i stoji, pa je onda pokušati ga naći kao loviti bika. [MP]

Marko Pašalić je rođen 23. travnja 1976. godine u Zenici. Godine 2001. upisuje se na grafički odsjek Akademije likovnih umjetnosti u Sarajevu. Trenutno je apsolvant na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, u klasi prof. Roberta Šimraka. Bavi se performansom, videom, grafikom i istraživanjem u digitalnim medijima. Javno izlaže od 2003. godine.

LINA RICA

Pozdrav iz budućnosti

akcija

Cvjetni trg

Draga Pernilla,

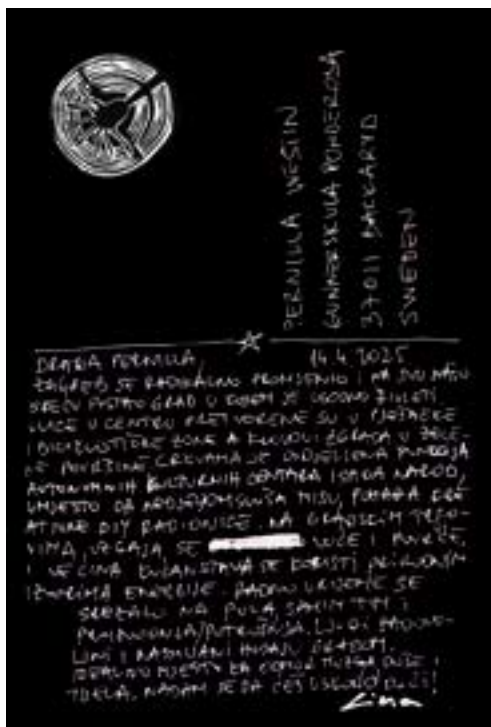
Zagreb se jako promijenio i, na svu našu sreću, transformirao u grad u kojemu je ugodno živjeti. Ulice u centru pretvorene su u pješačke i biciklističke staze, a krovovi zgrada u zelene površine. Crkve su se preobrazile u autonomne kulturne centre i sada narod, umjesto da nedjeljom sluša misu, pohađa kreativne ura-di-sam radionice. Na gradskim trgovima raste organski uzgojeno voće i povrće, dok većina kućanstava koristi obnovljive izvore energije. Radno vrijeme srezalo se na pola, samim tim i proizvodnja/potrošnja. Ljudi zadovoljni i nasmijani hodaju gradom.

Nadam se da ćeš uskoro doći i uživati s nama.

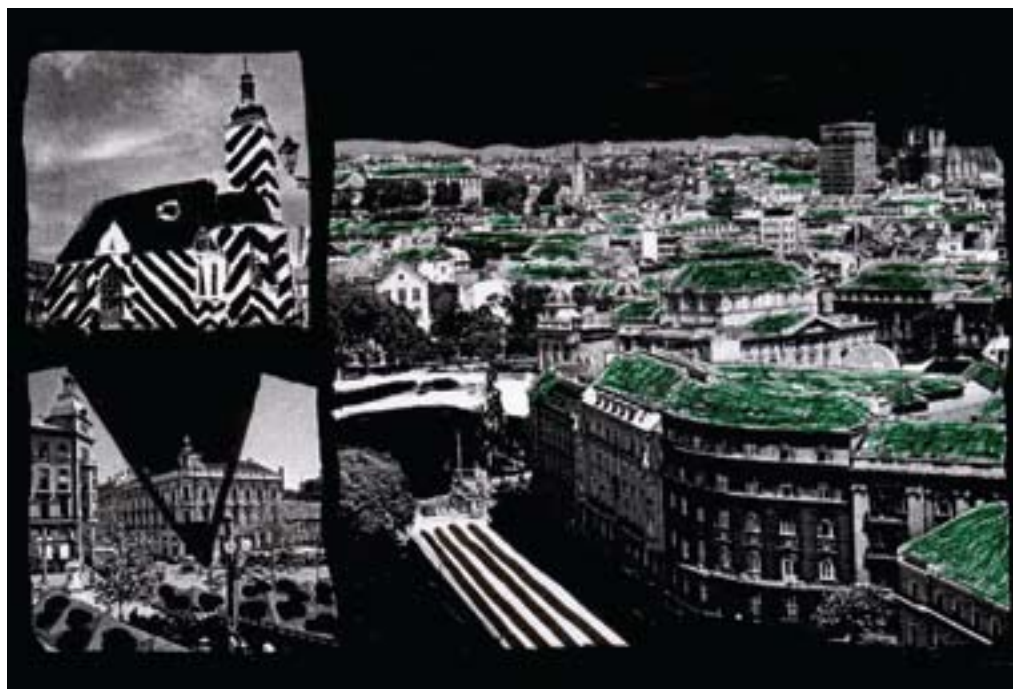
Pozdrav,

Lina

Pozdrav iz budućnosti je participacijski projekt u procesu započet u proljeće 2008. godine. Formalni okvir rada su gotove razglednice, dok konceptualnu okosnicu čine pojedinačne vizije budućnosti. Cjelodnevna akcija radio-ničkog tipa nudi posjetitelji(ca)ma platformu za stvaranje fiktivnog svijeta u zamišljenom vremenu: razglednicama se mijenja slikovni izgled, unosi se tekstualni sadržaj te ih se potom po želji autorica i autora šalje na adresu naslovljene osobe. (Su) djelovanje u kreiranju izmašanog svijeta u budućnosti stvara kolektivni slikovno-tekstualni manifest simboličkog isprepletanja prošlih, trenutnih i budućih zbilja. Među različitim razglednicama Zagreba nude se i prikazi lokacije Cvjetni prolaz koje se, nakon intervencija, šalju na adrese privatnog investitora i gradonačelnika grada Zagreba. [LR]

Lina Rica, multimedijalna umjetnica, rođena 17. ožujka 1980. u Makarskoj. 2008. diplomirala na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu.

MLADEN STILINOVIĆ

Za Marie-Antoinette '68, 2008.

instalacija: kruh, kolači, kamenje

Zvonimirova ulica

Eto teksta

Nije lijepo bacati kruh. Nije. Nije lijepo bacati kolače. Nije. Ali nisam siguran. Nije lijepo bacati kamenje. To baš nisam siguran. Ali što je taj mali cinizam prema cinizmu vlasti? Ništa, baš ništa. Možda može nekoga malo naljutiti ili razveseliti. Možda...

Mladen Stilinović

Mladen Stilinović rođen je 1947. u Beogradu. Živi i radi u Zagrebu. Izlaže od 1975. Godine 2002. sudjelovao je na izložbi *In Search of Balkania* u Neue Galerie am Landesmuseum Joanneum u Grazu, Austrija, a 2003. na izložbama *Blood & Honey - Art in the Balkans*, Essl Collection u Beču, Austrija, i *In the Gorges of the Balkans* u Kunsthalle Fridericianum, Kassel, Njemačka. Godine 2005. sudjelovao je na Bijenalu u Sydneyu.

ŠKART I 3 VEZILJE

(Mirjana Bokšan, Brigita Međo, Lenka Zelenović)

Kako jeste - nove kuvarice

ulična akcija

jedan od gradskih shopping centara, Cvjetni trg, tržnica Dolac

Škart se 2000. godine ohrabrio da ohrabri nekoliko ženskih grupa da, nakon stoljeća i po prepisivačkih *kuvarica/dozidnica*, na platno iznesu svoje stavove i sumnje. Ovaj zaboravljeni, zanemareni kuhinjski svijet tako je svoju pravu ulogu dobio u *Novim kuvaricama*, koje žene iz različitih socijalnih sredina vezu već osam godina i pokazuju ulicama širom svijeta. Dekonstrukcijom pomodarskog naslijeđa nastaju vezovi koji se više ne bave samo idiličnim prikazom poslušne, bogobojazne, naivne domaćice, nego i spremnošću na direktno suočavanje s obiteljskim, socijalnim i političkim tabuima i predrasudama. Kuhinjsko šaputanje duže se pamti od školskih diktata. *Nove kuvarice* su tu da zamijene pogrešne lekcije.

U fabrici muk / na ulici huk.

Od šporeta kompjuter joj draži / šta u njemu domaćica traži?

Pod tepihom zločin se krije / kao da nikada bio nije.

Zar opet strah da vlada / ulicama moga grada?

“Na starim kuvaricama je pisalo KAKO TREBA, a na našim piše KAKO JESTE”, kaže Brigita Međo, zrenjaninska vezilja.

“Smem li da napišem nešto o sebi?”, pita se Mirjana Bokšan, beogradska vezilja.

“Celog života su me učili da ćutim. E, neću više da ćutim!”, komentira Lenka Zelenović, zemunska vezilja.

Prošle godine akciji su se priključile i Muške vezilje, koje/koji javno vezu svoje rimovane isповijesti.

“Nadam se da te niko neće videti dok vežeš”, savjet je sestre jednog od Muških vezilja. Baš hoće!

Akcija obuhvaća javnu izradu i izložbu novih *kuvarica/dozidnica*, a prolaznike se poziva da i sami nacrtaju/izlože svoju priču/parolu.

[škart]

Grupa ŠKART nastala je 1990. godine u napuštenom grafičkom ateljeu Arhitektonskog fakulteta u Beogradu. Rad u grupi temelji se na konstantnom produktivnom sukobu naoružanom-razoružanom poezijom, grafičkim dizajnom, izdavaštvom, performansom, glazbom, društvenim aktivizmom. Akcija/reakcija: prvih 10 godina, za vrijeme rata u bivšoj Jugoslaviji, grupa je izvela niz samoinicijativnih uličnih radova kao komentar socijano-političkog okruženja. Konstrukcija: 2000. godine

unutargrupni rad je otvoren iniciranjem novih kolektiva: osnovan je 45-člani zbor i orkestar *Horkeškart* (još uvijek aktivan, od 2007. osamostaljen pod imenom *Horkestar*) i organizirana mreža žena-vezilja uključenih u rad *Moje kuvarice*, a 2007. godine pokrenute su nove snage: grupa muških vezilja, i Proba, kolektiv (pokušaja) objedinjenja rasutih kreativnih snaga. Svoje akcije, radove, koncerte i radionice ŠKART je izveo u Europi, Americi i Aziji.

SLAVEN TOLJ

Volim Zagreb

performans

U jednosatnom i jednostavnom performansu “Volim Zagreb” umjetnik šeće gradom s motorističkom kacigom sa zatamnjenim viziorom na glavi.

Ovim radom Tolj potvrđuje temeljno načelo svoje umjetničke prakse: krajnje škrt no maksimalno sadržajan govor. Kritika suvremenog društvenog stanja alternirana je osobnim sudjelovanjem, isticanjem potpune prisutnosti u društvu u kojem djelovanje ne pogađa cilj i u kojem se svaki društveni angažman čini nemoćan.

Slaven Tolj rođen je u Dubrovniku 1964. Od kraja osamdesetih intenzivno se bavi vizualnom umjetnošću (performans, ambijenti, fotografija, akcije).

Također, od 1988. vodi je Art radionice Lazareti iz Dubrovnika. Premda je jedan od međunarodno priznatijih domaćih umjetnika, koji je sudjelovao na brojnim uglednim grupnim izložbama (*Documenta X*, Kunsthalle Fridericianum, Kassel, 1997; *Cetinje Biennale V*, Cetinje - Dubrovnik - Tirana, 2004; *Interrupted games*, Galerie für Zeitgenössische Kunst, Leipzig, 2004; *Serial Cases_1 Acquaintance*, *Cake and Coffee*, Faculty for Art and Design, Ústí nad Labem, 2006; *Arteast Collection 2000+23*, Moderna galerija Ljubljana, 2006; *History Started Playing With My Life*, Israeli Center for Digital Art, Holon), relativno rijetko izlaže svoje radove, osobito u Hrvatskoj.

SILVIO VUJIČIĆ

Prikaza / Apparition

Francuski paviljon, Studentski centar

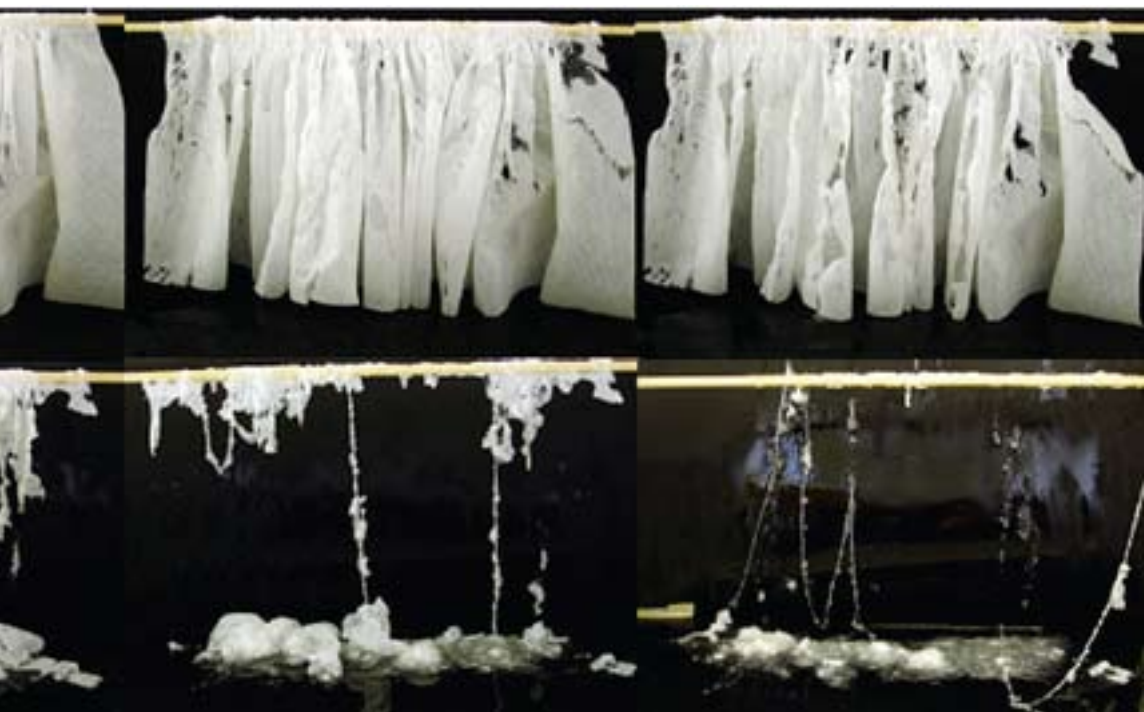
Što se krije iza zavjese? Što skriva zastor od tanahne bijele tvari u dvorištu Studentskog centra? Rotonu Francuskog paviljona, možda medijski najprisutniju građevinu nekadašnjeg Zagrebačkog zbora, spomenik kulture koji, nadajmo se, očekuju bolji dani i skorašnji početak obnove.

Silvio Vujičić u intervenciji u javnom prostoru, kulturama promjene dinamiziranom dvorištu Studentskog centra, naizgled paradoksalno, skrivajući građevinu ističe njezinu ljepotu. Zahtijeva određeni napor sjetiti se kako je Paviljon izgledao u vrijeme kada su se u njemu odigravale predstave i koncerti: izgled ove sjajne ali i osjetljive drvene građevine pamtimo, uglavnom, u procesu njezina tihog propadanja. Intervencija, koja kratkoročno ispred zdanja razapinje bijeli polivinil alkohol, supstancu koja se koristi u odjevnoj industriji ka-

ko bi omogućila lakšu dodradu materijala, neodređenog je trajanja. Naime, priroda je polivinil alkohola da se topi u vodi te će prilikom prve kiše ili snijega bijela zavjesa nestati. Od intervencije, prepuštene atmosferskim hirovima, nedugo nakon postava neće ostati ništa. Kada će se to dogoditi? Samo nebo zna, i to doslovno: opisani događaj će se, uzevši u obzir vremensku prognozu, moći pratiti prijenosom uživo koji će omogućiti sigurnosna kamera.

Paviljon će se tada ukazati, neizmijenjen, no možda čak i ogrnut sretnom najavom svog novog stanja i funkcije – zaštitne su trake postavljene, svečani se zastor podigao i obećana obnova može početi! A do tada uživajte još malo u dekadentnoj ljepoti rastočene drvene konstrukcije i njezinoj apokaliptičnoj auri, i ona je, kao i zavjesa, kratkog trajanja. Sve dok ne nastupi svijetla budućnost!

Jasna Jakšić

Silvio Vujičić rođen je 1978. u Zagrebu. Studirao je modni dizajn na Tekstilno-tehnološkom fakultetu. Diplomirao na Akademiji likovnih umjetnosti u klasi Miroslava Šuteja. Izlagao na više samostalnih i skupnih izložbi u zemlji i inozemstvu, a među radovima se izdavaju:

Izloženost virusu i modi, Tvorница TKZ, Zagreb, 2006; *Parfem*, Device art, Galerija RX Galerija, San Francisco, SAD, 2006; *Zebra*, Piazza Santa Maria Novella, Firenca, Italija, 2005; *Ispod tratinčica*, Galerija Josip Račić, Zagreb, 2005; *Izbjegavanje*, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb (s I. Franke i D. Očkom), 2005; E.A. 1/1 S.V. Menswear shop #1, Galerija VN, Zagreb, 2004; *Darkroom*, Pilot 04, Studio Muzeja suvremene umjetnosti, Zagreb, 2002.

ZAGREBAČKI ZBOR PRITUŽBI

autori: Tellervo Kalleinen i Oliver Kochta-Kalleinen

voditeljica zbora: Lidija Dokuzović

kino Mosor, Zvonimirova 63, neki od javnih gradskih prostora

Zlo ti je od: *Neka institucije pravne države rade svoj posao? Nerviraju te djeca koja viču ispod prozora? Tvoj susjed glasno sluša narodnjake? Zašto uvijek dugo čekaš tramvaj? Ne možeš se izvući iz minusa? Nemaš gdje parkirati bicikl? Smeta ti gužva na cesti?* – Svi koji se vole žaliti neka se pridruže Zagrebačkom zboru pritužbi!

Umjetnici **Tellervo Kalleinen** i **Oliver Kochta-Kalleinen** pozvali su građane Zagreba da se tuže zbog svega što žele i da o svojim pritužbama pjevaju naglas. Poziv je bio upućen svima – nisu se tražile pjevačke vještine, a sve što smeta građanima Zagreba smatralo se korisnim materijalom. Sudionici su za vrijeme višetjedne radionice uz pomoć glazbenice Lidije Dokuzović pritužbe preoblikovali u impresivnu zborsku pjesmu.

Prvi *Complaints Choir of Birmingham* pokrenut je 2005. godine. Puno je ljudi poslalo svoje pritužbe - o Birminghamu, o drugim ljudima, o svjetskim pitanjima te najčešće: o sebi samima. Na koncu se projektu priključilo petnaest ljudi, koji su imali hrabrosti da preuzmu odgovornost za svoje

pritužbe. Rad je poznjeo neočekivan uspjeh i uskoro su počeli pristizati zahtjevi s raznih strana svijeta. Do sada su zborovi pritužbi organizirani u: Birminghamu, Hamburgu, Helsinkiju, Sankt Petersburgu, Poikkilaaksou, Jeruzalemu, Melbourneu, Budimpešti, Chicagou, Singaporeu, Malmöu, uvijek u suradnji s lokalnim muzičarima. Pritužbe koje čine pjesmu su različite, od malih dnevnih iritacija do globalnih problema. U Birminghamu, primjerice, ljudi su se tužili na neljubazne vozače autobusa, trule banane i spore kompjutere. U Helsinkiju su najomiljenije teme bile zvuk mobitela, ljudi koji smrde u javnom prijevozu i činjenica da Finska na natjecanjima uvijek gubi od Švedske. Dok je pjesma iz Hamburg-Wilhelmsburga bila sadržajem više politična, stanovnici Sankt Peterburga su istaknuli duboka ljudska pitanja poput: "Žalim se na egzistencijalni užas".

<http://zborprituzbizagreb.blog.hr>
Svi zborovi pritužbi mogu se vidjeti na www.complaintschoir.org.

Umjetničke prakse **Tellervo Kalleinen** (1975, Lohja, FI) i **Olivera Kochta-Kalleinen** (1971, Dresden, DE) kreću se od organizacije događaja poput *Prvog samita mikronacija* u Hesinkiju preko snimanja filmova u suradnji s volonterima do performansa i predavanja. Njihove recentne aktivnosti obuhvaća projekt *Complaints Choir (Zbor pritužbi)* te film o utopijskim zajednicama u Australiji, *The Making of Utopia*. Urednici su dvaju knjiga o mikronacijama, a zajedno s umjetničkom grupom YKON pripremaju sljedeći samit mikronacija na Brijunima. Video projekt Tellervo Kalleinen *In The Middle of a Movie*, u kojem amateri režiraju kratke filmske scene u vlastitim domovima, predstavljen je u muzejima i galerijama širom svijeta.

Suradnički radovi Tellervo Kalleinen i Olivera Kochta-Kalleinen predstavljeni su između ostalog u sljedećim institucijama i manifestacijama: P.S.1, New York; Sparwasser HQ, Berlin; Signal Galleri, Malmö; Hamburger Kunsthalle; Momentum 06, Norveška; Singapore Biennale; Galerie für Landschaftskunst, Hamburg; MOCA Taipei; S.M.A.K., Ghent; KUMU, Tallin; ARS06, finski muzej suvremene umjetnosti KIASMA, Helsinki.

**PRISVAJANJE
AUTORITETA. STRATEGIJE
INTERVENCIJE KAO
NASLIJEĐE FEMINIZMA**

**RAZGOVOR
SA SANJOM
IVEKOVIĆ**

**RAZGOVARALA:
ANTONIA MAJAČA**

intervju je naručila fondacija
Thyssen-Bornemisza Art
Contemporary, a preuzet je iz:
The Collection Book. Edited by
Thyssen-Bornemisza Art
Contemporary, 2008

Antonia Majača **AM:** Konceptualnoj umjetnosti kasnih 60-ih i 70-ih iz bivših socijalističkih europskih zemalja nerijetko se u diskursu i modelima prezentacije pridaje određeni disidentski i 'aktivistički' predznak. S obzirom da su začeci tvojih bavljenja granicama javnog i privatnog kroz feminističku prizmu započeli već u tom periodu zanima me kako, kao sudionica tih 'događanja', vidiš konceptualnu umjetnost u regiji u tom smislu, odnosno, do koje je mjere umjetnost bila i uopće mogla biti kritička prema političkom sustavu te koliko je javnu vidljivost suvremena umjetnost uopće imala u javnoj sferi? Naime, čini mi se da je polje vizualnih umjetnosti uvijek imalo više autonomije i slobode, ali jednako tako i manje dosege i manju publiku što ju je činilo i manje 'opasnom' (za razliku od primjerice filma u kojem su režiseri tzv. crnog vala smatrani "opasnim" i radikalno cenzurirani)?

SANJA IVEKOVIĆ [SI]: Moramo se dogovoriti što podrazumijevamo pod terminom "regija", a što pod pojmom "aktivistička". Naše jugoslavensko iskustvo je bilo drugačije od onog u zemljama Istočnog bloka, a i situacija u SSSR-u je opet bila drugačija. *Nova umjetnička praksa*, kako su kritičari nazvali umjetnost koja je nastajala u 70-ima u Jugoslaviji, događala se uglavnom u galerijama koje su djelovale u okviru studentskih kulturnih centara, ali povremeno i u pojedinim državnim galerijama koje su u svojim programima predstavljale lokalnu i međunarodnu avangardnu scenu i koje su imale veliki ugled (slučaj Galerije suvremene umjetnosti u Zagrebu). Iako je, dakle, ta praksa bila s jedne strane marginalizirana (studentski kulturni centri su imali ulogu mjesta u kojima se prakticirala "alternativna djelatnost"), ona se ne može definirati kao disidentska jer je bila podržavana (i financirana) od umjetničkih institucija i izvjesnog broja "progresivnih" kritičara i intelektualaca od kojih su neki još uvijek bili utjecajni članovi Komunističke partije i imali jak politički položaj u umjetničkim institucijama i društvima. Ni sami umjetnici nisu se pozicionirali kao disidenti, njihova kritika nije bila "bitka protiv mračnog komunističkog totalitarizma", već su bili skloniji svoju praksu doživljavati kao kritiku birokratizirane vlasti koja je pod svaku cijenu htjela održati *status quo*. Zato se s pravom može reći da su akteri na tadašnjoj kontrakulturnoj sceni socijalistički projekt shvaćali puno ozbiljnije od vladajuće cinične političke elite. Mladi kulturni radnici koji su tada pisali u omladinskoj štampi zahtjevali su "permanentnu revoluciju", a konceptualni umjetnici su u svojim manifestima tražili adekvatnu "revolucionarnu umjetnost koja bi odgovarala revolucionarnom društvu". *Nova umjetnička praksa* je doista bila "nova" po tome što je prvi put postavljala radikalna pitanja o prirodi i funkciji same umjetnosti, o "autonomiji" galerijsko-muzejskog konteksta, o utjecaju tržišne logike na proizvodnju umjetničkog djela itd. Sve je to, istina, bilo agenda umjetnika sa Zapada, no nama se činilo da je ideja o dematerijalizaciji umjetničkog djela i opće-

nito o umjetnosti koja izlazi iz institucija i komunicira s “narodom” puno bliža socijalističkoj ideji društva. Paradoks je u tome što smo kao umjetnici imali ozbiljne namjere “demokratizirati umjetnost”, no umjetnički jezik koji smo upotrebljavali bio je toliko radikalno nov da je naša publika zaista bila limitirana. Film je, dakako, uvijek bio opasniji za režim jer je imao masovniju publiku. Žestoka kritika društva koju su režiseri jugoslavenskog filmskog “crnog vala” artikulirali već u šezdesetima na našu generaciju je sigurno ostavila dubok trag, no kad smo mi počeli raditi mnogi od njih (Pavlovič, Makavejev) su već bili “uklonjeni” sa scene. Ono što je karakteristično za konceptualnu umjetnost 70-ih u socijalističkoj Jugoslaviji jest da se njena kritika odnosila isključivo na “umjetnički sustav”. Ta “institucionalna kritika” je imala izuzetno važnu ulogu u rasturanju modernističke paradigme koja je snažno karakterizirala službenu državnu umjetnost, no pitanje je možemo li je izjednačiti s aktivističkom umjetničkom praksom koja se na Zapadu javila u sklopu pokreta za građanska prava šezdesetih. Kod nas su korijeni tog pokreta vidljivi u osamdesetima, u “dekadentnoj” fazi socijalizma, no u likovnoj umjetnosti se teme kao što su ženska prava, seksizam, homofobija, siromaštvo, šovinizam, nacionalizam, privatizacija itd, pojavljuju tek kasnije, u devedesetima, u demokraciji, kada su se otvorili novi kanali i produkcije i distribucije kritičke prakse i kada je postmodernistička paradigma postala prihvatljiva i kulturnoj eliti.

Ono što želim ovdje naglasiti jest da moramo razlikovati aktivističku i političku umjetnost. Razlika nije u sadržaju, temi kojom se rad bavi, već u metodologiji, formalnoj strategiji i aktivističkom cilju. Na primjer, ja smatram da sam tek nakon suradnje na projektima ženskih nevladinih organizacija (koje su se oformile u devedestima) bila u mogućnosti realizirati rad koji se može smatrati aktivističkim projektom. Mislim na projekt *Ženska kuća* u kojem sam surađivala s *Autonomnom ženskom kućom*, tada jedinim zagrebačkim skloništem za žene žrtve obiteljskog nasilja koje nije bilo financirano od države jer nova “demokratska” vlast pitanje nasilja nad ženama još uvijek nije smatrala pitanjem od “državnog interesa”.

AM: Tvoj antologijski rad *Trokut* iz 1979. nalazi se u nekim od najznačajnijih svjetskih kolekcija. Činjenica je da je upravo ovaj rad izazvao najeksplicitniju reakciju vlasti, odnosno, on bez reakcije vlasti ne bi postojao. Jesi li u izvođenju performansa, u realizaciji rada računala s cenzurom i ‘participacijom’ aktera cenzure, državnih ‘organa reda’? Kakav je bio odnos cenzure i autocenzure u vrijeme nastanka *Trokuta*, u socijalističkoj Jugoslaviji, iz perspektive tvoje umjetničke prakse? Koje oblike cenzura ima danas u neoliberalnoj demokraciji?

[SI]: Točno, *Trokut* se zaista ne bi realizirao da ona dva 'organa re-da' nisu odlučili izvršiti zadane im uloge i zaustaviti moj performans, zahvalna sam im na tome! Iako se radilo o 'drugovima' koji sigurno nisu bili upoznati s idejom "participacije publike u stvaranju umjetničkog djela" moram iskreno reći da sam taj rad zamišljala kao nastavak serije performansa koje sam u to vrijeme realizirala i u Jugoslaviji i za vrijeme svojih gostovanja u Kanadi, Italiji i Njemačkoj, a u kojima je publika bila konstitutivan element djela. Doduše, ti performansi su se događali u umjetničkim centrima i u galerijama, dok sam u slučaju *Trokuta* bila svjesna da ovo radim u sasvim drugačijem, "neumjetničkom" kontekstu te da će moje pokazivanje (ženskog) prava na užitak (pa makar to bilo u poluprivatnom prostoru balkona) vrlo vjerojatno izazvati reakciju vlasti jer će se shvatiti kao izravna provokacija, danas bi rekli, građanski neposluh. Ipak smatram da u ovom slučaju ne možemo govoriti o klasičnoj cenzuri. Jer ako je to cenzura, onda bi činjenicu da ni prošle godine nisam smjela biti na tom istom balkonu u vrijeme kada je tom ulicom prolazio G.W.Bush za vrijeme posjeta Zagrebu morali nazvati cenzurom! Ili bi (barem na ovom primjeru) mogli reći da se naprosto radi o kontroli javnog prostora koja ima za cilj zaštititi političku figuru, dakle vlast, i koja je u neoliberalnoj demokraciji još jača i prisutnija nego u socijalizmu? Institucija cenzure je danas sofisticiranija, ali je naravno i dalje prisutna. 1998. sam doživjela da mi je domaća nacionalna televizija "preoblikovala" spotove producirane u sklopu kampanje protiv nasilja nad ženama, a u kojima sam upotrijebila neke nacionalne simbole; u slučaju projekta *Miss Croatia and Miss Brasil read Žižek and Chomsky*, koji sam kao hrvatska predstavnica pripremala za Sao Paolo Bienale 2001, 'cenzor' koji mi je odbio projekt nikad nije otkriven, no vrlo je vjerojatno da je to bio sam kustos koji je dobio 'upute' od nacionalnog Ministarstva kulture. Ipak, najviše me je šokiralo kada su 2004. na Liverpoolskom bijenalu organizatori izložbe odbili uključiti nekoliko pitanja koja sam odabrala za projekt, među njima i ono: "Should we pull out of Iraq?" Naime, medijski sponzor Bijenala (lokalne novine) je jednostavno izjavio je da ih neće objaviti! To bih nazvala cenzurom. Sponzori su, kao što znamo, danas najefikasniji cenzori, ali je njihovu ulogu često teško detektirati. Pitanje autocenzure je pak, čini mi se, puno kompleksnije. Razumljivo je da su umjetnici u bivšim komunističkim režimima bili vrlo oprezni u odabiru tema za svoje radove jer su granice između dozvoljenog i zabranjenog bile relativno jasno definirane. S pojavom demokracije ta crno-bijela slika je postala malo šarenija, ali pitanje građanske hrabrosti je ostalo isto.

AM: Tvoja društveno-kritička praksa upravo u tom periodu, u transformiranom ekonomsko-političkom okolištu, postaje politički još izravnija. U projektu iz tranzicijskih 90-ih *GENXX* supostavljaš sveprisutne reklamne slike novog konzumerističkog okoliša s potisnutim i namjerno politički manipuliranim i demoniziranim narativima antifašističke, partizanske povijesti... Služiš se, rekla bih, taktikom umetanja 'virusa' u javni prostor definiran s jedne strane stanjem kolektivne amnezije i pobješnjelog nacionalizmom s druge. U tom radu na slike poznatih manekenki koje reklamiraju luksuznu potrošačku robu u doba novog divljeg kapitalizma apliciraš imena i kratke informacije o stradavanju junakinja antifašističke borbe u II. svjetskom ratu (dakle, emancipiranih, samosvjesnih žena - političkih subjekata) čije sudbine mlade generacije žena (ujedno ciljane skupina ovih reklama) ne poznaju i koje su u novoj konzumerističkoj okolini vođene potpunoj političkoj pasivizaciji. Čini se da uvijek pronalaziš novi model 'ostranjenja' upravo tom fleksibilnošću navigiranja u svijetu hiperprodukcije slika. Radi li se o potrebi eksponiranja onog što je općenito potisnuto u neutraliziranoj, normaliziranoj javnoj sferi ili izravnom reagiranju na stanje urgentnosti?

[SI]: Motiv za *GENXX* je bila želja da artikuliram vlastiti akt otpora u trenutku kad nam je društvo bilo zaraženo nacionalističkom ideologijom i borbom protiv tzv. lijeve kulturne hegemonije. Cijelo antifašističko naslijeđe je bilo izloženo tihoj kolektivnoj amneziji pa su svi članovi antifašističkog pokreta otpora naprosto bili izbrisani iz javne memorije. Mojoj generaciji mnogi od njih su bili dobro poznati, naročito one žene i muškarci koji su u titoističkoj Jugoslaviji bili proglašeni *narodnim herojima*, ali generacija koja je 90-ih počela stasati nije mogla ništa o njima saznati u školi jer su bili nestali iz svih udžbenika. Iako sam i prije radila "intervencije" u medijima i koristila se medijskim slikama u svojim kolažima, u trenutku kada sam koncipirala ovu seriju, reklamni oglas u časopisima mi se nametnuo kao najadekvatniji medij. Naime, nisam u tom trenutku željela izlagati u državnim umjetničkim institucijama jer su one bile totalno "kontaminirane" nacionalističkom ideologijom, a htjela sam pokušati doprijeti do što šire publike. Moja je namjera bila da se *GENXX* distribuira kroz komercijalnu štampu, a ne samo kroz alternativni tisak. Nažalost, domaći komercijalni ženski časopisi nisu pristali objaviti ni jedan rad (cenzura?) pa je cijela serija objavljena u alternativnim časopisima koji je su tada bili i jedina mjesta otvorena za domaće i strane teoretičare i aktiviste koji su njegovali kritički diskurs. No iako je cirkulacija bila ograničena, *GENXX* je vrlo brzo postao popularan, naročito među mladima. Što se strategije tiče, ovdje je možeš s pravom nazvati i "očuđenje" (Šklovski mi je još uvijek zanimljiv), a ja je volim nazvati "prisvajanjem autoriteta". Institucija reklame neosporno ima autoritet u današnjem medijskom prostoru, a modeli i nadalje funkcioniraju kao uzori ogromnoj publici potrošačica.

Činjenica je da su moji radovi formalno vrlo različiti jer pokušavam uvijek ponovo osmisliti kako ću u zadanom kontekstu najefikasnije prenijeti poruku. Mislim da stanje urgentnosti, što je karakteristika vremena u kojem živimo, zahtijeva od umjetnika izuzetnu fleksibilnost, a upravo su strategije *intervencije* (nasuprot individualnom stilu, auratskom, ideji umjetnika genija) naslijeđe feminizma koje je izuzetno relevantno za današnju umjetničku praksu.

AM: Na *Documenti 12* izvela si intervenciju u javnom prostoru *Mohnfeld (Polje makova)*. Na zelenoj površini ispred Fridericianuma, centralne zgrade izložbe, uz pomoć stručnjaka posadila si polje maka koje se sastojalo od dvije vrste biljaka – crvenog, poljskog maka i opijumskog, ljubičastog maka. Friedrichplatz (koji je i u povijesti manifestacije i u povijesti grada imao različite uloge) pretvaraš u polje divljeg cvijeta snažne vizualnosti i simboličkog potencijala. Zašto si se odlučila upravo na ovu biljku i koje si od mnogih asocijacija željela potaknuti?

[SI]: Kada sam pozvana na *Documentu 12*, odmah sam poželjela realizirati rad ispred Fridericianuma, na trgu Friedrichplatz o čijoj sam povijesti tada već nešto znala. U 18. st. to je bio najveći njemački trg, a za vrijeme nacionalsocijalizma su na njemu organizirane militarističke vježbe, vojne demonstracije i parade. Naravno, nama strancima je to mjesto poznato samo kao izlagački prostor *Documente* na kojemu su veliki (muški?) umjetnici ostavili trajni trag. Na prethodnoj *Documenti* sudjelovala sam s projektom *Searching for My Mother's Number* kojemu je ishodišna točka bio život moje majke koja je bila partizanski borac i zatočenik Auschwitza, pa mi se učinilo zanimljivim da sad “interveniram” u prostor koji ima tu povijest koja je, pretpostavljala sam, poznata stanovnicima Kassel. S druge strane, cvijet maka je silno bogat značenjima, ali je njegovo tumačenje različito na zapadu i na “istoku”. Na engleskom govornom području crveni mak se uvriježio kao simbol za vojnike poginule u ratu, a na “istoku” je prihvaćen kao simbol otpora i revolucije. Zato je meni koja sam odrasla u socijalističkoj Jugoslaviji bila vrlo dobro poznata popularna partizanska pjesma *Crveni makovi*. Kao i mnoge druge reference na socijalističku prošlost, ona je ustoličenjem neoliberalne demokracije nestala iz javne memorije i kada su je mlade članice ženskog zbora iz Zagreba prije par godina stavile na svoj repertoar, bio je to njihov čin otpora ideologiji hrvatskog divljeg kapitalizma.

S druge strane, sliku ljubičastog (ili bijelog) opijumskog maka vrlo direktno vezujemo uz problematični uzgoj te biljke u Afganistanu koja danas proizvodi 92% svjetskih zaliha heroína. Poznato je da je nakon objavljivanja “rata protiv terorizma” kojim je srušen talibanski režim, Bushova administracija objavila i “rat protiv droge”, no taj se “rat” sveo na napade na siromašne afganistanske

težake kojima je uzgoj maka jedini prihod, dok su veliki narkošefovi očekivano uvijek bili pošteđeni.

Mak je jedinstvena biljka, ima tu dvostruku prirodu, dvije karakteristike koje su tako oprečne, onu vidljivu, koju čini cvijet izvanredne ljepote, i onu nevidljivu, njen proizvod, koji je potencijalno ubitačan, dakle, estetika i politika! Skoro da bih mogla reći da mak predstavlja finu metaforu za ono što nastojim raditi...

AM: Sastavni dio instalacije činio je i audio zapis 9 revolucionarnih pjesama koje pjevaju zborovi ženskih aktivističkih grupa Le Zbor iz Zagreba koje si spomenula te grupe RAWA iz Afganistana, a koji se dva puta dnevno reproducirao na velikim zvučnicima na javnom prostoru trga. Jedna od konstanti tvoga rada upravo je suradnja s aktivističkim grupama i inicijativama civilnog društva. Koliko je u podlozi takvog postupka ideja 'empowermenta', a koliko davanja vidljivosti problemima koji su apsorbirani medijskom manipulacijom i proizvodnjom slika, kao primjerice u slučaju američke hegemonijalne politike na Bliskom Istoku?

[SI]: Mjesec dana prije otvorenja Documente sudjelovala sam na izložbi *Memorial to the Iraq War* u londonskom Institute of Contemporary Art. Za tu sam izložbu (na kojoj su predstavljeni umjetnički koncepti spomenika) načinila prijedlog projekta *White Poppy Field Guarded by Women in Black* (Polje bijelih makova koje čuvaju Žene u crnom). I ovdje, kao i u projektu za Documentu, željela sam nastaviti kolaboraciju s aktivističkim organizacijama jer mislim da je to jedan od novih mogućih efikasnih modela produkcije koji širi granice uskog umjetničkog svijeta. Ne radi se tu samo o "empowermentu", već i o želji da se realizira plodan dijalog između još uvijek udaljenih aktivnosti - one umjetničke i one aktivista. Pritom nastojim biti kritična prema vlastitoj ulozi pa se suzdržavam dati svoju interpretaciju problematike koja mi je nepoznata i njenu prezentaciju radije prepuštam onima (aktivistima) koji su u nju uronjeni, ali sam isto tako spremna izboriti se za vlastiti likovni jezik za kojeg smatram da će na najbolji mogući način oblikovati projekt i ostvariti komunikaciju s publikom te tako pridonijeti boljoj vidljivosti zajedničkog cilja.

AM: Friedrichplatz je tijekom trajanja Documente postao crveni trg koji objedinjuje različite simboličke konotacije o kojima govoriš, ali i omiljena lokacija posjetitelja izložbe i stanovnika Kassela. U anglosaksonskom kulturnom području lako se diferencira "publika" (audience) i "javnost" (public). Kako odnos prema publici vidiš u takvoj dihotomiji (pasivno/aktivno)? Kome se obraćaju tvoji projekti?

[SI]: Čini se da je u sferi suvremene umjetnosti gledatelj nerijetko sveden upravo na promatrača, pasivnog konzumenta, a manje na nekog tko je i sam osnažen na to da ne bude samo sudionik (*participant*), već i subjekt koji je pozvan da 'govori' i djeluje. Spomenula sam već da sam u svojim ranim radovima posebnu pažnju pridavala participaciji publike u razvoju djela, no današnje kulturalne i političke konstelacije traže nove *modele djelovanja*. Kad sam zamislila projekt *polja makova*, bilo mi je jasno da se radi o dugotrajnom procesu - jer se uzgoj maka ni danas ne može potpuno kontrolirati - pa će zapravo samo građani Kassela biti u mogućnosti svjedočiti tom procesu rasta, razvoja i propadanja polja. Iako naravno ne podcijenjujem tipičnu art publiku Documente (koja je očito uživala u "prisvajanju" djela svojim kamerama), veselilo me je da su građani Kassela vrlo dobro prihvatili ovaj projekt pa su čak bili "osnaženi" da oforme inicijativnu grupu koja me kontaktirala s molbom da im doniram rad, odnosno da se polje zadrži i uistinu postane javni prostor u gradu, prostor koji pripada građanima. U tom se trenutku pokazalo da je status Friedrichplatza kao gradskog trga upitan jer on tek svake pete godine zapravo "pripada" Documenti pa je time bila razriješena i budućnost *polja*. Tako se pokazao skriven, ali očito neravnopravan odnos moći između građana i (umjetničke) institucije.

IZA ZASTORA

**RAZGOVOR
SA SILVIJEM
VUJIČIĆEM**

**RAZGOVARALA:
JASNA JAKŠIĆ**

Jasna Jakšić JJ: Možeš li ukratko reći u čemu se sastoji tvoj projekt na izložbi?

SILVIO VUJIČIĆ [SV]: Radi se o zastorima od tekstila (polivinil alkohola) koji su dovedeni u neki odnos s Francuskim paviljonom unutar kompleksa SC-a u Zagrebu.

Nazvao sam ga **Apparition / Prikaza**. Prikaza u smislu fantomske zgrade (*ghost building*). Svi je žale, oko nje je nastao neki mit. Ako se sruši (sama ili od strane nekoga), vjerojatno će se početi prikazivati kao utvara. Šala.

JJ: U slučaju Francuskog paviljona radi se o arhitektonskoj baštini koja je deklarativno zaštićena, no istodobno propada, uglavnom zbog napuštenosti, neodržavanja i prepuštanja atmosferskim prilikama. Intervencija na jezgrovit način ponavlja taj postupak.

Možeš li ga detaljnije opisati?

[SV]: Jedna ideja je da se na zgradu aplicira ovojnica od PV alkohola u formi zastora. Drugo rješenje je da se "ispred" zgrade konstruira situacija kao u kazalištu, znači zastor u prostoru koji bi "otvarao" scenu s paviljonom. Trenutačno ispitujemo mogućnosti realizacije jedne od dvije ideje.

Polivinil alkohol je u stvari bijeli netkani tekstil koji u trenutku kontakta s vodom potpuno nestaje, topi se. Kapi kiše razaraju tekstil/membranu. Rupice se šire i u vrlo kratkom vremenu cijela forma nestane. Radi se o otkrivanju nekog prikaza/slike iza zastora.

JJ: Publika je, znači, upoznata s tim što se nalazi iza zastora? Ili će poziv biti upućen i onima koji možda nikada nisu bili u ovom dijelu svijeta?

[SV]: Publika ne bi trebala imati informaciju o tome što je iza zastora, barem ne ona publika izvan prostora Zagreba, Hrvatske... Ideja je da se u kadru vidi samo bijeli zastor, kao u onim "bingo!" emisijama gdje je iza zastora auto, kuhinja i usisavač te hostesa emisije. U ovom slučaju to je Francuski paviljon u sadašnjem stanju.

JJ: Kada kažeš "iza zastora", priziva se neko stanje ili situacija koja je skrivena od očiju većine. Tvoj je rad u Galeriji BOP bio postavljen tako da se stopio s izložbenom kulisom i mimikirao u platneni zid. Samo skrivanje vodi podjeli prostora na *ispred* i *iza*, na zaklanjanje i čuvanje. No često se smjer takve podjele prostora čini dvoznačnim, sjetimo li se primjerice "Uljeza", filma u kojemu su zastori imali važnu ulogu...

[SV]: Rad u Galeriji BOP je nastao kao *site specific*. Galeriju je trebalo pregraditi kako bi se jedan dio još više zamračio. Predložio sam da napravim *site specific* koji će s jedne strane biti funkcionalne naravi. Posjetitelji s razvijenom percepcijom odmah bi pri ulasku u prostor shvatili da je riječ o radu, a oni bez osjetljivosti na stvari ko-

je ih okružuju automatski bi se zabijali u zastor i pokušavali ga razmaknuti rukama. Znači, svakako se prvo radi o tome da stvar treba prepoznati ili osjetiti. Htio sam da se crni zastor mimikrijski uklopi u zatamnjeni prostor, a s druge strane cijela je forma bila bočno osvijetljena, tako da su svi planirani i “programirani” nabori imali “dramatične” sjene. Upravo ta umjetna bočna rasvjeta trebala je odati da se radi o umjetničkom radu.

Govoriš “iza zastora” (behind the curtain) - meni se čini da uvijek postoji mogućnost da je netko iza zastora i to je ta drama koju ta tekstilna forma evocira - bilo u obliku političke špijunaže, Polonija u Hamletu ili duhova koji ne vole svjetlo.

JJ: Koliki je materijalni, a koliko je simbolički rizik tvoje akcije?

Koliko sam rad dijeli temu “žalovanja” i u kojoj se mjeri dotiče problematike tranzicijskih gradova i njihovog pamćenja?

[SV]: Materija nije toksična, nema mirisa i negativnih posljedica po ostale materije s kojima je u dodiru. Svakako ne bi htio da rad “žaluje” za zgradom s kojom je u dijalogu. Sve je u tranziciji i mislim da je to normalni proces. Poput smrti. Tuga traje jedan period koji se čak može i izračunati. Ne bih mistificirao stvari. Nešto je jedan dan tu, drugi dan nije. Možda dođe nešto bolje, možda ne. Ja u stvari nemam nekih prevelikih osjećaja prema stvarima, pa tako niti prema ovoj zgradi. Ona je sada tu i lijepa je. Taj trenutak me zanima. Bilo bi možda dobro da ona ostane na svojoj lokaciji, ali, kao što sam rekao, nije “kraj svijeta” ako je netko i sruši. Možda zvuči pomalo bezobrazno, ali meni je svejedno.

JJ: Kada kažeš da je lijepa, koliko se ta ljepota odnosi na

sadašnje stanje u kojemu se nalazi? Naime, može li se njezina ljepota povezati s tim vidljivim propadanjem, organskim urušavanjem zdanja koje je velikim dijelom napravljeno od drveta?

[SV]: Nikada nisam vidio Francuski paviljon u njegovom prvobitnom stanju (osim na par fotografija). Tako da se odnosim prema njegovom trenutačnom stanju. Pretpostavljam da kad/ako ga sasvim restauriraju, više neće izgledati tako dobro.

Uvijek sam se pitao zašto restauratori vraćaju proces na sam početak, zašto se ne može, recimo, samo zaustaviti daljnji proces promjene stanja materije, stvoriti neke minimalne uvjete da zgrada funkcionira te joj dati namjenu. Taman da se samo poklopi “staklenim zvonom”. U tom slučaju ona ne bi samo imala kulturnu vrijednost kao arhitektura nego bi također emitirala poruku o tome koliko su ljudi u stvari glupi kada mogu uopće dopustiti da se nešto tako dogodi s takvim objektom.

JJ: Zavjesa je napravljena od polivinil alkohola. Koja je uvriježena primjena te vrste tekstila i jesi li koristio nešto slično u svom radu do sada?

[SV]: Prvobitna primjena tog tekstila je u tekstilnoj industriji, a koristi se od izrade vezova na tekstu pa do izrade jeftinih zastora koji imitiraju čipku. Na tu materiju se direktno aplicira vez te se nakon šivanja sve opere i ostane “čipkasta” struktura.

Ranije sam koristio različite svilene papire koji su se topili pod vodom, ali uvijek bi ostao otpad. Ono što me privuklo ovom materijalu je to da nema otpada. Potpuno nestane.

JJ: U svojim si se radovima nerijetko koristio, ponekad usporenim, procesima koji uglavnom mijenjanju strukturu materijala – tekstila ili metala do njegovog, očekivanog, raspadanja. Koliko je u ovom radu prisutno prepoznavanje sličnih procesa, i prekrivanjem zavjesom, neka vrst prisvajanja?

[SV]: Zanima me materija koja se mijenja. Pokušavam “programirati” proces, ali uvijek ostane neki postotak koji ne uspijem kontrolirati. Za prisvajanje nisam siguran, cijeli taj koncept prisvajanja mi je diskutabilan.

JJ: Istovremeno, zavjesa se često osvježuje u svojoj funkciji prekrivanja, skrivanja, zaklanjanja. U ovom radu ti zavjesu uvodiš upravo kako bi se skrivanjem naglasilo postojanje objekata i prostora koji se urušavaju u tišini, da li bi se u tim prvim koracima moglo prepoznati šuljanje tihog spektakla?

[SV]: Promatrao sam sebe kako često primijetim neke zgrade tek kada je na njima skela za restauraciju i onaj zaštitni sloj tekstila koji se polaže na skelu. Možda tek kada prekriješ nešto, to počne plijeniti pažnju. Poput tradicionalne (vjerske) odjeće žena u Iranu, Pakistanu... pitaš se što je ispod, kako izgleda, u kojem je stanju... U slučaju ovog rada zaklanjanje je ujedno i otkrivanje. Nemogućnost zaklanjanja u smislu nemogućnosti zaštite.

JJ: Možda se upravo pogled štiti od skrivenoga? Naime, i tradicionalna odjeća poput burke ili čadora nametala se ženama kako čestite muškarce ne bi dovodile u napast. Ali, sila znatiželje je upravo ona koja želju drži sapetom.

[SV]: Sad je pitanje koga pogled na ovaj objekt dovodi u napast. Čestite muškarce? Opet šala.

JJ: Možda čestite investitore?

[SV]: Možda si u pravu. Najlakši način da dođeš do nekog zemljišta danas je da pustiš da se objekt na njemu sam uruši. Onda ga samo “pometeš” *and nothing ever happened*. Ako prošetáš Tuškancem, vidjet ćeš nekoliko vila koje su određeni pojedinci kupili, uklonili im stakla i pustili da propadnu jer valjda im se ne sviđa taj tip arhitekture.

JJ: Pod tim tihom spektaklom mislim na teatralizacija samog postupka. U kratkom objašnjenju govoriš o teatarskoj inscenaciji koja se, očekivanim kazališnim postupcima unatoč, uglavnom ne može izravno, neposredno konzumirati na mjestu zbivanja već putem tehničke medijacije: *widgeta* koji je potencijalno neprekidno prisutan na računalu, ali kojemu bi se, zbog vremenske nepredvidivosti, možda u onome što bi se činilo "ključnim" trenutkom, osjetili isključeni. "Predstava" se, prepuštena atmosferskim prilikama poput same građevine, zbiva i doslovno iza zavjese.

[sv]: *Widget/Live streaming* mi se činio najelegantniji način na koji se publika može (ako želi) uključiti u "predstavu", s obzirom da će proces trajati od 5 do 10 minuta što je premalo vremena da se dođe na lokaciju i rad doživi uživo. Možda se nekome posreći pa se nađe pored rada u trenutku prvih kapi kiše ili snijega.

JJ: Dakle, konačni se ishod, koji svi još iščekujemo, zbiva u nekoj vrsti najavljenog spektakla koji nam je uskraćen. Naime, svoji tišini i elegičnoj rezignaciji unatoč, sam čin pada – a ne spuštanja zavjese – bit će spektakularan. No možda će se dogoditi u neko gluho doba noći kada ga nitko neće moći vidjeti. Ili u neko tmurno nedjeljno decembarsko jutro kada se u kompleksu Studentskog centra nalaze samo pospani čuvari.

[sv]: Tako je, možda će biti potpuno nezamijećen. Nemam problem s time. Dogodit će se i bit će dokumentirano.

JJ: Ako se složimo da je riječ o teatarskom ili filmskom radu, imaš li kakvu želju kada bi se i kako trebao dogoditi (ras)pad zavjese? Vjerujem da je dio rada samo prepuštanje i neizvjesnost, no dolaziš li u napast projicirati ishod?

[sv]: Možda se možemo složiti oko filmskog uratka. Ne mogu projicirati trenutak. Ne bih upotrijebio ni riječ raspadanje, zvuči negativno. Materija se mijenja što ne znači nužno da se raspada. Svi se svakodnevno mijenjamo pa ne bih rekao da se raspadamo. Radi se samo o drugom vremenu.

JJ: Ovo nije tvoja prva intervencija u gradskom prostoru, kao što nije niti prvi performans. Ono po čemu se izdvaja i što još dalje razvija jest priroda rada koja se čini samodovoljnom – performans se doista radi za prostor u koji je postavljen. Prisutnost promatrača je prije slučajna, i oni tek putem posrednika mogu vidjeti što se dogodilo, odnosno što prenose ili što su zabilježile sigurnosne kamere.

[sv]: Već neko vrijeme radim na koncepciji "samodovoljnog" performansa i "samodovoljnih" objekata koji se obraćaju sami sebi. Promatrač je uvijek u situaciji da ne može doživjeti cijeli rad. Ciklus radova s procesom kristalizacije pokazan prošle godine bio je napravljen s tom koncepcijom. Radilo se o zatvorenim kristalizi-

ranim prostorima u koje promatrač (sisavac u ovom slučaju) nije mogao ući te ih je mogao doživjeti jedino izvana, gledajući kroz kristalizirane rešetke. Prostor su eventualno mogli iznutra doživjeti insekti, duhovi...

JJ: Kao da se, saznajući za rad, nalazimo u ulozi seljaka pred vratima Zakona u Kafkinu Procesu. Zatvorila su se vrata koja su bila otvorena samo za nas. Predstava, koja je trebala igrati samo za naše oči, odigrala se daleko od njih – svaki se trenutak čini poput gubitka. Ili manjka.

[sv]: Ne znam da li bi rekao gubitak, manjak, uskraćivanje, nemoćnost... možda treba prihvatiti činjenicu da se neke stvari ne mogu vidjeti ili su rezervirane za nekog drugog. Ljudi često imaju tu suludu ideju da se sve mora moći vidjeti/ doživjeti.

